

Dette værk er downloadet fra Slægtsforskernes Bibliotek

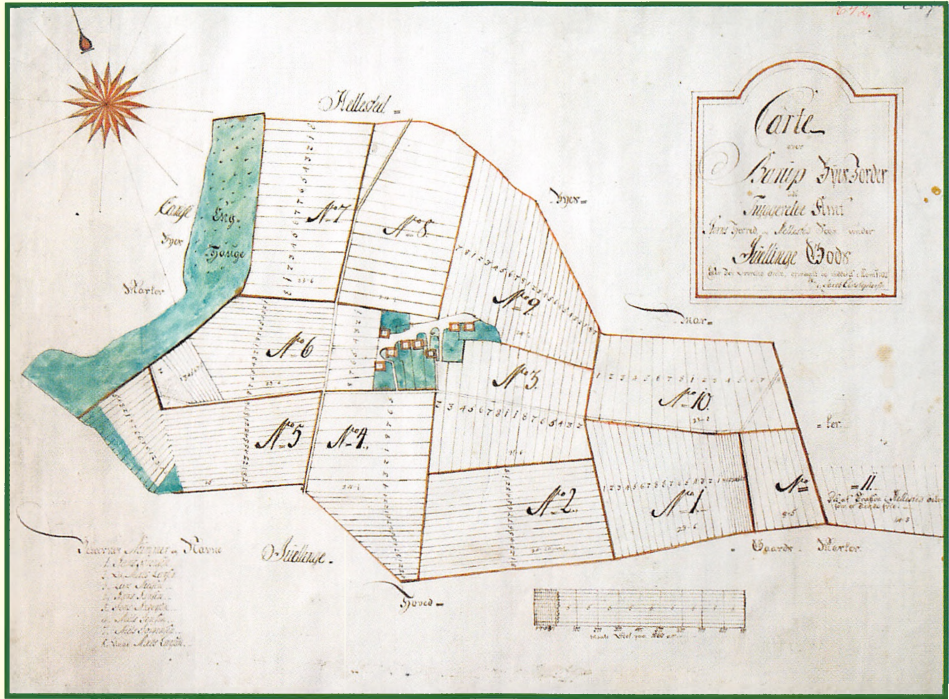
Slægtsforskernes Bibliotek er en del af foreningen DIS-Danmark, Slægt & Data. Det er et special-bibliotek med værker, der er en del af vores fælles kulturarv, blandt andet omfattende slægts-, lokal- og personalhistorie.

Slægtsforskernes Bibliotek:
<http://bibliotek.dis-danmark.dk>

Foreningen DIS-Danmark, Slægt & Data:
www.slaegtogdata.dk

Bemærk, at biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. Når det drejer sig om ældre værker, hvor ophavs-retten er udløbet, kan du frit downloade og anvende PDF-filen.

Når det drejer sig om værker, som er omfattet af ophavsret, er det vigtigt at være opmærksom på, at PDF-filen kun er til rent personlig, privat brug.

Landbohistorisk Tidsskrift

Landbohistorisk Tidsskrift

2010:2

Udgivet af Landbohistorisk Selskab

Landbohistorisk Tidsskrift udgives af Landbohistorisk Selskab.
Se nærmere information bagest i tidsskriftet.

Bidrag til tidsskriftet sendes til redaktionsadressen.

Redaktion:

- Lektor, ph.d. Mogens Rostgaard Nissen, Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Engstien 1, 6000 Kolding, mrn@hist.sdu.dk (redaktionsadresse).
- Museumsinspektør, cand. mag. Kristine Holm-Jensen, Textilforum, Herning Museum, khj@herningmuseum.dk.
- Adjunkt, ph.d. Jeppe Büchert Netterstrøm, Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet, hisjbn@hum.au.dk.

Summaries sprogransket og oversat af James Manley.

ISSN 09 00-7334
2010

Udgives med støtte fra
Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation
og Landbohistorisk Støttekreds

Produktion:
Special-Trykkeriet Viborg a-s

Forsideillustration:
Jacob Christophersens tegning af landsbyen Barups jorders inddeling. Privateje.
Foto: Elizabeth Moltke-Huitfeldt.

Indhold

Forord	7
Artikler:	
<i>Carsten Porskrog Rasmussen</i> A.G. Moltke og det holstenske kobbølbrug	9
<i>Britt Ege Bak</i> Landboreformerne på Københavns Universitets fæstegods	49
<i>Kirstine Aasbjerg Andersen</i> Skilsmisssager blandt Lolland og Falsters landbefolkning i 1700-tallet	80
<i>Jørgen Mikkelsen</i> Danmarks Statistiks arkiv og landbohistorisk forskning	106

Forord

De to første artikler af dette nummer af Landbohistorisk Tidsskrift giver nye vinkler på et klassisk tema i dansk landbohistorie, nemlig landboreformerne. Carsten Porskrog Rasmussen behandler et tidligt led i processen. I artiklen *A.G. Moltke og det holstenske koppelbrug* beskriver forfatteren, hvordan gods-ejeren Adam Gottlob Moltke allerede i 1760'erne tog hul på udviklingen ved efter holstensk forbillede at indføre koppelbrug på sine sjællandske og fynske hovedgårde og senere på dele af fæstegodset. Koppelbruget medførte en markant produktionsstigning og kan betragtes som et overgangsstadie i den udvikling, der kulminerede med udskiftningen, men Moltkes omlægning til koppelbrug skete inden for rammerne af landsbyfællesskabet, og koppelbruget på hovedgårdsmarkerne baserede sig på hoveri. Moltke var således teknisk moderne, men socialt var han aristokratisk-patriarkalsk godsejer. Moltke kan ikke entydigt karakteriseres som enten "reformtilhænger" eller "reformmodstander", og denne pointe mere end antyder, at den traditionelle landbohistoriske differentiering mellem disse to kategorier ikke kan opretholdes konsekvent.

At begrebet "reformmodstander" selvfølgelig stadig giver mening, påvises i den anden af dette nummers to bidrag om landboreformerne. I artiklen *Landboreformerne på Københavns Universitets fæstegods* beskriver Britt Ege Bak, hvordan der under landboreformerne opstod en konflikt mellem Københavns Universitet og Landbokommissionen. Universitetets økonomiske grundlag var baseret på fæstegods. I en tid med stigende kornpriser var det vanskeligt for Landbokommissionen at overbevise universitetet om, at dets fæstegods skulle omlægges i henhold til landboreformernes intentioner. Først efter mange års lange og seje forhandlinger blev universitetets fæstegods derfor udstykket og udskiftet. I artiklen beskriver forfatteren, hvordan universitets system på godt og ondt fik konsekvenser for de bønder, der sad som fæstere på universitets gods.

Nummerets to øvrige artikler introducerer til kildetyper og arkivfunds, der hidtil kun er udnyttet i ringe omfang i landbohistorisk sammenhæng. Kirstine Aasbjerg Andersen viser i sin artikel *Skilsmissesager blandt Lolland og Falsters landbefolkning i 1700-tallet*, hvordan protokoller og sagsakter fra de såkaldte tamperretter kan bruges til at belyse vigtige aspekter af retlige, økonomiske og sociale forhold blandt landboerne. Tamperretten dømte i retssager om troløvelse og skilsmisse i 1700-tallet, og artiklen behandler sådanne retssager ud fra en kønshistorisk vinkel.

Jørgen Mikkelsen viser med artiklen *Danmarks Statistiks arkiv og landbohistorisk forskning*, at der på Rigsarkivet er et meget stort og righoldigt arkiv vedrørende Danmarks Statistik. Han illustrerer samtidig, hvordan dette materiale kan anvendes inden for landbohistorie. Artiklen er således en øjenåbner i forhold til, hvordan landbohistoriske undersøgelser med fordel kan inddrage det indsamlede kildemateriale fra Danmarks Statistik.

Tidsskriftets redaktion takker forfattere og eksterne bedømmere for et godt og frugtbart samarbejde. Lad dette samtidig være en invitation til kommende bidragydere til tidsskriftet. Redaktionen modtager gerne forslag til mulige artikler, emner eller erindringsbidrag, som i bred forstand behandler landbo- og landbrugshistoriske spørgsmål.

Fremover vil det ene af de to årlige numre af Landbohistorisk Tidsskrift være et temanummer, mens det andet nummer fortsat vil indeholde artikler med forskellige emner. Vi har valgt Familielandbrug som tema for det næste nummer af tidsskriftet.

Redaktionen har fået ny sammensætning. Ved afslutningen af sidste nummer udtrådte konsulent, ph.d. Morten Stenak. Redaktionen vil gerne takke Morten Stenak for mange års flittigt, engageret og solidt arbejde som redaktionssekretær. Ny redaktionssekretær er lektor, ph.d. Mogens Rostgaard Nissen, Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse ved Syddansk Universitet.

God læselyst.

Mogens Rostgaard Nissen
Kristine Holm-Jensen
Jeppe Büchert Netterstrøm

A.G. Moltke og det holstenske koppelbrug

Greve Adam Gottlob Moltke var både som politiker og godsejer konservativ, men alligevel med til at indlede det kompleks af forandringer, vi samlet kalder landboreformerne. Han begyndte med forsøg på opdyrkning af heder, moser og overdrev, men størst betydning fik han ved at indføre det holstenske koppelbrug i Danmark. Det begyndte i 1761 på den nyanlagte hovedgård Sofiendal nord for Bregentved og bredte sig over de følgende godt ti år til Moltkes øvrige sjællandske og fynske hovedgårde under henholdsvis Bregentved og Glorup. Fra 1766 begyndte han at indføre samme system på bøndergodset under Bregentved, men i form af landsbykoppelbrug, der kombinerede den nye inddeling af markerne og den nye omdrift med fortsat fællesskab. Landsbykoppelbruget blev en overgangsløsning før den endelige udskiftning, men Moltkes reformer var et vigtigt skridt mod skabelsen af det moderne kulturlandskab og de seneste 250 års betydelige vækst i landbrugsproduktionen.

Frederik 5.s overhofmarskal greve Adam Gottlob Moltke er ofte nævnt i forbindelse med landboreformerne, men billedet af ham i den forbindelse er tvetydigt. I en vis forstand var han intet mindre end landboreformernes fader. I 1746 opstillede han en plan for Frederik 5.s regering. Deri hedder det: »Agerbruget forekommer mig endnu at være meget forsømt i disse lande. Jeg er imidlertid overbevist om, at hvis jorden blev bearbejdet, som det er almindeligt i andre lande og særligt i Holsten, ville den kunne bære dobbelt så meget«. Han anbefalede, at man nedsatte en kommission til at gøre noget ved det.¹ Der skete ikke meget de næste ti år, men i 1757 var han både initiativtager til og drivende kraft i den første landbokommission, der førte til det, der normalt anses for de første reformlove. Samme år begyndte *Oeconomisk Magazin* at udkomme med mange indlæg om forbedring af landbruget, efter at Moltke i 1755 offentligt havde indkaldt forslag, der kunne fremme landets flor. Moltke blev styrtet fra magtens tinder i 1767, men havde en kort tilbagevenden i 1768-70, hvor han blev leder af det nye generallandvæsenskollegium. Det førte i 1769 til markante reformlove. Hovedarkitekten bag dem var dog ikke Moltke, men juristen Henrik Stampe.² Moltkes udnævnelse til leder af Generallandvæsenskollegiet fik da også senere følgende salut med af E.S.F. Reverdil i dennes erindringer fra omkring 1790: »I Spidsen for dette nye Raad sattes Grev Moltke, der for kort Tid siden var trådt ind i Ministeriet. Han ejede umaadelige Godser, hvor Bønderne var mere undertrykte end noget som helst andet Sted, og han modsatte sig aabenlyst enhver Reform«. ³ Så hurtigt var den mand, der

havde givet startskuddet til en reformproces, blevet udlagt som reaktionens stærkeste bastion.

Moltke kendte godt det negative billede af ham. Det gik ham tydeligvis på, og han søgte selv at sikre sig et eftermæle som en mand, der havde arbejdet for landbrugets forbedring. Efter to magtskifter, hvoraf det første i 1770 havde sendt ham ud i kulden, og det andet i 1772 ikke havde lukket ham ind i varmen igen, udfærdigede han i 1776 et længere skrift, »*angaaende adskillige Indretninger til Agerdyrkningens Forbedrelse paa Grevskabet Bregentved og paa Alodial-Godserne Trygevælde og Alslev*«, som han stiledede til Arveprins Frederik.⁴ Skriftet fremhæver alt muligt fra legater, Moltke havde stiftet, til et forsøg på at hindre ægteskaber mellem ældre enker og yngre karle, men en betydelig plads vies indførelsen af det holstenske koppelbrug i Danmark. Projektet var Moltke kært. Han havde fremhævet det som en væsentlig vej til forbedring under Generallandvæsenskommissionens arbejde i 1768-69, han gjorde det i 1778, og han holdt fast ved det hele livet. Han var da også kendt og anerkendt for det i sin samtid.

Moltkes skrift er senere refereret grundigt af Hans Jensen i en artikel.⁵ I sin disputats har Hans Jensen dog mest set på Moltke som landbrugspolitikere, og ud fra diskussionerne 1768-69 argumenterede han for, at Moltke var tilhænger af ”*agrartekniske*” reformer, men ikke af ”*socialpolitiske*” som Stampe. Når det gjaldt landbosamfundets sociale strukturer, var Moltke efter Hans Jensens mening nærmest konservativ.⁶ Herimod opponerer Philippe A. Sales i et speciale fra Københavns Universitet. Sales ser ingen principiel forskel på Moltkes og C.D.F. Reventlows syn, men anser Moltke for grundlæggende reformvenlig på begge felter. Kernen i specialet er imidlertid en analyse af fæsteforholdene på den østlige del af Moltkes sjællandske godskompleks ud fra de bevarede regnskaber, langt henad vejen byggende på Skrubbeltrangs metoder. Moltkes ”*agrartekniske*” reformer gennemgås ud fra Moltkes egen beretning med tilhørende bilag.⁷

Kortfattet, men mere grundlæggende har S.P. Jensen set på koppelbruget som teknologisk fænomen. Han betragter det som et skridt mod den endelige udskiftning og omdannelse af udyrkede arealer til ”kulturjord”, som han betragter som helt afgørende for den store stigning i landbrugsproduktionen i det 19. århundrede.⁸ Mest indgående er Moltkes indsats beskrevet i to store lokalhistoriske værker af Arne Majvang. I dem fremlægges et meget stort materiale fra Bregentveds godsarkiv, som dog kun i begrænset omfang sættes ind i en større sammenhæng.⁹

Med denne artikel skal Moltkes reformer belyses nærmere med inddragelse af en del materiale fra arkiverne på Bregentved og Glorup.¹⁰ Hovedfokus er på indførelsen af det holstenske koppelbrug, og der skal ses nøjere på, hvordan, hvornår og i hvilket omfang, det indførtes på hans hovedgårde og bønderbrug.

Det gælder ikke mindst det landsbykobelbrug, han blev en varm tilhænger af, og som blev et overgangsfænomen mellem det gamle landsbysamfund og den fulde udskiftning.

Moltkes godser

Moltke ejede virkelig ”umådelige godser” i 1768. I løbet af sine tyve år som Frederik 5.s hofmarskal havde han erhvervet sig godser både på Sjælland, Fyn og Lolland, i Jylland og Hertugdømmerne, og i 1768 omfattede blot de kongerigske godser cirka 6.000 tønder hartkorn.¹¹ Moltkes virke som landboreformator knytter sig primært til hans sjællandske godser, sekundært til de fynske, men på enkelte punkter også de nordjyske.

I 1746 forærede Frederik 5. Moltke det sjællandske gods Bregentved, og i årene 1747-51 tilkøbte han nabogodserne Turebyholm, Juellinge, Tryggevælde og Alslev. Dette godskompleks besad Moltke til sin død. Bregentved, Turebyholm og Juellinge udgjorde fra 1750 grevskabet Bregentved, mens Tryggevælde og Alslev forblev allodialgodser, men administreret sammen med grevskabet.¹² Komplekset var indrettet på stordrift. Op gennem 1600-tallet var både Bregentved, Turebyholm og Juellinge udvidet ved nedlæggelse af hele landsbyer – i alt 15-16 bondegårdes jord hvert sted.¹³ Resultatet var blevet, at Turebyholm med 198 tønder hartkorn var blandt landets ti største gårde målt i hartkorn, Bregentved og Juellinge blandt de 25 største, og selv Tryggevælde var klart over middel med sine 80 tønder hartkorn.¹⁴

De store hovedgårde blev drevet med hoveri fra et stort fæstegods. I 1785, hvor der var sket mindre omlægninger, omfattede fæstegodset 361 gårde og cirka 320 huse og udgjorde cirka 2.400 tønder hartkorn ager og eng.¹⁵ Fæstegodset var fordelt på et halvt hundrede landsbyer, som sammen med hovedgårdene dannede et sammenhængende område, og Moltke var (bortset fra præstegårde og lignende) enejer i 34 landsbyer. 198 af gårdene lå under tre kilometer fra den hovedgård, de hørte under, 137 lå mellem tre og fem kilometer derfra, og kun 21 havde længere afstand. Det gav gode muligheder for at udnytte hoveriet.

1763-65 købte Moltke de fynske godser Glorup og Rygaard, som han ligesom de sjællandske beholdt til sin død. Glorup herregård havde i 1680'erne været én af Fyns fem største gårde med 120 tønder hartkorn og noget over 400 tønder land. En del af jorden var dog siden lagt under gården Anhof, som var oprettet i begyndelsen af 1700-tallet, så komplekset i Moltkes tid bestod af én stor hovedgård på omkring 80 tønder hartkorn og to mindre på omkring 40 hver. Samtidig var fæstegodset stort. Da A.G. Moltke overtog de to godser, fulgte der cirka 135 fæstegårde og 61 huse med, som lå pænt samlet. Godset blev dog yderligere øget i omfang og bedre arronderet i Moltkes tid, idet han fraskilte strøgodsset og samlede gods i landsbyerne tæt ved hovedgårdene.¹⁶

Figur 1. Kort over Moltkes sjællandske godskompleks ved hans død i 1792. Tegnet af Per Jørgensen på grundlag af Videnskabernes Selskabs konceptkort og Atlas over Danmarks Administrative Inddeling, efter anvisning af forfatteren. Gengivet efter bogen Moltke – Rigets mægtigste mand. Gads forlag, 2010.

I årene 1754-72 ejede Moltke også det store jyske gods Dronninglund, til han overlod det til sin søn Caspar. Godset omfattede hele det store Dronninglund sogn og hele Hals sogn ved Limfjordens munding. Dronninglund hovedgård var på omkring 95 tønder hartkorn og dermed blandt Jyllands ti største, mens den ene underliggende herregård, Dronninggård, med 55 tønder hartkorn var over jysk gennemsnitsstørrelse, den anden, Hals Ladegård, derimod ganske lille. Bøndergodset var ikke præget af samme klare skel mellem gårde og huse som på øerne. Det omfattede i alt næsten 600 gårde, bol og huse, heraf godt 400 i Dronninglund sogn og cirka 150 i Hals sogn. Skønt bøndergodset var så samlet, som det kunne være, lå en del af fæstegodset ikke desto mindre op til otte-ni kilometer fra hovedgårdene, da egnen var tyndt bebygget.¹⁷

Opdyrkningen var nemlig meget forskellig på de tre godskomplekser. I de sogne, Glorup-Rygaard dominerede, var cirka 50% af det samlede areal ager ifølge Chr. 5.s matrikel 1688. Da der også var ganske store skove på egnen, var der ikke andre større udyrkede arealer tilbage, men nok talrige fugtige pletter,

småkrat og lignende spredt over agerarealerne. Lige så tæt opdyrket var den østlige del af det sjællandske kompleks, mens opdykningsgraden kun var omkring 30% i den midterste og vestlige del, og endda helt nede på 16% i Tureby sogn.¹⁸ På Sjælland fandtes et antal overdrev og en del åben græsningsskov mellem landsbyerne. Stadig var opdyrkningen dog markant større end i Nordjylland, hvor kun en sjettedel af arealet var under plov i Dronninglund sogn og endnu mindre i Hals. Her fandt man større og bedre skove end på Sjælland, men først og fremmest lå de dyrkede arealer som pletter i overdrev af hede, mose og mager græs.

Trods denne markante forskel i naturforhold og opdykningsgrad repræsenterede alle tre godskomplekser samme hovedform af godssystem, som i det hele taget var fremherskende på langt de fleste af landets privatejede godser. Det var en form, hvor hovedgårdene typisk dækkede under en fjerdedel af den dyrkede jord, men ikke desto mindre var godsejerens vigtigste indtægtskilde. På Moltkes sjællandske godser var hovedgårdenes andel af ager- og enghartkornet 20%, hvilket er over gennemsnittet for privatejede godser, mens andelen var cirka 15% på de fynske godser, cirka 18% i Dronninglund sogn og cirka 15% i Hals sogn, hvad der er mere typisk.¹⁹ Hovedgårdene drev altså mellem en femtedel og en sjettedel af den dyrkede jord.

Økonomisk var hovedgårdsdriften hovedsagen for godsejeren, men dog ikke enerådende. I 1767 var de tre østligste af Moltkes sjællandske hovedgårde Juellinge, Tryggvælde og Alslev bortforpagtet for 4.150 rigsdaler i alt, mens de tilhørende cirka 180 gårde og 150 huse var forpligtet til at give en årlig landgilde omfattende lidt penge og knap 1.000 tønner korn til en værdi af cirka 1.500 rigsdaler. Indfæstningen gav kun cirka 150 rigsdaler om året.²⁰ Ved Moltkes overtagelse af de fynske godser var hovedgårdene bortforpagtet for 4.000 rigsdaler, mens bøndergodset efter jordebogen skulle give cirka 2.000.²¹ På Dronninglund var de tre hovedgårde sidst i 1750'erne bortforpagtet for 3.590 rigsdaler i alt om året, mens værdien af bøndernes afgifter lå omkring 1.200-1.400 rigsdaler, hvortil dog kom pæne og stigende indtægter af indfæstning – sidst i 1750'erne 250-400 rigsdaler om året.²² På alle tre godskomplekser gav hovedgårdene således to-tre gange så store indtægter som fæstegodset, skønt fæstegodset var fire-fem gange så stort. Pr. tønne land fik Moltke ti-femten gange så store indtægter fra hovedgårdene som fra fæstegårdene.

Der er mange grunde til det. Hovedgårdene var skattefrie, mens fæstebønderne typisk betalte to-tre gange så meget i skat til kongen som i landgilde til godsejeren. Dertil kommer, at bondegårdene gennem hoveriet dækkede de fleste af hovedgårdenes udgifter til arbejds- og trækraft, og tienden tilførte både korn og foder til hovedgårdene. Set fra Moltkes side var situationen ikke desto mindre den, at hovedgårdenes dyrkede marker, som kun udgjorde 5-10%

Figur 2. Kort over alle de godser og hovedgårde, Moltke ejede i løbet af sit liv. Eskilstrup, Høegholm, Nienhof og Testorf ejede Moltke kun 1-3 år hver, Lindenberg i årene 1753-62. Dronninglund og Noer med underliggende hovedgårde samt Gammelgaard blev overgivet til tre af Moltkes sønner i 1770'erne, mens han beholdt Bregentved og Glorup med underliggende hovedgårde til sin død. Kort ved forfatteren.

af godsernes bruttoareal på øerne og sølle 2-3% i Jylland, var den altafgørende indtægtskilde. Det langt større bøndergods var et nødvendigt tilbehør, idet det skulle levere hoveriet, en besværlig byrde, idet godsejeren stod for at opkræve skatterne, og en ret beskeden indtægtskilde. Det kneb endda at få det lidet ind, bøndergodset burde give. Både de sjællandske og fynske godser var længe plaget af store restancer, og på de sjællandske godser var det oftere godsejeren, der måtte betale starthjælp til en ny fæster, end fæsteren, som gav indfæstning.²³

Moltke søgte at øge sit og samfundets udbytte af alle arealtyper. Først vendte han sig mod det, der tilsyneladende slet intet gav: overdrev og heder. Dernæst søgte han at forbedre det i forvejen mest indbringende: hovedgårdene. Først i tredje omgang søgte han at forbedre forholdene på fæstegodset. De tre processer var dog kronologisk delvis overlappende.

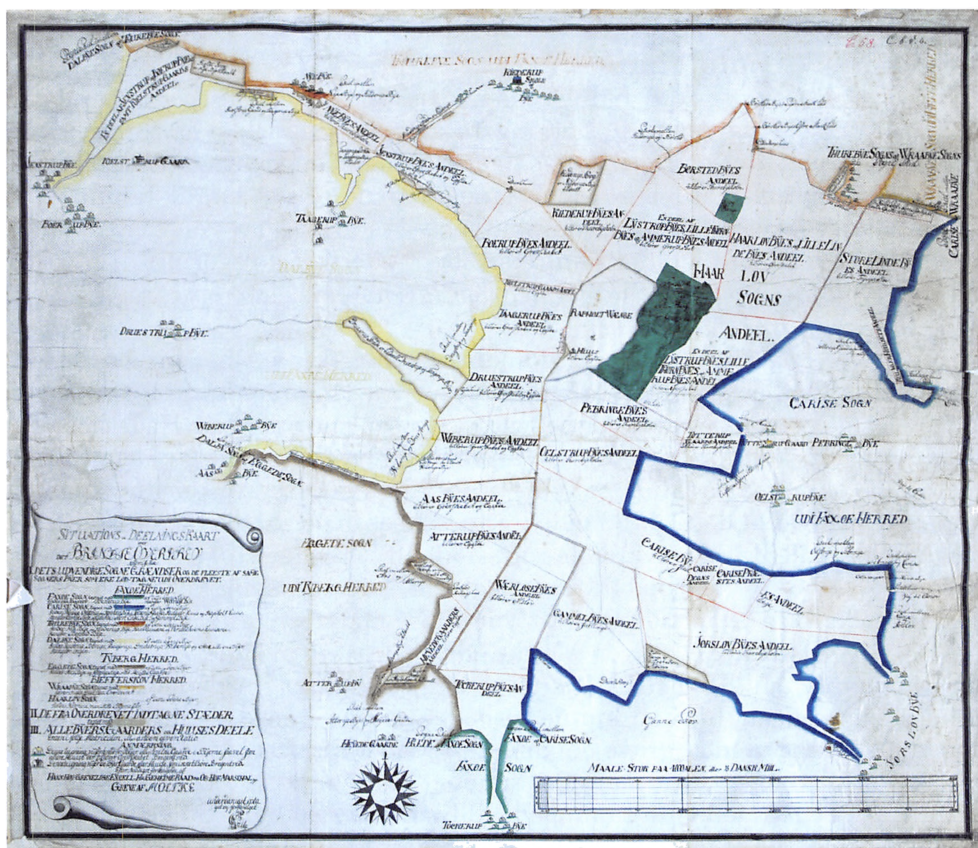
Udørkener til pløjeland

Heder og overdrev var ikke uudnyttede midt i 1700-tallet. Deres græsning var, så mager den end var, en forudsætning for dele af kvægholdet og samtidig via kvæget leverandør af næringsstoffer til agerlandet. Omvendt var det en meget ekstensiv udnyttelse af store dele af landets areal, og det kan ikke undre, at tanken om at forvandle det til mere intensiv landbrugsjord var fristende. Allerede i 1746 nævnte Moltke i sin plan for Frederik 5.s regering, at det var ønskeligt »at de ligesom et vildnis her henliggende såkaldte overdrev blev opdyrket«.²⁴

I 1754 lod regeringen et forsøgslandbrug etablere på Alheden ved Karup, og allerede 1756 sendte Moltke sin forvalter fra Dronninglund, Roosen, ned for at besigtige det. Samme år begyndte Roosen på Stagsted Hede vest for Dronninglund. Gennem de følgende år voksede en lille nybyggerkoloni frem, som i 1760 var oppe på ti huse, i 1765 på 16.²⁵ Det var dog kun små husmandsbrug, der kom ud af det. I 1762 indberettede Roosen, at de tolv kolonister hver havde sået mellem ½ og 1 ¼ tønne rug – i alt 13 ¼ tønner.²⁶

Forblev Moltkes hedeopdyrkning nøgternt set i det små, kastede han sig dog samtidig ud i et af tidens mest ambitiøse opdyrkningsprojekter overhovedet. I 1759 skænkede kongen Moltke Lille Vildmose med det formål, at han skulle opdyrke den. Moltke lod i 1760 en sagkyndig undersøge mulighederne. Han nåede frem til, at man kunne tørlægge søerne i mosen. En lille gruppe mænd gik i gang med at grave en kanal, og i løbet af 1761 blev to søer faktisk også tørlagt. Længere var man ikke kommet, da Moltke 1762 afhændede mosen til H.C. Schimmelmann sammen med Lindenborg. I hans tid kom man lidt videre.²⁷ Moltkes jyske projekter er mest interessante netop som projekter, hvor ideen var større end resultatet. De er eksempler på en ret naiv tro på, at også de magreste jorder kunne gøres til agerland med en rimelig indsats.

Moltke kom længere med at udbrede agerlandet, hvor der i forvejen var mest af det. I 1776 skrev Moltke i sin indberetning til arveprinsen, at overdrevene på hans sjællandske godser »udgjorde næsten den fjerde Part af alt deres [bøndernes] Land« og »vare Udørkener lige«. ²⁸ Disse overdrev blev det vigtigste mål for den kommission, Moltke selv havde fået nedsat og var indtrådt i 1757. Dens første initiativ blev en kongelig forordning i december 1758 om udskiftning af overdrev med videre på Sjælland, Møn og Amager, senere fulgt af lignende forordninger for de andre landsdele. Den fastsatte, at overdrev skulle deles mellem de landsbyer, der havde lod i dem, hvis blot ejeren af én landsby krævede det. ²⁹ Forordningen var ikke gammel, før Moltke tog

Figur 3. Kort over opdelingen af Det brændte Overdrev mellem de omliggende byer, udfærdiget af V. Grue. Privatveje. Foto: Elizabeth Moltke-Huitfeldt.

fat. Mellem 1759 og 1762 blev fem mindre overdrev ved Bregentved opmålt og delt mellem de byer og hovedgårde, der havde ret i dem. 1765 tog man fat på det såkaldte Brændte Overdrev på grænsen mellem Tureby og Karise sogne. Mindst 25 landsbyer fik nu hver et afgrænset stykke land her, til dels langt fra landsbyerne.³⁰

En enkelt gård blev flyttet ud på Det brændte Overdrev, og ved Freerslev blev først to og siden endnu to gårde flyttet ud på Bøjenakke Overdrev. Ellers blev der nok etableret skel på overdrevene, men det betød i første omgang blot, at hver landsby fik et samlet areal at råde over. Ifølge indberetningerne tog bønderne i mange landsbyer gradvis den nu inddelte jord under plov. Fra Stevns findes en indberetning fra præsten i Hellested, Fr. Neuchs, »*Om den fordeel Hellested, Barup og Arnøye Byer haver havt af at pløye og besaae deres overdrev, som forhen laae til liden og næsten ingen nytte*«. Han fremhæver, hvordan bønderne i disse landsbyer stort set havde fået deres andele af det gamle overdrev under plov og nu kunne høste 8, 10 eller endda 12 fold.³¹

Ifølge et andet bilag til Moltkes indberetning til arveprinsen fra 1776 havde bønderne i alt nyopdyrket cirka 790 tønder land.³² Det svarer til knap 30 gårdes jord og ville betyde en forøgelse af det samlede dyrkede areal for godsernes bønder på 6-8%. Det er ikke muligt at kontrollere Moltkes oplysninger. Som det skal vises nedenfor, skete der ganske vist en meget markant forøgelse af korndyrkningen de fleste steder på godset fra 1756 til 1793, men da der også var foretaget andre ændringer i perioden, er det svært at måle effekten af hver enkelt.

Tidlige forbedringer på hovedgårdene

Allerede mens opdelingen af overdrevene stod på, begyndte Moltke på en mere omfattende omlægning af marksystemer og drift på sine sjællandske hovedgårde. På dem herskede ved Moltkes overtagelse i princippet trevangsbrug, dog med den almindelige tilføjelse af bivange samt ko- og hestehaver. Et godt eksempel er Turebyholm. Da Moltke bortforpantede gården i 1748, var der tre større marker: Møllemarken, Kayhøjsmarken og Hæsemarken, som blev drevet i et sædvanligt trevangsbrug. Hertil kom mindre marker, reserveret til græsning: Store Indelukke, Quievænget, Lille Indelukke og Kohaven. Samtidig var der i vangene både engpletter, småkrat og andre udyrkede arealer.³³ I sit skrift fra 1776 fældede Moltke en hård dom over dette system. Markerne var for store til at kunne blive ordentligt bearbejdet, og de var for få til at sikre ordentlig hvile og »*den efter Erfarenhed stadfæstede nyttige Omvexling med Sæde Kornet*«, det vil sige et ordentligt sædskifte. De mange store sten, enkelte træer og småkrat på markerne »*forhindrede Pløyningen og gjorde store Strækninger af Land ubrugelige*«. ³⁴

Figur 4. Kort over hovedgården Turebyholms tiliggende omkring 1750, tegnet af Sibrand. Kortet viser det gamle landskab før Moltkes omlægninger. Hovedgårdens marker er inddelt i tre vange, hvor de dyrkede områder imidlertid ligger spredt mellem enge, moser og anden udyrket jord. Mod nord ses fire indelukker, som fremstår som åben græsningssskov. Privateje. Foto: Elizabeth Moltke-Huitfeldt.

Ifølge skriftet gik Moltke i gang med at ændre det i 1761. Faktisk havde han taget indledende skridt længe før. I 1749 gav forpagteren på Turebyholm op på grund af kvægsyge i besætningen, og da ingen ville give en acceptabel pris, overtog Moltke driften for egen regning. Han iværksatte samtidig en betydelig omlægning af markerne. Efter høsten blev der pløjet nogle "gamle jorder" op to steder. Betegnelsen antyder, at det var gammel agerjord, som kom i drift igen, men det er næppe tilfældet, i hvert fald ikke i større omfang. Der blev nemlig samtidig ryddet sten og krat forskellige steder. Derved voksede det dyrkede areal, og pløjningen blev "egal". Det vil sige, at man kom nærmere et moderne ideal, hvor agerjord består af regulære marker uden for mange sten, træer og udyrkede pletter. Man inddrog også dele af Tureby Overdrev. Det vakte naturligt nok modstand fra bønderne i nabolandsbyen Skrosbjerg, der var vant til at kunne græsse kvæg på overdrevet, men Moltke erklærede over for sin forvalter, at han havde "ret og billighed" til at gøre, som han gjorde – men at han også ville sikre bønderne "ret og billighed". Konkret kom det blandt andet til at bestå i ret til en vis græsning i nogle skove. Samtidig blev markdriftssystemet på Turebyholm lagt om fra trevangsbrug til et system med seks marker, der hver blev drevet med korn tre år i træk og derpå lå til græsning i tre. I 1750-51 blev én af markerne, Hæsemarken, desuden omgivet af ikke mindre end 3.000 favne (cirka 5½ kilometer) levende hegn.³⁵

Moltkes omlægning af Turebyholm 1749-51 foregreb den mere radikale omlægning godt et årti senere, som han roste sig af i 1776. En ubetinget succes var den tidlige omlægning dog ikke. Den næste forpagter var ikke tilfreds, og det blev overvejet at vende tilbage til det traditionelle trevangsbrug.³⁶ Sådan gik det ikke. I stedet gik Moltke videre i omlægningen, nu med direkte forbillede i Hertugdømmernes godser.

Det holstenske koppelbrug

Moltke havde tidligt set forholdene i Holsten som et forbillede. Allerede i 1746 skrev han i sit notat med anbefalinger for Frederik 5.s regering, at Danmarks jord kunne bære dobbelt udbytte, hvis den blev drevet som »*det er sædvanligt i andre lande, men særligt i Holsten*«. ³⁷ Da Moltke selv blev godsejer i Hertugdømmerne, lærte han forholdene nærmere at kende, og allerede to år senere begyndte han at overføre erfaringer til Sjælland.

I 1759 faldt en appelsin i Moltkes turban. Han indgik det år en aftale om at betale Henning von Brömsen en årlig livrente på 3.000 rigsdaler mod at blive arving til dennes gods Niendorf sydvest for Lübeck. Allerede en måned senere (!) døde von Brömsen, og Moltke overtog da godset. Han solgte det igen to år senere for hele 80.000 rigsdaler, men i 1763 købte han godserne Noer-Grönwohld i Syd-slesvig, som han beholdt til 1772, hvor de blev overdraget til sønnen Magnus.³⁸

Godserne i den østlige del af Hertugdømmerne var grundlæggende anderledes indrettet end godser i kongeriget. I Slesvig-Holsten havde godsejerne bevaret en ubegrænset råderet over hele jorden, og især i den østlige del havde de benyttet det til at udvikle godser, der var langt mere entydigt lagt an på hovedgårdsdrift end de sjællandske.³⁹ Niendorf hovedgård var på 5-600 tønder land ager og eng, Noer på godt 600 tønder land ager og Grönwohld knap 400 tønder, så disse hovedgårde var på størrelse med eller større end Moltkes store sjællandske hovedgårde. Det tilhørende fæstegods var imidlertid langt mindre. Under Niendorf hørte sølle ti gårde og syv husmandsbrug med jord, til Noer og Grönwohld kun 18 bondegårde og fire husmandsbrug. Det betød, at hoveriet var langt mere ekstremt her end på de sjællandske godser. Hver bonde på Noer skulle året igennem seks dage om ugen stille et spand heste med vogn eller plov og fire personer – i høsttiden endda fem personer. Hvert husmandsbrug skulle stille én mand hver dag. Til gengæld betalte de stort set ingen afgifter til godset, og selv skatterne skulle udredes af hovedgårdens overskud.⁴⁰ Systemet var uhyre profitabelt for godsejerne. Niendorf var i Moltkes tid i reglen bortforpagtet for cirka 3.000 rigsdaler, Noer-Grönwohld i 1765 for 6.185 rigsdaler. Det sidste er lige så meget som bruttoindtægten af Glorup-Rygaard, skønt det fynske gods kompleks havde et bruttoareal, der var to og en halv gang større. Men de to gods komplekser kostede også Moltke lige meget at købe.⁴¹

Driften af de slesvig-holstenske hovedgårde havde siden 1600-tallet været indrettet på en kombination af kornavl og malkekvæg. På Niendorf viser regnskaber fra von Brömbens tid, at man i årene 1749-55 havde indtægter fra kornsalg på 2-6.000 rigsdaler om året og fra mejeribrug på 2-3.000.⁴² Forholdet var det samme på Noer 1764-65, hvor man holdt en kvægbesætning på cirka 180 køer på Noer og 120 på Grönwohld. I størrelse svarer det til besætningerne på Moltkes sjællandske hovedgårde.⁴³

Hollænderiet var overført til Sjælland, før Moltke blev godsejer der. Det var det berømte slesvig-holstenske koppelbrug, som hovedgårdene i Hertugdømmerne havde udviklet i 1600-tallet, derimod ikke. En god beskrivelse af den findes i et notat om den holstenske driftsmåde, som den tidligere forpagter på Niendorf, Johann Mathias Völckers, udarbejdede til Moltke i foråret 1764.⁴⁴ På holstenske godser var jorden inddelt i et større antal marker, som alle var omgivet med levende hegn og grøfter, og som så vidt muligt var regulære flader uden krat, sten og sumppletter. Jorden blev almindeligvis dyrket med korn fem år i træk. Nogle steder blev en mark brakket et år, før den skulle dyrkes, og pløjet flere gange i sommerens løb. I så fald dyrkede man først rug eller hvede, så byg eller havre, derpå igen rug eller hvede og endelig havre i yderligere to år. Hvis der ikke var brak, brugte man boghvede som første afgrøde, dernæst rug eller hvede, og så typisk tre år med havre. Derpå blev jorden udlagt til græs

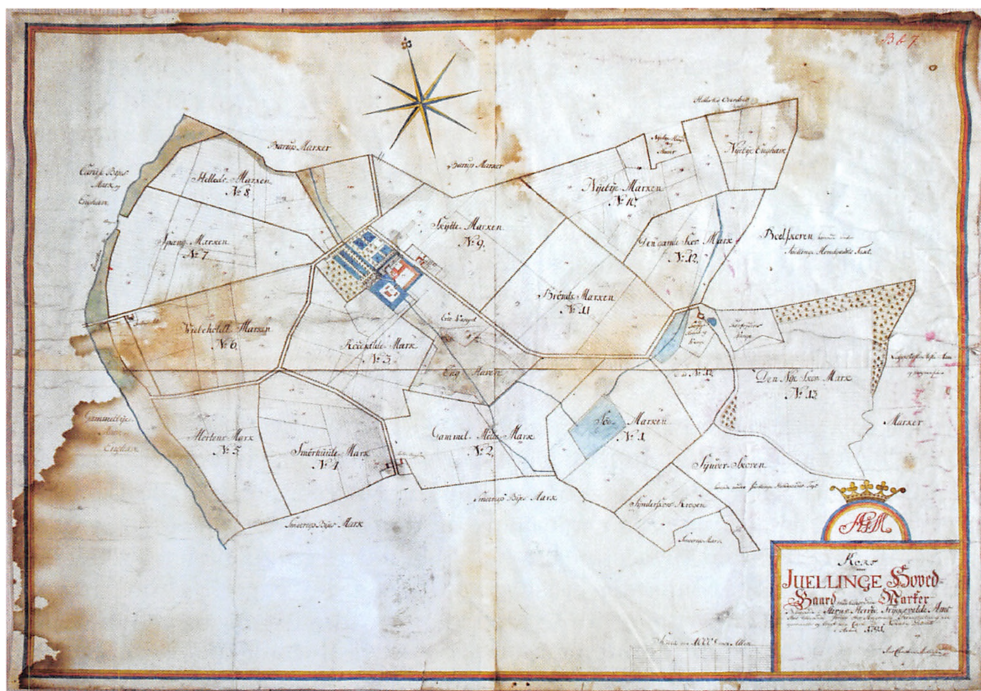
i mindst fem år. Völckers skriver, at visse godser drev jorden med korn i seks år i træk, men han fandt det dårligt, fordi det udpinte jorden for meget. Derfor måtte man nogle steder nøjes med at drive jorden med korn i fire år, skrev han. Völckers beskrivelse passer fint med den trykte beskrivelse af Noer, som Moltke havde købt dette gods udfra. På Noer var der elleve marker, som blev drevet med fem års korn og seks års græs, mens Grönwohlds ni marker blev dyrket med korn i fire år og lå hen til græs i fem. Begge steder brugte man altså systemet uden brak.⁴⁵

Den ene fordel ved systemet var, at man fik inddraget mere jord i omdriften end normalt i Danmark, men til gengæld gav jorden en længere sammenhængende hvile, hvor den genvandt meget af sit næringsindhold. Man søgte også at have et vist sædskifte ved at skifte mellem kornafgrøderne. Det var den »*gavnlig omveksling mellem kornsorterne*«, som Moltke taler om. Da man ikke desto mindre tog flere kornafgrøder efter hinanden, var systemet dog stadig set som sædskifte ringere end det senere vekselbrug. Derimod var en klar styrke i ”den holstenske indretning”, at man kunne udnytte græsset langt bedre end ved normal dansk drift. Dels betød den lange sammenhængende græsperiode, at der udviklede sig en stærkere og bedre græsvækst, dels medførte den individuelle indhegning af markerne, at man om forsommeren, hvor græsset groede bedst, kunne tage høslæt på én eller flere græsmarker, mens kvæget græssede på de andre.⁴⁶

Kobbelbrugets indførelse på de sjællandske og fynske hovedgårde

Nord for Bregentved havde man i 1689 nedlagt landsbyen Stenkelstrup og i 1716 yderligere den lille landsby Øed. Deres jorder var siden drevet som en del af Bregentveds hovedgårdsmarker, skønt de var geografisk adskilt derfra. I tilknytning til disse arealer lå nogle skove og et overdrev. Her lod Moltke i 1758 opføre en lade og stald til heste og køer, og de næste tre år blev Stenkelstrup bortforpagtet som selvstændig avlsgård. Allerede det var en forbedring, for man kunne bedre græsse markerne med køer og udnytte disses gødning, hvis der var selvstændig besætning på stedet. I 1761 besluttede Moltke imidlertid at få ændret Stenkelstrup efter holstensk forbillede, og han overtog selv driften. En mand fra Mecklenburg blev ansat til at forestå omlægningen. Han tog dog hjem i maj året efter. I stedet kom Moltkes tidligere forpagter på Niendorf, Johann Mathias Völckers, til Stenkelstrup i maj 1762, hvor han var beskæftiget de følgende år, og da omlægningen var gennemført 1766, overtog han selv forpagtningen af gården. To år senere udnævnte Moltke ham til overinspektør for hele grevskabet. Det blev i høj grad ham, der på Moltkes vegne ledede omlægningen af godset.

Den afgørende ændring på Stenkelstrup skete i årene 1762-63. Der blev opført en ny staldlænge og en forpagterbolig. Først og fremmest blev markerne dog omlagt. Man ryddede sten og krat og fældede de fritstående træer, så man fik ensartede agermarker, hvor plovspandet kunne køre lige igennem, og mere jord kom under plov. Agerjorden blev opdelt i ti ens marker, såkaldte kobler, som blev omgivet med grøfter og levende hegn, der kunne holde kvæget inde på den enkelte mark og samtidig i et vist omfang dræne jorden. Da projektet var fuldført, omdøbte Moltke gården til *Sofiendal* efter sin nye hustru, og ni af gårdens ti marker fik navne efter Moltkes sønner, mens den tiende blev kaldt »*Kongens Kobbøl*«. To mindre vænger fik navn efter døtrene.⁴⁷

Figur 5. Kort af J.C. Mathiesen over hovedgården Juellinges marker 1791. Kortet viser tilstanden efter at omlægningen til kobbølbrug var gennemført. Jorden er inddelt i 13 kobler, kantet ved snorlige hegn. Al jord er under plov bortset fra en smal strimmel eng langs Tryggevælde Å mod vest og et par engparceller midt i. Mark Nr. 11, "Den ny skovmark", hedder formentlig sådan, fordi der var tale om opdyrkning af overdrev mellem skovparter. Det meste af markinddelingen genfindes let på et moderne luftfoto. Privateje. Foto: Elizabeth Moltke-Huitfeldt.

Allerede inden omlægningen var færdig på Sofiendal, tog man også fat på Alslev. Hovedgården lå inde i landsbyen Alslev, og dens og landsbyens marker var i fællig med hinanden. Moltke valgte her det radikale skridt at anlægge en helt ny gård ude på den fjerneste del af markerne. Samtidig byttede man rundt på jorden. Landsbyen overtog de jorder, der lå tæt på den, mens hovedgården fik de fjerneste jorder og dele af overdrevet. I sit skrift betonedede Moltke, at han dermed overlod bønderne »*veldyrkede*« marker og selv overtog »*forsømte Bonde Jorder*«. ⁴⁸ Til gengæld endte den nye gård med at være betragtelig større end den gamle.

Derpå gik man med imponerende hast videre med de andre sjællandske hovedgårde. 1764-67 blev Turebyholm omlagt igen, nu til 11 kobler á cirka 50 tønner land, alle adskilt med grøfter eller hegn. ⁴⁹ 1765-67 tog man også fat på Bregentved hovedgård. Efter udskillelsen af Sofiendal var der 438 tønner land tilbage, som gav 11 kobler á cirka 40 tønner land. ⁵⁰ Samtidig blev omlægningen gennemført på Tryggevælde, så denne hovedgård i 1767 kunne bortforpagtes for 11 år. ⁵¹ Som den sidste af Moltkes sjællandske hovedgårde blev også Juelinge omlagt til kobbølbrug. I 1771 blev gården bortforpagtet for 11 år, og i løbet af den periode skulle en fuld omlægning til kobbølbrug gennemføres. Forpagteren var ingen anden end godsinspektør Völckers selv. ⁵² Han havde tydeligvis tillid til sit eget projekt.

Kobbølbruget nåede også de fynske hovedgårde, men senere end de sjællandske. På Glorup og Anhof var der i forvejen femmarksdrift med tre kornmarker og to græsmarker – altså noget lig det system, Moltke havde indført på Turebyholm omkring 1750. ⁵³ I 1769 meddelte Moltke forvalter Bredahl, at han havde besluttet at få Glorups marker omlagt. Forpagteren havde foreslået 9 kobler, »*men da ieg af Erfarenhed veed, at den fordeelagtigste Indretning er 11 Marker*«, skrev Moltke, så han helst, at Glorups marker blev nyinddelt i 11 kobler og et antal enge. Ikke længe efter blev en opmåling iværksat. De første kort var dog ikke tilfredsstillende, så arbejdet måtte gøres om. ⁵⁴ Derefter lå sagen stille en tid, men i 1772 var man i fuld gang med at omlægge Rygaards marker til 7½ kobbøl. Forvalterens overslag over udgifterne forskrækkede dog Moltke, så han foreslog, at man i første omgang lod en del af stubbene fra de fældede træer rådne på marken. ⁵⁵ I 1774 var man i gang med at omlægge et overdrev til yderligere 2½ kobbøl. Igen udtrykte Moltke overraskelse over udgiften på 267 rigsdaler, men godkendte den dog. ⁵⁶ Projektet var nået så vidt, at Rygaard kunne bortforpagtes for 11 år fra 1774. ⁵⁷

I efteråret 1775 fik Moltke et overslag over, hvad en samlet omlægning af Glorup og Anhof ville koste. Overslaget belyser, hvilken markant omlægning der egentlig var tale om. For kobbøl nr. 1 på Glorup regnede forvalteren med, at det ville koste 131 rigsdaler at rydde træstubbe og buskads, 38 rigsdaler

at grave afvandingsgrøfter, 30 rigsdaler at fjerne tre gravhøje, 54 rigsdaler at fjerne 327 (!) store sten og hele 237 rigsdaler at grave skelgrøfter og etablere hegn både mod andre gårde og byer og andre kobler. Beløbet svingede meget fra kobbel til kobbel, især afhængig af længden af de hegn og grøfter, der skulle etableres, og det faldt naturligt nok, som man skred frem – de første kobler skulle have nye hegn og grøfter til alle sider, mens de sidste delvis stødte op til de hegn, man havde etableret ved allerede omlagte kobler. Forvalteren nåede frem til, at de samlede udgifter på de to hovedgårde ville være på cirka 4.000 rigsdaler.⁵⁸ Da Moltke modtog dette overslag, udbad han sig en forklaring på, at udgiften nu var dobbelt så høj som tidligere skønnet, men endte også her med at acceptere det – idet han dog samtidig pålagde forvalteren at udvise stor sparsommelighed og lade bønderne gøre noget af arbejde som hoveri, som det allerede var sket i mindre omfang.⁵⁹

Både på Rygaard og Glorup-Anhof blev omlægningen gennemført løbende, så kun ét kobbel årligt blev ryddet og forsynet med grøfter og hegn. Forpagterne overtog ansvaret for arbejdet fra henholdsvis 1774 og 1776 mod løbende at få udbetalt de beløb, omlægningen var vurderet til at koste. På Rygaard skulle forpagteren således fuldføre arbejdet over otte år med fuld omlægning af ét kobbel om året.⁶⁰ Moltke holdt dog selv løbende et øje med udviklingen, og på sit sommerophold i 1776 fandt han adskilligt, som ikke tilfredsstillte ham. Han bevilgede ganske vist pengene til at fortsætte arbejdet, men lod samtidig forpagteren vide, at arbejdet skulle fremskyndes og hegnene holdes bedre.⁶¹

Moltke nøjedes ikke med at få selve jorderne indrettet på en ny måde. Han indførte også den nyeste drift, som blev foreskrevet forpagterne i forpagtningskontrakterne. Da han bortforpagtede Turebyholm i 1767, sagde kontrakten, at fem kobler årligt skulle ligge i græs. Et sjette kobbel skulle ligge i renbrak, det vil sige pløjes flere gange i årets løb. Forpagteren må dog dyrke boghvede eller ærter i noget af jorden. Dernæst skulle koblerne dyrkes fem år med korn: først hvede, så byg, så »Vinterkorn« (det vil sige hvede eller rug) og ærter, og til sidst to år med havre.⁶² I beretningen til arveprinsen fremhævede Moltke, at dette sædskifte nu var det almindelige på hans sjællandske hovedgårde, kun dyrkede man nogle steder hvede og andre rug ud fra jordens bonitet.⁶³ På Rygaard, hvor der kun var 10 kobler, udgik det femte kornår, men ellers var sædskiftet det samme.⁶⁴ Moltkes sædskifte var netop det, Völckers havde anbefalet, og repræsenterede den mest moderne og intensive udgave af det holstenske system med både helbrak og hvede. Dertil blev der ifølge Moltke importeret sædekorn fra England og Holsten.

Omlægningen omfattede også hovedgårdenes enge. Selve indførelsen af kobbelbruget betød en stærkere adskillelse af ager og eng, idet de små engpletter,

der ofte var i agrene i det gamle system, forsvandt. De større enge blev til gengæld omgivet med grøfter, og der blev anlagt afvandingsgrøfter. Derved undgik man ifølge Moltke at jorden blev sur og frembragte »*haart, grovt og surt Græs*«. Igen stemmer det helt overens med de anbefalinger, Völckers havde givet i sit skrift fra 1764.

»*Denne Forøgelse af Korn- og Græs-Høsten samt af Meyerierne, er dog ikke skeedt paa Skovens Bekostning, da man i Steden for de opryttede Strø-Træer og Buske haver udlagt og indhegnet ved hver Hovedgaard visse Strækninger, hvor ung Skov med den fornødne Omhue opelskes*«, skrev Moltke videre.⁶⁵ Heri ligger, at skellet mellem mark og skov blev tydeligere. Træer forsvandt i det åbne land, men til gengæld blev det, der var udlagt som skov, tættere. Her var der dog efter alt at dømme stadig kun tale om spæde skridt frem mod den egentlige indfredning og forstmæssige regulering af skovene i 1800-tallet.

Resultater af koppelbruget

I 1776 søgte Moltke at opgøre resultatet af omlægningen på sine sjællandske hovedgårde i et notat, han vedlagde sit skrift til arveprinsen.⁶⁶ Den årlige udsæd var angiveligt forøget med 200 tønner fra 1.250 tønner til 1.449. Regner man noget forenklet med, at man såede halvanden tønne havre pr. tønne land og én tønne af de andre kornsorter, hvad der stort set stemmer med de angivne oplysninger om udsæd og omdrift, svarer det til, at kornarealet var steget fra cirka 1.050 tønner land til cirka 1.200.⁶⁷ Næsten hele stigningen var sket på Sofieldal og Alslev, hvor der var inddraget overdrevsjord, men det er bemærkelsesværdigt, at man også på de andre hovedgårde kunne fastholde kornarealet, skønt man gik over til en omdrift, hvor jorden lå til græs meget længere end før. Det hænger sammen med en mærkbar forøgelse af bruttoagerarealet. I 1682 havde de daværende hovedgårde plus de landsbyer, der senere blev inddraget, et agerareal på cirka 1600-1700 tønner land.⁶⁸ Ifølge hoveriforeningerne fra årene 1792-94 var hovedgårdenes samlede agerarealer på cirka 2.745 tønner land, endda angiveligt i tønner land á 15.000 kvadratalen, hvilket skulle betyde, at der reelt var tale om over 2.900 tønner land.⁶⁹ I alt var hovedgårdenes dyrkede jord således øget med 60-70%.

Heraf lå en større del end før ganske vist hen som helbrak eller græs, men ikke desto mindre var høstudbyttet ifølge Moltkes notat steget lige så meget som bruttoagerarealet. I alt var avlen angiveligt steget fra cirka 6.400 tønner til cirka 10.400, heraf godt 2.000 tønner hvede, der var indført som ny kornsort. Angiveligt avlede man nu 10 fold hvede på alle hovedgårde undtagen Alslev, 5-6 fold rug, 8-10 fold byg og 6-7 fold havre, hvor man før avlede 4-5 fold rug, 6-7 fold byg og 4-5 fold havre. Engene gav ifølge Moltke bedre hø end før og angiveligt nu 4.100 læs mod før 2.900. Dette sikrede vinterfoder, og desuden var

»Græsningen om Sommeren på de 5 hviilende Kaabler, hvorpaa Kreaturerne fra det eene til det andet stedse finde Skifte-Græs, saa meget rigere og bedre, at der kan underholdes et langt større Antal af Køer end forhen«. Ifølge opgørelsen var det samlede kvæghold på hovedgårdene steget fra 670 i alt til 790.

Det er umuligt at kontrollere Moltkes angivelser af høst og høslæt, da hovedgårdene var bortforpagtede. De opgivne foldtal er meget flotte for tiden, og man må nok regne med, at Moltke i hvert fald ikke underdriver fremgangen. Derimod må udsædstal og besætningstal stort set anses for pålidelige, da de i betydeligt omfang kan kontrolleres i forpagtningskontrakterne. Her er det markant, at man havde øget både kornavl og kvæghold. Man havde med det nye system stadig en økologisk balance mellem kornavl og kvæghold, men det var lykkedes at løfte balancepunktet. Det peger igen på, at en meget væsentlig del af det nye teknologiske kompleks faktisk, som antaget af S.P. Jensen, var en forøgelse af græsvæksten og/eller udnyttelsen deraf.

Mere kontant er det økonomiske udbytte. 1767 blev Turebyholm bortforpagtet på det vilkår, at forpagtningsafgiften glidende skulle øges fra 2.705 rigsdaler om året, som var niveauet fra den forrige kontrakt, til 3.700, efterhånden som omlægningen var fuldt gennemført. Ved kommende bortforpagtninger steg afgiften yderligere, og ved Moltkes død var den oppe på 5.000 rigsdaler.⁷⁰ Da Moltke havde iværksat omlægningen på Glorup og Anhof, forventede han også en stigende forpagtningsafgift af disse hovedgårde. Han var derfor skuffet, da der ikke blev budt mere end før, nemlig 3.300 rigsdaler om året for de to gårde. Efter forhandling fik Moltke dog til sidst forpagteren til at gå med til, at afgiften skulle stige år for år, som omlægningen skred frem – men kun mod at acceptere en lavere forpagtningsafgift end før de første par år, så nettogevinsten var ganske lille.⁷¹ Det bedrede sig senere.

Et notat i Moltkes arkiv, som er dateret 1787, men alligevel rummer henvisninger til lidt senere kontrakter, anfører, at den samlede forpagtningsafgift af de sjællandske hovedgårde var steget fra 6.695 rigsdaler »førend Hovedgaardernes Marker bleve indrettede i Sæde-Kaabler« til 21.300 derefter, mens afgiften af de tre fynske hovedgårde var steget mere moderat fra 4.140 til 6.600 rigsdaler.⁷² Tallene for de fynske godser dækker kontrakter fra henholdsvis 1768 og 1788 og er dermed et godt udgangspunkt. Her var forpagtningsafgiften steget 59%, mens kapiteltaksterne i gennemsnit var steget 21% fra femåret 1763-67 til femåret 1783-87, altså femårene lige før kontraktindgåelsen, som var det prisniveau, parterne kendte. Det efterlader en realstigning på godt 30%. For de sjællandske godser havde Moltkes sekretær valgt "før"-tal helt tilbage fra tiden omkring 1750, som var stærkt plaget af kvægsyge. Tager vi i stedet udgangspunkt i forpagtningssummer fra sidst i 1750'erne, var den samlede afgift af de sjællandske hovedgårde fordoblet. De sjællandske kapitelstakster var i gen-

nemsnit steget 33% fra femåret 1753-57 til femåret 1784-88, hvilket efterlader en realvækst på over 40%.⁷³

Resultaterne var overbevisende nok til, at de hurtigt blev kopieret af andre. Moltke fremhævede allerede sine erfaringer under Generallandvæsenskollegiets arbejde 1768-69. »*Endeel af mine Naboer have ligeledes allerede med største Lykke efterfulgt den beskrevne Dyrknings-Maade*«, skrev Moltke i sin indberetning til arveprinsen i 1776.⁷⁴ Det var sandt. Severin Løvenskjold indledte i 1767 omlægningen på Løvenborg – under ledelse af Völckers. Året efter fulgte Bregentveds nabogods Gisselfeld efter, og inden længe skete det på gods efter gods.⁷⁵ Fra Vallø stift indberettede godsinspektøren 1778, at man der havde gode resultater med at følge den nye driftsform, og samme år skrev amtmanden over Dronningborg Amt ved Randers, at »*Rigtigheden af denne Theorie er in praxi ved denne til fuldkommenhed... af grev Moltke på hans grevskab Bregentved drevne nye Indretning nok som beviist*«. ⁷⁶ Moltkes reformer vakte altså opsigt og blev fulgt af mange andre godsejere.

I det lys er det påfaldende, at han ikke gennemførte dem på sine jyske godser. I 1764 var forvalter Roosen fra Dronninglund på Stenkelstrup (Sofiendal) »*hvor Hr: Land Oeconomie Inspecteur Wölkers wiiste mig den wed ham der giordte Holsteenske Indrætning*«. ⁷⁷ Alligevel blev erfaringerne ikke overført. Forklaringen er nok, at sædskiftet på de jyske hovedgårde med det herskende græsmarksbrug i forvejen ikke var så langt fra det, Moltke nu praktiserede på Sjælland. På Dronninggård var der i 1753 ni marker, hvoraf man årligt såede seks, i 1769 var der ti marker.⁷⁸ Denne lighed mellem græsmarksbrug og koppelbrug har i øvrigt fået en del forskere til at anse koppelbruget for langt mere udbredt end det faktisk var.⁷⁹ På de jyske hovedgårde manglede indhegningen og den rationelle indretning af markerne, men den mere rigelige adgang til græsning har efter alt at dømme gjort det mindre påtrængende. Da Moltke i 1771 ikke fik tilfredsstillende bud på forpagtningen af de jyske hovedgårde, overvejede han ganske vist igen en omlægning til koppelbrug, men den var ikke realiseret, da han året efter afhændede de nordjyske godser til sønnen Caspar.⁸⁰

Koppelbruget og hoveriet

Moltke hentede sit teknologiske kompleks fra ét af de steder i Europa, hvor hoveriniveauet var højest. Ganske vist nåede en samtidig landinspektør frem til, at koppelbrug krævede mindre hoveri end trevangsbrug, men han gik ud fra, at det årligt dyrkede areal dermed faldt, og det var ikke virkeligheden. Senere forskere har i stedet peget på, at disse moderniseringer af hovedgårdsdriften førte til øget hoveri.⁸¹ Moltke kendte udmærket hoveridiskussionerne og de politiske forsøg på at regulere hoveriet 1769, 1771 og 1773. Han søgte da også at argumentere for, at hans system ikke belastede bønderne.

»Alt det Arbeide, som disse Indretninger har medført, er ikke forrettet af Bønder i Hoverie, men gandske og aleene ved Daglønnere«, skrev Moltke i 1776.⁸² For selve omlægningens vedkommende synes det i hovedsagen at være rigtigt. På de fynske godser viser overslagene dog, at hovbøndernes folk også blev indsat, men også her betalte Moltke sig fra det meste af arbejdet. Til vedligeholdelse af hegn og grøfter blev der ansat særlige hegns- og grøftemænd, som fik fri bolig i huse, som delvis blev bygget til formålet. På Turebyholm skulle bønderne kun holde de grøfter og hegn, som skilte gården fra nabolandsbyerne, mens forpagterens lønnede folk skulle holde grøfter og hegn mellem de enkelte kobler.⁸³

Trods det affødte omlægningerne hoverikonflikter. I 1765 klagede bønderne under Sofiendal og Alslev, hvor omlægningen var gennemført, over for meget hoveri. Moltke gav inspektørerne besked på at regulere hoveriet, så den nye indretning »kan trække bøndernes opkomst, lyst og stræbsomhed efter sig«. I 1768 klagede bønderne på flere af de sjællandske godser ikke desto mindre atter over, at hoveriet var steget. Fra Turebyholm hed det, at bønderne snart daglig måtte være på hoveri med heste og vogne og 3-4 personer.⁸⁴ Moltke lod sagen undersøge, og forvalteren udarbejdede blandt andet en oversigt over hoveriet på Turebyholm.⁸⁵ Den viser, at bønderne faktisk skulle stille 3-4 mand og to vogne hver adskillige dage i løbet af måneden. Forvalter Bøgvad på Bregtved mente dog ikke, at bønderne havde grund til klage. Han hævdede, at den nye indretning gav bønderne andre fordele. Forpagterne havde overtaget harvningen, og man tilrettelagde arbejdet bedre, så det blandt andet krævede færre folk at binde korn. Desuden, hævdede Bøgvad, var det mindre slidsomt at køre hø hjem og møg ud, fordi man havde fået drænet engene, så man bedre kunne komme frem, og man kørte møget ud på et tidspunkt, hvor vejene var bedre.⁸⁶

Det er dog sandsynligt, at hoveriet var vokset, skønt Moltke stort set havde betalt sig fra grøftegravning og rydning af træer og sten. Det krævede ekstra kræfter at bringe jord, der hidtil havde været udyrket, under plov, og omlægningen af markerne har betydet, at man mange steder skulle pløje på kryds og tværs af de gamle marker, hvad der også kostede ekstra kræfter i nogle år.⁸⁷ Selv når omlægningen var fuldført, krævede den nye drift formentlig mere arbejde end den gamle. Det årligt tilsåede areal under de seks hovedgårde steg, og jorden blev bedre dyrket. Nogle af markerne skulle pløjes flere gange, så man regnede med i alt ni pløjninger i løbet af de fem år, markerne blev drevet med korn.⁸⁸ I øvrigt var der set fra bøndernes side den hage ved projektet, at det i sig selv gav mere arbejde, hvis der blev mere korn og hø at høste.

I hvert fald er det ret sikkert, at hoveriniveaueet var forholdsvis højt. På Moltkes sjællandske godser blev der indgået hoveriforeninger allerede i 1792. Det årlige hoveri pr. helgård – og som sådan regnedes langt de fleste – blev fastsat til

8-10 pløjedage, hvor man stillede med et spand heste, en plov og to mand, 36-52 spanddage, hvor man stillede med en mand, et spand heste og en vogn, og 142-188 gangdage, hvor man sendte en karl eller en pige.⁸⁹ Det er klart i den høje ende, som man måtte forvente ud fra den høje andel af hovedgårdsjord. Ganske vist har en række forskere vist, at godsejerne ikke i de følgende år fuldt udnyttede det hoveri, som hoveriforeningerne muliggjorde.⁹⁰ Det kunne antyde, at hoveriforeningerne fastsatte et niveau, der aldrig reelt havde eksisteret.

Figur 6. Kort over hovedgården Bregentveds marker efter omlægning til kobbelbrug. Den dyrkede jord fandtes dels mod vest (kobel 1-4), dels mod øst (kobel 5-11), mens den stærkt kuperede midterste del var eng, skov og sø. Naturforholdene var også medvirkende til, at koblerne ikke var blevet lige så regelmæssige her som på Moltkes øvrige hovedgårde. Privateje. Foto: Elizabeth Moltke-Huitfeldt.

Umiddelbart virker det dog ikke logisk, at bønderne på Moltkes godser, der var blandt de første til at indgå hoveriforeninger, skulle gå med til noget langt over normal praksis.

Landsbykobelbruget

Det fortsat høje hoveriniveau viser, at Moltkes reformer som udgangspunkt byggede videre på den hidtil herskende satsning på hovedgårdene. I indberetningen til arveprinsen fremhævede Moltke da også først omlægningen på hovedgårdene, men han fortsatte: *»men den Jordegods-Eyere i Danmark, som dertil ville indskrænke alle sine Foretagender, havde end nu kun udrettet lidet til sin sande Fordeel formedelst den nøye Forbendelse hvorudi han er sadt med sine underhavende Bønder, og mindre havde han gjort for Landet og Menneskeligheden«*. Over de næste sider redegjorde han for, hvad han havde gjort for at forbedre *»Bondestandens Vilkaar»*. Moltke fremhævede blandt andet et legat, han havde stiftet, og opdelingen af overdrevene.⁹¹

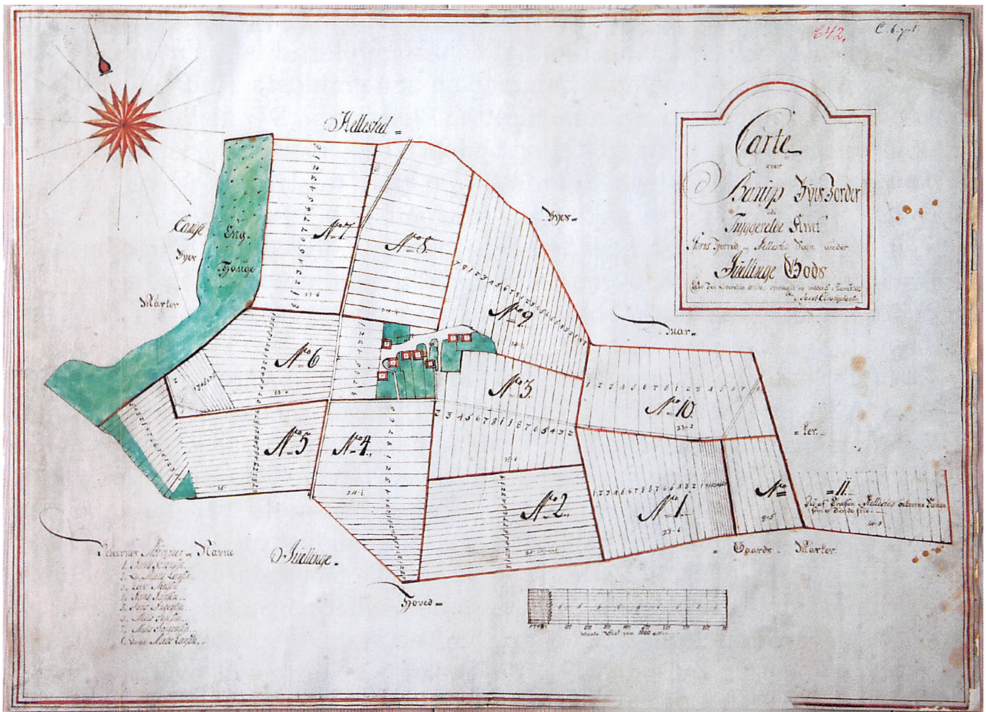
Moltke havde dog også tidligt den ambition, at bønderne skulle overtage nogle af de nyttige erfaringer fra hovedgårdene. I 1763 skrev han til forvalter Roosen på Dronninglund: *»Paa det nu nogle af Ungdommen kunde daglige see og lære de større deraf under Guds Velsignelse ventende Fordeele, har jeg resolveret, at sætte nogle Jydske, Fyhnske, Laalandske samt Holsteenske unge Karle blandt de fornemste, beste og vittigste Bønder som til Paaske 1764 for Kost og Løn skulle tiene dem på nogle aar og deres egen Gavn og Fordeel see og lære denne Oeconomie og Omgang«*. Han bad derfor forvalteren udpege to bønderkarle på 20-22 år, som skulle til Sjælland og lære den nye metode.⁹² Det er et eksempel på den udbredte godsejerforestilling om, at bønderne skulle lære nye metoder gennem hoveriet. Det synes nu ikke at have været nogen stor succes i almindelighed.

I hvert fald én bonde tog dog hurtigt ved lære. Fæsteren Niels Larsen på Sprettingegård nord for Turebyholm bad ifølge Moltke om tilladelse til at omlægge sin gård på samme måde, som det var sket på Sofiendal, og allerede i 1763 blev Sprettingegård omlagt til 11 kobler. Som tak fik Niels Larsen gården i arvefæste. Ifølge Moltke kunne denne mønsterbonde nu årligt opnå et overskud på hele 200 rigsdaler.⁹³ Niels Larsen arbejdede sig efterhånden helt ud af bøndernes rækker. Fra 1767 overtog han sammen med kromand Jens Tanning forpagtningen af Turebyholm.⁹⁴ Niels Larsen var en usædvanlig "stræbsom" bonde, men havde også fra begyndelsen en særlig fordel i forhold til næsten alle godsets andre bønder: hans gård var én af godsets kun tre enestegårde uden fællesskab med andre. At Moltke erkendte, at det var en fordel, ses af, at han i forbindelse med opdyrkningen af overdrevene flyttede tre gårde ud på dem og gav dem deres jord for sig.

Det var dog kun en dråbe i havet. Stadig lå 98% af Bregentveds fæstegårde i landsbyer med fællesskab. I 1766 tog Moltke imidlertid fat på at omlægge en hel landsby. Forsigtigt begyndte han med én af de mindste: Hadstrup, som var direkte nabo til Sofiendal og kun omfattede tre gårde. Denne landsbys jorder blev nu ryddet for krat, indgrøftet og opdelt i 11 kobler helt som herregårdsmarkerne. Hver af landsbyens gårde fik én eller to strimler i hver af de 11 kobler.⁹⁵ Hermed fik Moltke på den ene side omlagt landsbyens marker til kobbelbrug efter modellen fra hovedgårdene, men på den anden side opretholdt han fællesskabet, så landsbyens bønder stadig skulle koordinere deres drift, dyrke det samme i samme kobbel på samme tid og græsse deres kvæg og heste sammen.

Kort efter omlægningen af Hadstrup vendte Moltke sig mod én af godsets mellemstore byer: Høsten. Her havde Moltke 12 gårde, mens en enkelt lille gård hørte under Jomfruens Egede. I 1768 meddelte Moltke sin nabogodsejer, at han ønskede at omlægge byens marker på "*Holstensk maade*". Godsejer Holmskjold gav sit tilsagn, og man begyndte en omlægning, der skulle vare ni år, så bønderne hvert år anlagde et nyt kobbel og fik det omgivet med grøfter og hegn. Helt glat gik det ikke. I 1772 havde bønderne ikke fået indgravet årets kobbel. For at komme videre besluttede Moltke, at de bønder på godset, som blev taget i skovtyveri, herefter skulle afsone straffen ved at grave grøfter ved Høsten!⁹⁶

I Hadstrup og Høsten udviklede Moltke og Völckers landsbykobbelbruget, og modsat hovedgårdskobbelbruget var der ikke tale om en direkte overførsel af erfaringer fra Hertugdømmerne. Völckers tidligere omtalte principielle beskrivelse af den "*Holsteinische Oeconomi*" havde ensidigt fokus på hovedgårdene og sagde intet om bønderbrugenes driftsformer. Det er da også karakteristisk, at Moltke nok omtalte sit landsbykobbelbrug, som "*den holstenske Indretning*", men konkret pegede på sine egne hovedgårde som forbillede. Moltke skriver direkte i sit skrift, at de første enkeltgårde, som blev lagt om, fik 11 kobler, og om Sprettingegård står der direkte, at den dyrkes på samme måde som hovedgårdene. Høsten havde ganske vist kun ni kobler, men ellers fik landsbyerne deres marker inddelt i kobler med samme regulære form og – i hvert fald i princippet – samme indhegning på hovedgårdene. I hvert fald i den teoretiske model, som kortene viser, var der stort set ikke anden forskel på hovedgårds- og landsbykobbelbruget, end at koblerne i det sidstnævnte var underinddelt i agerstriber til hver gård – men uden hegning imellem. Det var et forsøg på meget direkte teknologioverførsel fra hovedgårde til bøndergods. Med denne model ville bønderne få de tre centrale fordele ved kobbelbruget: øget inddragelse af jord i omdriften, den længere omdriftsperiode og hegning af hvert kobbel for sig. Samtidig bevarede de landsbyfællesskabets to største fordele: den solidariske fordeling af god og dårlig jord og den reducerede hegns-

Figur 7. Kort over landsbyen Barups jorders inddeling, tegnet 1792 af Jacob Christoffersen. Kortet viser en inddeling efter samme principper som hovedgården Juellinge umiddelbart mod syd i 11 regelmæssige kobler og en strimmel eng langs Tryggevalde Å. Hver af byens otte gårde havde fået to eller tre agerstrimler i hvert kobbel. Privateje. Foto: Elizabeth Moltke-Huitfeldt.

byrde. Hvis kobbelbruget skulle indføres gård for gård, ville det kræve utroligt mange kilometer hegn, da det ville være langt dyrere at hegne marker á 3-4 tønder land end marker á 30, som det skete landsbyvis.

Da myndighederne i 1778 bad godsejere og embedsmænd indsende indberetninger om, hvad der kunne gøres til kornavlens fremme, herunder fremavl af renere korn, argumenterede Moltke dog først og fremmest med, at landsbykobbelbrug var billigere end fuld udskiftning: »At udflytte de fleste bøndergaarde til de for hver gaard efter foregaaende opmaaling bestemte jorder er og bliver uimodsiigelig den beste og nyttigste indretning, men dertil udfordres stoert arbeide, lang tiid og stoere omkostninger, som overstiiiger proprietarens ævne«. Han fremhævede, at man kunne opnå bedre korn på en

måde, »som vel er bekostelig, men ey forbunden med saa stoere udgiuter. Jeg haver derpaa overbeviisende prøver. Adskillige bønderbyers marker paa mit grevskab Bregentved ere inddelte og indrettede i flere sædekaabler eller marker«. ⁹⁷ Her var argumentet altså, at landsbykoppelbruget var det næstbedste, men mest økonomiske, men alternativet var så også den radikale udskiftning med udflytning, ikke for eksempel stjerneudskiftning.

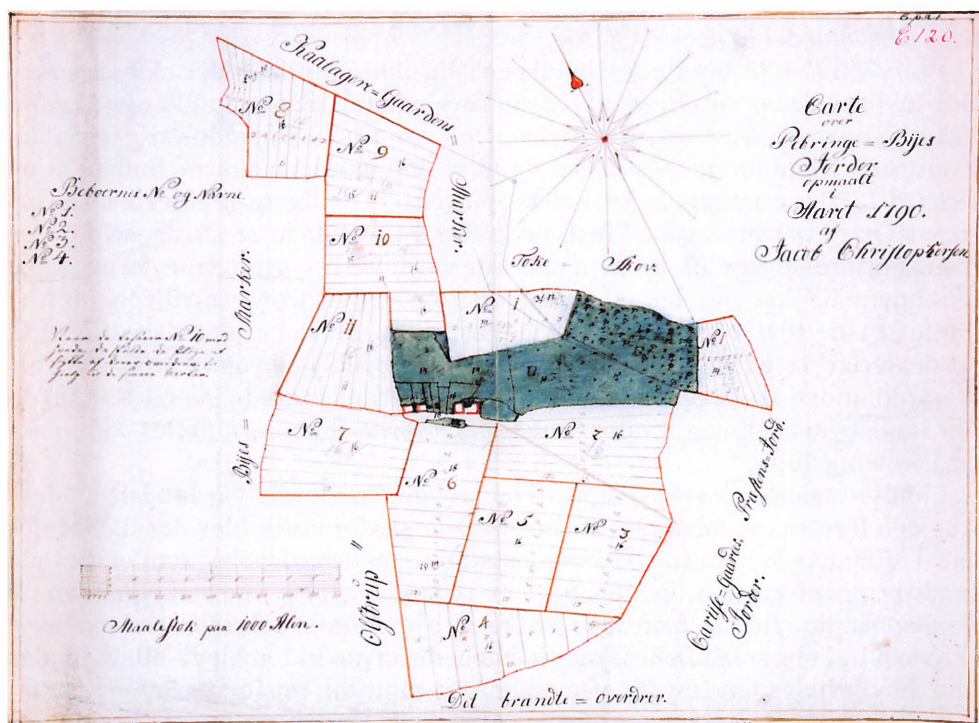
I hvert fald fortsatte Moltke med at indrette landsbykoppelbrug. 1774 kom turen til Algestrup ved Turebyholm, en by på ni gårde og fire huse, som grevskabet ejede helt. Derpå indledtes en omlægning af Jørslev i Karise sogn. Ud over disse nævnte Moltke i sin indberetning, at der var indledt omlægning i Tåstrup og Arnøje ved Juellinge. ⁹⁸ Her løb projektet dog foreløbig ud i sandet. Realiteten var, at Moltke, da han indberettede til arveprinsen, kun havde fået gennemført den nye orden for fire landsbyer og en håndfuld enkeltgårde, i alt knap en tiendedel af godsets gårde.

I årene 1778-85 bredte koppelbruget sig ikke mindst i det skovrige område mellem Sofiendal, Bregentved og Turebyholm, men man gik også i gang på tre landsbyer i sydøst ved Alslev. Der var tilsyneladende en geografisk afsmitning til bøndergods tæt ved de først omlagte hovedgårde Sofiendal og Alslev. I 1780 tog omlægningen dog fat på godsets østligste og største by, Frøsløv, som var stærkt plaget af restancer. Her var der hele 28 gårde, og der var åbenlyse fordele ved at flytte nogle ud, da det i høj grad ville formindske afstandene og den tid, folk og heste brugte på at gå frem og tilbage. Moltke valgte at lade 10 gårde flytte ud på marken, men det er karakteristisk, at han lod de øvrige 18 gårde ligge i byen og få landsbykoppelbrug. I 1785 var i alt 29 gårde under Moltkes sjællandske godser helt udskiftede, mens 109 havde fået landsbykoppelbrug. Endnu havde 222 gårde ikke bare fællesskab, men også trevangsbrug. ⁹⁹

I Moltkes sidste år steg tempoet i omlægningen. Stadig var landsbykoppelbrug den foretrukne form, og selv når byerne var for store, blev der fundet udveje. I 1790 nåede man til godsets næststørste landsby, Haslev, som omfattede 22 gårde, præstegården, degneboligen og 16 jordløse huse. Ved omlægningen fik præsten sin jord for sig, men resten af landsbyen blev opdelt i to halvlandsbyer på hver 11 gårde, som i fællesskab fik koppelbrug med 11 kobler á 40-46 tønder land. I hver halve landsby fik otte husmænd samtidig ret til at græsse hver en ko og fire får på de kobler, der lå til græsning. ¹⁰⁰ Her tillod landsbykoppelbruget altså også husmændene at bevare traditionelle rettigheder. Ud over Haslev skyllede omlægningerne i denne periode systematisk henover det meste af godsets østlige sletteområde omkring Juellinge. Ved Moltkes død omfattede landsbykoppelbrug 231 af godsets gårde – to tredjedele af alle – mens 37 gårde var helt udskiftede. Endnu havde femten af de landsbyer, godset ejede helt eller

delvis, dog traditionelt trevangsbrug og fællesskab. De fleste var koncentreret omkring Turebyholm og længst mod nordøst, nord for Tryggevælde, og hele ti var helejet af godskomplekset.¹⁰¹ Det var altså ikke problemer med andre ejere, der havde holdt Moltke tilbage her.

Udbredelsen af koppelbruget i landsbyerne gik markant langsommere end på hovedgårdene. På de sjællandske hovedgårde gik der godt ti år, fra den første omlægning var indledt, til man var i gang på den sidste hovedgård. Af landsbyerne manglede man endnu en fjerdedel 25 år efter, at processen var indledt. En sandsynlig forklaring er, at omlægningen af bøndergodset ikke på samme måde gav umiddelbart kontant afkast. Da Moltkes økonomi samtidig var meget anstrengt i årene efter 1770, kan det ikke undre, at han holdt sig tilbage med

Figur 8. Kort over Pebringe bys jorder, opmålt og tegnet af Jacob Christophersen 1790. Jorden er inddelt i 11 regelmæssige kobler. Byens kun fire gårde havde normalt to lodder i hvert kobbel. Lige nord for byen ses et eng- eller græsvænge. Skovparten øst for byen er blevet adskilt fra markerne ved de typiske lige skovbryn, som kan genfindes på stedet den dag i dag. Privateje. Foto: Elizabeth Moltke-Huitfeldt.

at investere for kraftigt. Det er sådan set lige så bemærkelsesværdigt, at han fortsatte.

Måske skyldtes det langsomme tempo også, at bønderne var lidet entusiastiske, i hvert fald de første mange år. I 1778 hævdede Moltke, at bønderne i begyndelsen var skeptiske, men nu var overbevist: *»Naar man i begyndelsen ligesom maatte nøde bonden til at behandle sin jord anderledes, saa er han nu ganske villig dertil, siden han af erfaring seer, at han behøver mindre udsæd, men derimod har større og bedre indavling end tilforn, og faar sine kornvahre bedre betalte. Dette har saaledes opmuntret andre byer, at den ene by efter den anden beder om at maae faae deres jorden inddelte i kaabler«.*¹⁰² I 1789 skrev han i en fortsættelse af sin indberetning til arveprinsen: *»Da den af Fordomme indtagne Bonde som pløyer, behandler og høster Hovedgaards-Markerne som har seet, lært og er blevet overbevist om at... en langt rigeligere Høst efter mindre Udsæd sikker kan erholdes, naar Jorderne er blevne inddeelte i Kaabler og efter at hvert Kaabel har hvilet 5 a 6 Aar og samme Inddeling og Drift ved nogle Bønder-Byers Marker endnu mere har overtydet ham om sammes fortrinlige nytte.... saa er man derved kommen saa vidt, at til Slutningen af Aaret 1787 paa Eyerens Bekostning ere opmaalet og inddeelt Markerne ved 25 Bønder-Byer«.*¹⁰³ Igen får vi at vide, at bønderne først var imod, men gradvis blev vundet for sagen. Det synes at være en almen erfaring. På Vallø var der længe problemer med bønderne, og på Vemmetofte valgte man at gå langsomt frem, til bønderne blev positive. Det synes de til gengæld at være blevet efterhånden.¹⁰⁴

Under alle omstændigheder var opgaven med at indføre koppelbrug på de sjællandske landsbyer rigeligt for Moltke. På sine fynske godser var han end ikke begyndt, da han døde. Så tidligt som 1767-70 blev markerne til de to store landsbyer Svindinge og Langå og den noget mindre by Galdbjerg ganske vist omlagt fra trevangsbrug til et system med fem marker, men ikke egentligt koppelbrug.¹⁰⁵ Derved blev det til gengæld.

Landsbykoppelbruget blev derimod kopieret af en del af Moltkes nabogodsejere på Sjælland. I 1790'erne var der ud over på Moltkes godser også indført landsbykoppelbrug på dele af bøndergodset under nabogodserne Vemmetofte, Vallø Stift, Juellund, Jomfruens Egede og Rosendal og enkelte godser andre steder på Sjælland.¹⁰⁶ Det kendes kun få steder uden for Sjælland, men H.C. Schimmelmann indførte det også på Lindenberg i Himmerland. Her gik han dog allerede fra 1785 i gang med egentlig udskiftning.¹⁰⁷ På Sjælland bredte udskiftninger mand og mand imellem sig for alvor i årene lige efter Moltkes død, men adskillige godser var dog i gang forinden. Fra at være pioner var Moltke ved sin død ikke langt fra at repræsentere en stædig fastholden ved en model, andre anså for overhalet af tiden.

Det nye bondebrug

Blev landsbykobbelbruget hurtigt overhalet af mere radikale løsninger, betød det ikke desto mindre en markant ændring af landskab og landbrug. Et vist indtryk af, hvordan bøndernes drift faktisk ændrede sig, får man ved at sammenligne to meget omfattende beskrivelser af bøndergodset før og efter reformerne. En undersøgelsesprotokol fra 1756-57 gennemgår hele fæstegodset under Turebyholm, Juellinge, Tryggevælde og Alslev gård for gård og hus for hus og beretter blandt meget andet om de enkelte bønders udsæd og besætning.¹⁰⁸ Fra 1793, altså året efter A.G. Moltkes død, findes en ny undersøgelsesprotokol, som dækker hele godskomplekset, men dog ikke er bygget op på helt samme måde.¹⁰⁹

I det følgende sammenlignes beskrivelsen af agerbruget for fire udvalgte grupper af landsbyer. Længst mod øst drejer det sig om Frøslev, Arnøje og Tåstrup på Stevns' frugtbare sletteland. Dernæst følger Pebringe, Olstrup og Jørslev i Karise sogn, ret centralt i godsområdet. Længere mod vest Børsted, Kæderup og Skrosbjerg syd og øst for Turebyholm og endelig længst mod nordvest Algestrup og Sonnerup. Algestrup, Sonnerup, Jørslev og Frøslev var blandt dem, der tidligt blev omlagt til kobbelbrug, og i 1793 var kobbelbruget indført i tre af de fire grupper af byer. Undtagelsen var landsbyerne syd og øst for Turebyholm – Skrosbjerg, Børsted og Kæderup – som var det område, der i 1756 forhånd havde det mest traditionelle trevangsbrug.

Tabel 1 viser den gennemsnitlige udsæd pr. gård henholdsvis 1756-57 og 1793 i de 11 udvalgte byer. I 1756-57 var der i princippet trevangsbrug overalt, og det stemmer fint med, at gårdene havde nogenlunde lige stor udsæd af rug og byg, bortset fra de meget små gårde i Sonnerup og Algestrup. Den store forskel mellem de øvrige byer ligger i havredyrkningen. Regner man med en udsæd på mellem halvanden og to tønder havre pr. tønde land, havde bønderne på Stevns lige så store arealer med havre som med rug eller byg, mens bønderne ved Karise dyrkede havre i cirka halvt så stort et areal som den egentlige rug- og bygvang. Længere vestpå var havre kun af betydning i Børsted. Havredyrkningen på Stevns og ved Karise kunne forklares med, at bønderne manglede foder på agersletten, men ifølge beskrivelsen havde bønderne på Stevns faktisk også nogle af de bedste enge til hø – sammen med bønderne i Kæderup, der næsten ikke dyrkede havre. Der er altså ikke nogen entydig negativ sammenhæng mellem havredyrkning og høressourcer. Snarere ser vi et mere intensivt landbrug i de frugtbare egne, hvor bønderne havde inddraget mere jord til ager for at dyrke foderkorn og dermed fik langt mere ud af disse arealer end ved at lade dem ligge til mager græsgang. Trevangsbrug var ikke bare trevangsbrug.

Table 1: Gennemsnitlig udsæd pr. gård i udvalgte landsbyer under A.G. Moltkes sjællandske godser 1756-57 og 1793

	1756					1793				
	Rug	Byg	Havre	Ærter	htk uds	Rug/hvede	Byg	Havre	Ærter	htk uds
Frøslev	5,7	7,6	12,5	1,1	20,7	9	5	12	4	24,0
Arnøje	6,0	6,2	9,1	1,3	18,1	8,5	4,5	12	4	23,0
Tåstrup	5,3	7,0	9,2	0,7	17,5	8	4	12	4	22,0

Jørslev	5,0	5,4	5,0	0,1	13,1	3	3,5	10	1	12,5
Pebringe	5,5	6,1	7,0	0,6	15,7	5,5	3	8	1	13,5
Olstrup	4,8	5,7	5,6	0,5	13,8	7	4	8	2	17,0

Skrosbjerg	4,3	5,5	1,6	0,4	11,0	4,5	6,5	4,5	0,75	14,0
Kæderup	4,2	4,8	1,8	0,1	10,0	4,5	4,5	6	1,3	13,3
Børsted	4,5	6,0	5,3	0,0	13,1	6	8	10	2	21,0

Sonnerup	2,5	3,0	2,5	0,3	7,0	3	3	10	0,5	11,5
Algestrup	3,0	4,0	3,2	0,3	9,0	5	3	7	1	12,5

I 1793 anfører beskrivelsen koppelbrug i otte af de elleve byer, og da fuldstændig ens mængder og følge af sæd for alle gårde i samme by. Det hænger sammen med, at Moltke foreskrev en bestemt driftsmåde for sine bønder, såkaldt planmæssig drift, ganske som han gjorde det for hovedgårdene i forpagningskontrakterne.¹¹⁰ På Stevns havde landsbyerne i princippet 12 kobler (i Tåstrup endda 13), hvoraf seks skulle drives med korn, som hovedregel to med vintersæd (hvede og rug), et med byg, et med ærter og to med havre, et

skulle brakkes og fem eller seks ligge til græs. I Frøslev havde bønderne dog kun inddraget ti af tolv kobler i omdriften, og de lå så kun til græs tre år ad gangen, mens de to sidste kobler til gengæld blev brugt til permanent græs.¹¹¹ Byerne ved Karise samt Sonnerup havde derimod kun ti kobler hver. Her blev to drevet med vintersæd, et med byg, og to med havre, mens et blev brakket og fire lå til græs. Endelig havde Algestrup også ti kobler, men drev kun fire med korn.¹¹²

På Stevns havde omlægningen medført, at den samlede udsæd var vokset med 15-25%. Den traditionelle hovedafgrøde, byg, var gået tilbage, men i stedet var der kommet mere vintersæd (formentlig mest hvede) og noget mere havre, og ærter var blevet en afgrøde af virkelig betydning. Kort sagt var det Stevns-landbrug, som i store dele af 1800-tallet var berømt for sin hvede og sine ærter, allerede ved at tage form.¹¹³ Landsbyerne længst mod nordvest (Sonnerup og Algestrup) havde nærmet sig Stevns-landbruget en hel del og var kommet på niveau med landsbyerne ved Karise. Her var den samlede udsæd steget endnu mere, men ellers var byggen reduceret og havren forøget, så den nåede samme høje andel som på Stevns. At jorden var dårligere og landbruget mindre intensivt fremgår dog af, at der var langt mindre ærtesæd, og efter alt at dømme var vintersæden overvejende rug.

For landsbyerne i Karise sogn var der nok sket en omlægning, men ingen samlet forøgelse af udsæden (den tilsyneladende fremgang i Olstrup skyldes alene, at man her havde lagt fem gårde sammen til fire). Forklaringen er formentlig, at der ikke her var taget så meget ny jord under dyrkning. Hvad angår fordelingen af kornsorterne, var man dog gået i samme retning som byerne på Stevns uden at nå samme intensivitet.

Men der var også sket noget med kornbruget i de byer, hvor bønderne havde beholdt trevangsbruget. Her var der sket en særdeles markant forøgelse af den samlede udsæd, og det bestod næsten udelukkende i, at havre var kommet ind som en virkelig vigtig afgrøde. Også her var der altså sket en intensivering, som formentlig især hænger sammen med opdyrkning af overdrev. Stort set var disse byer gået fra det "rene" trevangsbrug med byg og rug, de havde haft et kvart århundrede før, til den slags trevangsbrug, der dengang havde hersket på Stevns.

Stikprøven peger på, at mere jord var taget under plov overalt på Moltkes godser, så korndyrkningens omfang kunne udvides eller i det mindste fastholdes trods en længere hvileperiode. Selve denne øgede opdyrkning kunne ske uden koppelbrug, men det betyder ikke, at koppelbruget var uden betydning. Den mest "moderne" og komplekse sammensætning af afgrøder findes kun sammen med koppelbrug, og meget peger på, at koppelbruget var en forudsætning for at øge kornavlen, hvor opdyrkingen i forvejen var høj.

Moltke hævdede, at koppelbruget også hjalp på den økonomiske tilstand på bøndergodset. I 1789 skrev han: »*Beboerne i de indrettede Byer have meget og øjensynlig forbedret deres Tilstand. De vedligeholde ikke aleene men de forbedre endda deres Gaardes Bygninger ... betale deres Skatter og Landgilde rigtig og faar sielden restancer*«¹¹⁴ Noget tyder dog på, at denne skildring er mere rosenrød end virkeligheden, men det er vanskeligt at opgøre. Helt frem til omkring 1790 var den østlige del af de sjællandske godser plaget af betydelige og voksende restancer.¹¹⁵ Mellem hvert fjerde og hvert femte fæsteskitte skete endnu i 1770'erne og 1780'erne ved, at fæsteren blev dømt fra gården, og mindre end halvdelen af de nye fæstere betalte indfæstning, mens omvendt mange måtte have hjælp fra godset til at komme i gang. Ganske vist repræsenterer disse miserable tal en forbedring i forhold til 1750-70, og de er også en smule bedre end på en række andre sjællandske goder, men ikke desto mindre vidner de om, at mange bønders økonomi stadig var sølle.¹¹⁶ På den anden side skete reformerne sent netop på gods-komplekssets østlige del.¹¹⁷ Da reformerne var fuldt gennemført i 1790'erne, blev tingene markant bedre, men da var konjunkturerne omvendt også i dramatisk fremgang, så det er svært at måle effekten af koppelbruget.

Moltkes "landboreformer"

Moltkes reformer eller omlægninger var et vigtigt led i den store omdannelse af det danske landbosamfund og dermed hele landet i anden halvdel af det 18. århundrede. Hans vigtigste initiativer har alle klare fællestræk. Målet med dem var at øge landbrugsproduktionen og midlet var på den ene side at bringe mere jord under plov og ind i omdriften, på den anden side at ændre denne omdrift, så man især fik en længere hvileperiode og en bedre udnyttelse af græsset. I Nordjylland og på Fyn var resultaterne nok alt i alt begrænsede, men på Sjælland var konsekvenserne markante.

Landskabet omkring Bregentved var ved Moltkes død langt tættere på det moderne, end det var, da han tiltrådte. Overdrev og andre ekstensivt afgræsede arealer forsvandt sammen med mange træer, sten og endda gravhøje. I stedet kom et landskab, der var præget af klarere skel i enhver henseende: klar forskel mellem ager, eng og skov, og langt mere lige linjer i skovbryn og levende hegn. Det landskab, der kom ud af det, var langt mere iøjnefaldende tilrettelagt af mennesker efter deres behov. Der var ikke tale om, at et naturlandskab blev fortrængt af et kulturlandskab, men om at det ene kulturlandskab fortrængte det andet, idet indgrebene dog var blevet mere bevidste og direkte synlige. Landskabet mistede helt klart mange elementer, men fik også tilført nye i form af levende hegn. Der er heller ikke tale om, at man havde ødelagt en "hårfin balance", som det somme tider hævdes. Agrarøkonomisk set havde man snarere erstattet én ligevægt med en anden, men på et højere niveau ikke bare målt på,

hvad det afkastede for mennesket, men efter alt at dømme også i produceret biomasse pr. tønde land.¹¹⁸ I denne udvikling med dens tab og gevinster indtager Adam Gottlob Moltkes reformer en central plads.

Lige så radikalt Moltke fór frem for at omskabe det fysiske landskab, lige så konservativ var han over for det sociale. Hans reformer udspillede sig inden for det traditionelle godssystem, hoveriets, fæstevæsenets og landsbyfællesskabets verden. I hovedsagen kan jeg tilslutte mig Hans Jensens opfattelse af Moltke som teknisk moderne, men socialt konservativ. Det er i hvert fald mere sigende at bruge en sådan differentiering end bare at skelne mellem reformtilhængere og reformmodstandere, som mange oversigtsværker stadig gør.¹¹⁹ Moltke var både dybt aristokratisk-patriarkalsk og overbevist om mulighederne for teknisk-økonomisk modernisering. Han stod snarest for en slags oplyst enevælde i det små – en tro på, at økonomien kunne blive bedre og undersåtterne klogere, dydigere, flittigere og lykkeligere *inden for* en feudal orden. Så vidt kan han udmærket ses parallelt med C.D.F. Reventlow, men de praktiske konsekvenser, de drog, var meget forskellige. Moltke kan dermed også illustrere, at begrebet ”landboreformerne” dækker over en sammensat pakke af processer – og dermed adskillige dimensioner, man kunne positionere sig indenfor.

Noter

1. ”Grev Adam Gottlob Moltkes Plan for Frederik den Femtes Regering”. Original ordlyd: *”Der Ackerbau scheint mir in hiesigen Ländern noch sehr versäumt zu sein. Ich halte mich versichert, dass wenn der hiesige Boden so bearbeitet würde, wie es in anderen Ländern insbesondere aber in Holstein gebräuchlich ist, das Land aber doppelt so viel tragen würde, als es bisher hervorgebracht hat”*.
2. Hans Jensen, 1936 s. 20f, 36-40 og 48-86.
3. E.S.F. Reverdil, 1916 s. 79.
4. Indberetningen findes i Rentekammerarkivet, men også i kopi i AGM PrA, III.A.22, hvorefter den her er benyttet.
5. Hans Jensen, 1917.
6. Hans Jensen, 1936 s. 55 og 60f.
7. Philippe A. Sales, 1978 s. 26-29.
8. S.P. Jensen, 1998 s. 50-53.
9. Arne Majvang, 1960-63; samme, 1972.
10. Jeg takker Christian greve Moltke og Jacob Arild Moltke-Huitfeldt Rosenkrantz for adgang til disse arkiver.
11. Carsten Porskrog Rasmussen, 2010 s. 154-166.
12. Louis Bobé, Gustav Graae og F. Jürgensen West, 1916 s. 241-42 og 251-252.

13. Gunner Olsen, 1957 s. 321, 326, 331, 332, 337 og 339.
14. Hovedgårdshartkorn fra Louis Bobé, Gustav Graae og F. Jürgensen West, 1916 s. 241f og 252. Generelle oplysninger om hovedgårdes størrelse fra Henrik Pedersen, 1975.
15. Opgjort ud fra: BrvG, II.I.1. Heri: forklaring på forandringer foretaget 1758-80, dateret 1785, sign. AgM. Oversigten rummer en systematisk gennemgang af fæstegodset, herunder angivelse af partejerforhold i landsbyer.
16. GlG, B.II.a., Jordebog over Glorup og Anhof 1763; Jordebog over Ryegaard 1765; Jordebog over Glorup, Anhof og Ryegaard 1776; GlG, B.I.b, div. adkomstdokumenter 1764-1779.
17. BrvG, XII.h.1. Heri: jordebog. Areal og opdykningsgrad beregnet ud fra Trap, bd. 14 og Henrik Pedersen, 1975 s. 312-314 og 324-325.
18. Beregnet ud fra oplysninger om agerareal 1683 i Henrik Pedersen, 1975.
19. Sammenlign for eksempel Adam Tybjerg Schacke, 2007 s. 226-230 og 348f.
20. Philippe A. Sales, 1978 s. 70 og 82 (indfæstning og landgilden i korn). Omregnet ud fra samtidige kapitelstakster.
21. GlG, B.I.b. Heri: "Oplysninger Glorup, Anhof og Ryegaard vedkommende", 1767 (transkriberet og udgivet på <http://www.nyborgbibliotek.dk/lokalweb/nbNyborgLokalarkiv/nyeorbeksider/godsarkivalierglorup.htm>).
22. BrvG, XII.G.1-19.
23. Philippe A. Sales, 1978 s. 69-74 og 78-88.
24. "Grev Adam Gottlob Moltkes Plan", s. 55. Oprindelig ordlyd: "*dass die gleichsam in der Wildniss hier liegende so gennante Overdrifte angebaut und urbar gemacht würden*".
25. Alexander Rasmussen, 1921 s. 21f; P-M. Rørsig, 1925-27 s. 537-555.
26. BrvG, XII, F.11, 1763-64.
27. Alexander Rasmussen, 1917.
28. AGM PrA, III.A.22
29. Hans Jensen, 1936 s. 37-40.
30. AGM PrA, III.A.22; BrvG, II.I.1. Heri: notat om forandringer foretaget 1758-80, dateret 1785 (dækker både overdrev og adskillelse af enkelte landsbyers jorder). BrvG, kortsamling, C.58, kort over inddelingen af Det brændte Overdrev.
31. AGM PrA, III.A.22, bilag til indberetning 1776.
32. AGM PrA, III.A.22, bilag til indberetning 1776.
33. Arne Majvang, 1960-63 II s. 178-184.
34. AGM PrA, III.A.22.
35. Arne Majvang, 1960-63 II s. 184f og 193f. Citater gengivet herfra, hvor retskrivning er moderniseret.

36. Arne Majvang, 1960-63 II s. 194f.
37. "Grev Adam Gottlob Moltkes Plan", s. 54f. "*wie es in anderen Ländern insbesondere aber in Holstein gebräuchlich ist*".
38. Carsten Porskrog Rasmussen, 2010.
39. Carsten Porskrog Rasmussen, 2003, bd. 1 s. 447-502.
40. *Niendorf*: AGM PrA, II.B.f.1. Heri: blandt andet overslag over indtægter og udgifter 1749-54, regnskaber 1760-61, forpagtningskontrakt 1755. beskrivelse af godset 9.10.1759. *Noer*: AGM PrA, II.B.h.2. Heri: beskrivelse af godset ved forvalter Bay, 1764; II.B.h.5. Heri: trykt beskrivelse, "*Beschreibung und generaler Anschlag...*", samt regnskaber 1768-69 og 1770-72.
41. *Noer*: AGM PrA, II.B.h.1. Heri: sager om køb af godset samt brev vedr. forpagtning 16.1.1765; *Glorup*: GlG, B.I.b. Heri: "Oplysninger Glorup, Anhof og Ryegaard wedkommende", 1767.
42. AGM PrA, II.B.f.1. Heri: regnskaber 1749-54.
43. AGM PrA, II.B.h.2. Heri: beskrivelse af forvalter Bay 1764.
44. AGM PrA, II.B.h.2. Heri: notat af 29.5.1764, "Über die holsteinische Oeconomie...".
45. AGM PrA, II.B.h.5. Heri: trykt beskrivelse af Noer, "*Beschreibung und generaler Anschlag ...*".
46. S.P. Jensen, 1987 s. 122f; Arne Hentze, 1974 s. 61f.
47. Arne Majvang, 1972 s. 122-126.
48. AGM PrA, III.A.22.
49. Arne Majvang, 1960-63 II s. 197-199.
50. Arne Majvang, 1972 s. 126f.
51. S.P. Jensen, 1998 s. 50.
52. S.P. Jensen, 1998 s. 52.
53. GlG, B.I.b. "Beskriwelse og Owerlewerings Forretning ower Howed Gaardene Glorup og Anhof", sign. Roosen 1764, udgivet <http://www.nyborgbibliotek.dk/orbeklokalkarkiv/godser/beskriv.pdf>.
54. GlG, B.III. Kopibog 1769-70. Blandt andre indførsler: 19.8.69, 3.10.69, 24.20.69 og 25.11.69.
55. GlG, B.III. Kopibog 1770-75, 12.12.1772.
56. GlG, B.III. Kopibog 1770-75, 22.2.1774.
57. GlG, B.IX.B. Forpagtninger, 1774.
58. GlG, B.IX.a. Heri: overslag over udgifter ved omlægningen 1775-76.
59. GlG, B.III. Kopibog 1775-77, 11.11.1775,
60. GlG, B.IX.B. Forpagtninger, 1774.
61. GlG, B.III. Kopibog 1775-77, 3.8.1776 og 5.8.1776.
62. Majvang, 1960-63 II s. 197f.

63. AGM PrA, III.A.22.
64. GlG, B.IX.B. Forpagtninger, 1774, Rygaard.
65. AGM PrA, III.A.22.
66. AGM PrA, III.A.22.
67. Den angivelige omdrift var to års vintersæd, et års byg, og to års havre, og de angivne udsædsmængder er stort set i forholdet 2:1:3, dog med mindre variationer.
68. Henrik Pedersen, 1975 s. 24 og 49f. Godt 200 tønder land angivet som "*under Juellinge*" var kun delvis inddraget og fungerede i et vist omfang stadig som bondeby.
69. BrvG, III.Æ.1. Hoveriforeninger for alle seks hovedgårde, 1792-95.
70. Arne Majvang, 1960-63 II s. 192, 196, 200 og 204.
71. GlG, B.III. Kopibog 1775-77, 9.9.1775 og 14.9.1775.
72. AGM PrA, III.A.19.
73. *Statistiske Meddelelser*, 4. rk. bd. 15, s. 60f. Sammenligningen er mest usikker for Sjælland, da ikke alle gårde havde samme skæringsår. Der er i valget af femår taget udgangspunkt i Turebyholm, hvor der blev indgået kontrakter 1758 og 1789. Væksten i forpagtningssum var 85%, hvilket med fradrag af kornprisstigning giver en reel vækst på 40%.
74. AGM PrA, III.A.22.
75. S.P. Jensen, 1998 s. 52.
76. *Bol og by 3. Indberetninger om Kornavlén i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring*, s. 95 og 115.
77. GlG, B.l.b. "Beskriwelse og Owerlewerings Forretning ower Howed Gaarde ne Glorup og Anhof", udgivet <http://www.nyborgbibliotek.dk/orbeklokalar-kiv/godser/beskriv.pdf>.
78. L.Th. Fogtmann, 1910 s. 116 og 122.
79. S.P. Jensen, 1998 s. 49-51.
80. AGM PrA, II.B.i.5,3 (pk. 106), div. forslag til forbedringer, november 1771.
81. Karl-Erik Frandsen og Lotte Dombernowsky, 1988 s. 337-341; Jens Skriver, 2002 s. 44f.
82. AGM PrA, III.A.22.
83. Arne Majvang, 1972 s. 126; Arne Majvang, 1960-63 II s. 198.
84. Arne Majvang, 1972 s. 130f; Arne Majvang, 1960-63 II s. 248. Citat gengivet herfra i moderniseret retskrivning.
85. Arne Majvang, 1960-63 II s. 248-250.
86. Arne Majvang, 1972 s. 131.
87. S.P. Jensen, 1998 s. 53f.
88. AGM PrA, II.B.d.5. Reglement 1767.
89. BrvG, III.Æ.1, hoveriforeninger for alle seks hovedgårde, 1792-95.

90. Jens Skriver, 2002 s. 241-244. Her også kort præsentation af øvrige forskeres resultater.
91. AGM PrA, III.A.22.
92. BrvG, XII.E.2. Kopibog over A.G. Moltkes skrivelser til forvalter Roosen, 1763-67, 9.11.1763.
93. AGM PrA, III.A.22.
94. Arne Majvang, 1960-63 II s. 197.
95. BrvG, II.I.1. Heri: notat om forandringer foretaget 1758-80, dateret 1785. Heri beskrivelse af omlægningen i Hadstrup; AGM PrA, III.A.22. Indberetning til arveprinsen.
96. Arne Majvang, 1960-63, I s. 126f.
97. *Bol og by 3. Indberetninger om Kornavlen i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring*, s. 112-114. Her citeret som det er gengivet i denne kildeudgave.
98. AGM PrA, III.A.22.
99. BrvG, II.I.1. Heri: notat om forandringer foretaget 1758-80, dateret 1785. Trods kildens titel dækker den omlægninger til og med 1784. Heri beskrivelse af omlægningen i Frøslev.
100. BrvG, II.I.1. Heri: læg om "Haslev Byes Udskiftning de anno 1790"; *ibid.*, "Forklaring om de Forandringer som i Aaret 1790 er foretagne".
101. BrvG, I.d.1-2. Beskrivelsesforretning over grevskabets bøndergods I-II, 1793.
102. *Bol og by 3. Indberetninger om Kornavlen i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring*, s. 114.
103. AGM PrA, III.A.22.
104. Arne Hentze, 1974 s. 73f.
105. Poul Nissen, 1959 s. 165f.
106. Arne Hentze, 1974 s. 70-75.
107. Gregers Begtrup, 1807 s. 233-235.
108. BrvG, I.C.1. Beskrivelsesforretning over Turebyholm, Juellinge, Tryggevelde og Alslev Bøndergods, 1756-57.
109. BrvG, I.D.1-2. Beskrivelsesforretning over grevskabets bøndergods I-II, 1793.
110. Hentze, 1974 s. 90f og 117.
111. Også omtalt i Arne Hentze, 1974 s. 73. Hentze omtaler dog kun fem kornår, hvilket er i modstrid med beskrivelsen.
112. BrvG, I.d.1-2. Beskrivelsesforretning over grevskabets bøndergods, I-II, 1793.
113. S.P. Jensen, 2007 s. 186f og 191-95.
114. AGM PrA, III.A.22.

115. Philippe A. Sales, 1978 s. 78-82.
 116. Philippe A. Sales, 1978 s. 52-55 og 69-71.
 117. BrvG, II.I.1. Heri: notat om forandringer foretaget 1758-80, dateret 1785; AGM PrA, III.A.22. Indberetning til arveprinsen.
 118. S.P. Jensen, 2007 s. 125-152.
 119. Se for eksempel Ole Feldbæk, 1990 s. 255-266.

Litteratur

- Gregers Begtrup: "Beskrivelse over grevskabet Lindenborg". *Oeconomiske Annaler*, bd. 9, 1807, s. 233-235.
- Louis Bobé, Gustav Graae og F. Jürgensen West: *Danske Len*. København 1916.
- Beschreibung und generaler Anschlag des in dem Herzogtum Schleswig im sogenannten Dänischen Wohlde belegenen Adelichen Guthes Noer und des dazu gehörigen Adelichen Guthes Grünwald* [1763].
- Bol og by 3. Indberetninger om Kornavlén i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring*. Udg. af Jens Holmgaard.
- Ole Feldbæk: *Den lange fred. Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie*. København 1990.
- L.Th. Fogtmann: "Uddrag af Dronninglund godsarkiv". *Vendsyssel, folk og land*, 1910, s. 73-132.
- Karl-Erik Frandsen og Lotte Dombernowsky: *Det danske landbrugs historie 1536-1810*. Odense 1988.
- "Grev Adam Gottlob Moltkes Plan for Frederik den Femtes Regering". *Historisk Tidsskrift*, 4.rk. bd. 4, 1873-74, udg. af G. Hille, s. 43-64.
- Peter Henningsen: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*. København/Auning 2006.
- Arne Hentze: "Planmæssig drift på fæstegodset i Holbæk, Sorø og Præstø amter ca. 1790-1840". *Bol og By*, bd. 8, 1974, s. 58-133.
- Hans Jensen: "A.G. Moltkes Forbedring af Agerdyrkingen paa Bregentved". *Aarboeg for Historisk Samfund for Sorø Amt*, bd. 6, 1917, s. 95-109.
- Hans Jensen: *Dansk Jordpolitik 1759-1919*, bd. 1. København 1936.
- S.P. Jensen: "Agroøkologi og landbrugsudvikling i det 18. og 19. århundrede". *Bol og by. Landbohistorisk Tidsskrift*, 1987:2, s. 82-136.
- S.P. Jensen: "Kobbelbrug, kløver og kulturjord". *Bol og by. Landbohistorisk Tidsskrift*, 1998:1, s. 36-59.
- S.P. Jensen: "Landbruget på Stevns fra udskiftningen til 1914". S.P. Jensen: *Fra stilstand til vækst. Studier i dansk landbrugs udvikling fra 1682 til 1914*. Auning 2007, s. 175-214.

- S.P. Jensen: "Væksten i dansk landbrug fra 1760 til 1860". S.P. Jensen:
Fra stilstand til vækst. Studier i dansk landbrugs udvikling fra 1682 til 1914, Auning 2007, s. 125-152.
- Arne Majvang: *Dalby og Tureby sognes historie. I-III*. Ringsted/Køge 1960-63.
- Arne Majvang: *Haslevs historie. II. Bregentved*, Haslev 1972.
- Poul Nissen: "Udskiftningen i Fyns Stift". *Fynske Årbøger*, 1959, s. 121-170.
- Gunner Olsen: *Hovedgård og bondegård*. 1957, reprotryk København 1975.
- Henrik Pedersen: *De danske landbrug fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V.s Matrikel*. 1928, reprotryk København 1975.
- Carsten Porskrog Rasmussen: "Godsejer og reformator". Knud J.V. Jespersen m.fl.: *Moltke. Rigets mægtigste mand*, København 2010, s. 150-210.
- Carsten Porskrog Rasmussen: *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770*, bd. 1-2. Aabenraa 2003.
- Alexander Rasmussen: "Kulturbilleder fra Dronninglund Gods". *Vendsysselske Aarbøger*, 1921, s. 1-35.
- Alexander Rasmussen: "Vildmosegårds grundlæggelse". *Fra Himmerland og Kjær Herred*, 1917, s. 409-473.
- E. S. F. Reverdil: *Struensee og det danske hof*, med indledning og anmærkninger af Louis Bobé, København 1916.
- P.M. Rørsig: "Fra Alhedens første kolonisation". *Historie / Jyske Samlinger*, 4. rk. bd. 5, 1925-27, s. 537-555.
- Philippe A. Sales: *A.G. Moltkes agrartechniske reformer samt træk af fæsteforhold på Juellinge, Tryggevælde og Alslev godser i anden halvdel af 1700-tallet*. Utrykt speciale Københavns Universitet 1978.
- Adam Tybjerg Schacke: *Gods, gårde og kulturlandskab*. Auning 2007.
- Jens Skriver: *Den værste straf? – hoveri i praksis*, Kerteminde 2002.
Statistiske Meddelelser, 4. rk. Bd. 15, 1904.
- J.P. Trap: *Danmark*, 5. udg. 1958-70. www.nyborgbibliotek.dk/lokalweb/nbNyborgLokalarkiv/nyeorbeksider/godsarkivalierglorup.htm

Utrykte Kilder

Bregentved, A.G. Moltkes privatarkiv (forkortet: AGM Pra)

- II.B.d.5. Grevskabet Bregentved (adkomstdokumenter mv.).
- II.B.f. Sager vedr. godset Niendorf.
- II.B.h.1-5. Sager vedr. Noer og Grönwohld (heri Völckers' notat).
- II.B.i.5. Familieanliggender, sønnen Caspar (om gæld, overdragelse af Dronninglund, mv.).
- III.A.19. Notat om udvikling i godsernes afkast efter reformerne.
- III.A.22. Indberetning til Arveprinsen m. bilag.

Bregentved, Bregentved godsarkiv (forkortet BrvG)

- I.C.1. Beskrivelsesforretning over Turebyholm, Juellinge, Tryggevælde og Alslev Bøndergods 1756-57.
- I.d.1-2. Beskrivelse af Bregentved gods 1793.
- II.I.1. Magelægs- og udskiftningsdokumenter mm., Haslev S: Haslev by; Freerslev S: Freerslev by, 1734-1855.
- III.Æ.1. Hoveriforeninger.
- XII.E.2. Kopibog over A.G. Moltkes skrivelser til forvalter Roosen, 1763-67.
- XII, f 4-11. Korrespondance ang. Dronninglund, Dronninggård og Hals Ladegård.
- XII.G.1-19. Dronninglund, Dronninggaard og Hals Ladegaards godsregnskaber 1753-72.

Glorup, Glorup godsarkiv (forkortet GlG)

- B.I.b. div. Adkomstdokumenter, beskrivelser mv. 1764-1779.
- B.II.a. Jordebøger mv.
- B.III. Kopibøger 1769-77.
- B.IX.a. Diverse om hovedgårdene. Heri overslag over udgifter ved omlægningen 1775-76.
- B.IX.B. Forpagtninger, 1774.

Summary

In the early phases of the so-called great agrarian reforms in Denmark in the second half of the 18th century, Count Adam Gottlob Moltke was a key figure. His earliest reform initiatives aimed at reclamation of untilled land. In Jutland, he tried to bring heath and moorland under the plough, but with very little success. On his estate of Bregentved, he separated a number of commons among villages that had hitherto shared them.

However, his most decisive initiative in the field of agriculture was the introduction of the so-called Schleswig-Holstein *kobbelbrug* (from German *Koppelwirtschaft*) in Denmark. *Kobbelbrug* was a rotation system that had been developed on manors in Schleswig-Holstein in the late 17th century. It involved clearing fields of trees, bushes and stones, draining wet spots, and the division of the arable fields into some 10-13 regular plots (*kobler*), separated by hedges and ditches. The land was then used in rotation, typically five years of successive grain growing, a similar number of years of continuous fallow, and then mostly one year of repeated ploughing before sowing again. Moltke began to implement the system on his newly established demesne farm of Sofiendal in 1761. In the course of the next 15 years he spread it to all his demesnes in Zealand and Funen.

The clearing and draining of fields and the creation of ditches and hedges was extensive, costly work. Nonetheless, the reforms were a success. The total arable acreage of the demesnes grew, and in spite of longer fallow periods the total areas sown with grain increased too. The system also produced better grazing and permitted a rise in livestock, and ecological balance was thus retained, but at a higher balance point. The income from the lease of the demesnes increased 30-40% more than grain prices.

From 1766 Moltke also started introducing *kobbelbrug* in the peasant villages of the Bregentved estates, though much more slowly and cautiously than on his demesnes. This was not done, however, as individual enclosure of the fields of each farm, but as collective enclosure for the whole village or a group of farms where each farm held one or two strips in each of the enclosed *kobler*. The system retained some of the advantages of the open-field system: a more even distribution of good and bad soils, cheaper fence costs, and the grazing rights for cottagers.

Kobbelbrug as a rotational system survived in Denmark for a good deal of the 19th century. The collective village *kobbelbrug* was a more short-lived compromise that was soon surpassed by individual enclosure. Nonetheless, Moltke's reforms can be seen as an initial but decisive step towards the creation of more productive agriculture and a "modern" cultural landscape with much clearer differentiation among fields, meadows, and forests than before. In social matters, though, he was conservative. His modernizations occurred within the framework of traditional tenancy, labour service, and a kind of open field villages.

Forfatter

Carsten Porskrog Rasmussen, født 1960. Dr.phil. Adjunkt/ lektor ved Institut for grænseregionsforskning 1987-95. Adjunkt/lektor i Nyere tids historie ved Aarhus Universitet siden 1995. Siden 2009 formand for Landbohistorisk Selskab. Har i mange år arbejdet med godsernes historie i Slesvig-Holsten og Danmark og har bl.a. skrevet *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi hertugdømmet Slesvig 1524-1770*, 2003 (disputats) og bidraget "Gård og gods" til firebindsværket *Herregården*, 2004, samt talrige artikler på dansk, engelsk og tysk om emnet. Arbejder i øjeblikket på en bog om det sønderjyske landbrugs historie 1544-1830.

Landboreformerne på Københavns Universitets fæstegods

Landboreformerne førte mange radikale ændringer med sig for både landets godsejere og bønder. Men for universitetets professorer, som var godsejere på universitetets fæstegods, fik reformerne ekstra store konsekvenser. Allerede da de første reformer skulle gennemføres, stod det klart for professorerne, at dette kunne ændre deres meget fordelagtige økonomiske forhold. Derfor indledte de en indædt kamp imod alle landboreformer. En kamp, som også fik konsekvenser for de fæstebønder, som hørte under universitetet.

Indledning

I næsten 350 år var Københavns Universitets økonomiske grundlag fæstegods. Godset var strøgods, som lå spredt rundt i de sjællandske landsbyer. I mange kilder bliver universitetets gods omtalt som ét samlet gods. Men det var opdelt og havde forskellige formål. Den del af universitetets gods, som blev benævnt *procuratorier* og *præbender*, gik fortrinsvis til professorernes lønninger, mens *kommunitetet* bl.a. dækkede Regensens udgifter. De enkelte professorer drev selv det fæstegods, som var henlagt til at dække præcis deres aflønning. Kommunitetet havde en særskilt ledelse, som dog fortrinsvis bestod af professorer. Det er derfor nærliggende at antage, at universitetets professorer havde interesse i at drive fæstegodset, så de personligt fik det størst mulige udbytte.

Ledelsen af universitetets gods adskilte sig markant fra de traditionelle godser. Men var forholdene for universitetets fæstebønders anderledes end for landets øvrige fæstebønder? Ja, der var forskelle og under landboreformerne blev disse forskelle meget tydelige. Jeg vil derfor i denne artikel følge nogle universitetsbønder i Kundby sogn under landboreformerne og gennem dem illustrere hvilke konsekvenser, professorernes modstand mod reformerne fik.

Procuratorier, præbenderne, corpora og kommunitet

Universitetets fæstegods var som nævnt opdelt i procuratorier, præbenderne og kommunitetet. Procuratorier og præbenderne blev også tilsammen kaldt corpora.

Procuratorier

I slutningen af 1500-tallet blev der skænket gods til universitet, som ikke var øremærket til professorlønninger. Dette var universitetets fællesgods. Men i

løbet af 1600-tallet blev fællesgodset opdelt i portioner og fordelt mellem professorerne. Dette blev betegnet som procuratorier. Det eneste gods, der blev tilbage under fælles forvaltning var det jyske gods og næsten udelukkende skove og søer på det sjællandske gods.

Præbenderne

Præbende var den indtægt, som var henlagt til den enkelte lærestol ved universitetet. Værdien af disse præbender varierede, og det kunne derfor være attraktivt for en professor at skifte lærestol for derved at opnå en større indtægt.

Corpora

Et procuratorie og præbende udgjorde tilsammen et corpus. Hver professor havde et corpus, og udbyttet fra disse godskomplekser udgjorde professorens løn. Professorerne kunne selv administrere hele sit corpora eller vælge at ansætte en foged til at varetage driften. Konsistorium valgte dog i 1700-tallet at inddele det sjællandske gods i tre fogeddistrikter, og en væsentlig del af administrationen blev varetaget af disse fogeder. I slutningen af 1700-tallet omfattede corpora- og fællesgodset ca. 400 fæstegårde og næsten 300 huse med jord.¹

Kommunitetet

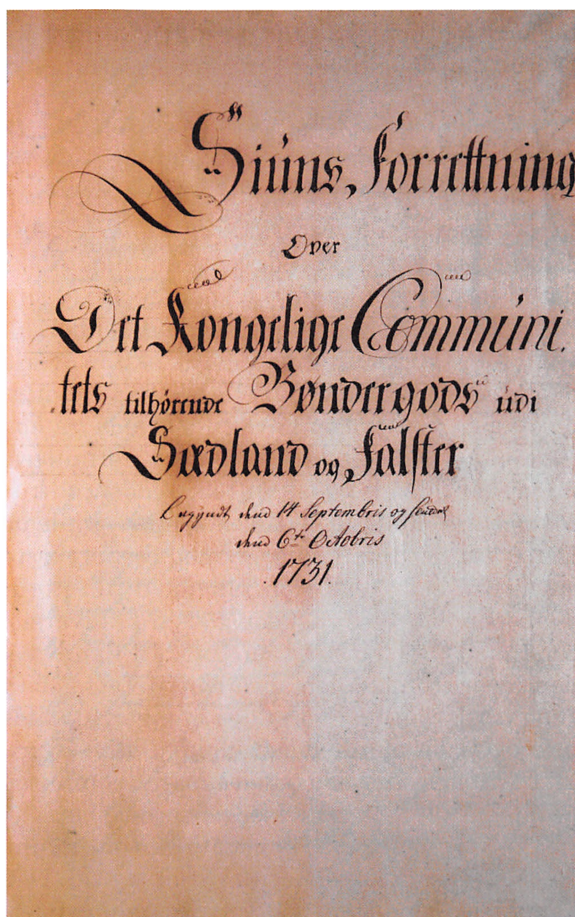
Med inspiration fra la Sorbonne i Paris oprettede Frederik II i Danmark kommunitetet, »*hvor trængende Skolarer kunde finde Bolig og underhold*«. ² Kommunitetet var principielt set en selvstændig stiftelse, men i realiteten var den tæt knyttet til universitetet, nærmest som en del af det. Kommunitetet drev Regensen og bospiste størstedelen af de studerende. Uden universitetet gav kommunitetet derfor ingen mening. Kommunitetet gav desuden overskud, som jævnlige blev brugt til at dække nogle af universitetets øvrige udgifter. I 1787 havde kommunitetet 27 fæstebønder i Roskilde amt, ti i Antvorskov amt, to i Tyggevalde amt, to i Vordingborg amt og endelig hele 118 fæstebønder i Holbæk amt.³

Kundby sogn

En del kommunitetet og universitetets fæstegårde var placeret i Kundby sogn. Sognet ligger i Tudse herred i Holbæk amt og omfattede udover Kundby også landsbyerne Sandby, Torslunde, Trønninge og Marke. Omkring 1770 var der i Kundby by 20 gårde, i Trønninge 12, Sandby 15, Torslunde ti og Marke 15. En gennemgang af jordebøgerne fra de vestsjællandske godser og hartkornsspecifikationerne fra Holbæk amtstue viser, at 12 godsejere i 1700-tallet havde jurisdiktion over besiddelser i Kundby sogn. I Kundby sogn havde kommunitetet

i alt fem gårde og universitetet ni. Derudover var sognet domineret af Agger-
voldsgods og godset Vognserup, som var en del af baroniet Løvenborg.

Oplysningerne om dele af universitetetsgodset i Kundby sogn er meget spar-
somme. Det skyldes, at universitetets ni gårde i Kundby sogn var præbende-
gods, der var knyttet til universitetets lærestole. Her var det den enkelte pro-
fessor, som udstedte fæstebreve og førte regnskab, og det var derfor ikke en del
af universitetets arkiv. Langt flere oplysninger har vi om kommunitetets fæste-
bønder i Kundby sogn, som vil være artiklens fokus. Ved 1700-tallet begyndelse
hørte gård nr. 3,4,5,6 og to husmænd i Kundby by under kommunitetet, og i
Torslunde var gård nr. 6 og 10 kommunitetsbønder.

*Figur 1. Synsforretning over
kommunitetsgodset. Rigsarkivet.
Foto: Landsarkivet for Sjælland,
Lolland-Falster & Bornholm*

Universitetet og landboreformerne

Med corporasystemets indførelse havde professorerne fået et lønningssystem, der mod slutningen af 1700-tallet viste sig at være særdeles fordelagtigt. Den naturalieafløsning, der skete gennem bøndergodset, gav professorerne mulighed for at få størst muligt udbytte af de stadigt voksende kornpriser. Det hang sammen med, at kornpriserne steg kraftigere end prisen på de fornødenheder, de skulle købe for indtægterne af kornsølget.

På samme tid var statsmagten begyndt at indføre landboreformer. En gennemførelse af stort set alle landboreformer forudsatte imidlertid, at corporasystemet blev ophævet. Derfor mødte landboreformerne stor modstand fra universitetets side. En ændring af universitetsgodsets opbygning ville uden tvivl komme selve universitetet og undervisningen til gode. Men universitetets ledelse, konsistorium, bestod af professorer, som alle var corporabesiddere. Derfor var det i højere grad professorernes end universitetets interesser, der blev varetaget.

Allerede ved den første nedsættelse af "Kommissionen til Landvæsenets Forbedring" i 1757 var universitetets gods på dagsordenen. I punkt 12 hedder det, at kommissionen skulle undersøge, »*hvorledes det almindelige Strøegods, som tilhører publique Stiftelser, kunde selges på offentlig Auction*«. ⁴ Det langsigtede mål var, at få reduceret antallet af lodsejere. På lang sigt ville det gøre det lettere at gennemføre en ophævelse af jordfællesskabet, fordi der var færre interesser, der skulle varetages i de enkelte landsbyer. Tanken var, at universitetets og kommunitetets gårde skulle overlades til en af de store godsejere i det pågældende landsbyfællesskab. Til erstatning for det afståede gods skulle de offentlige stiftelser have tildelt »*den nu havende sædvanlige Indkomst*« med fuld sikkerhed i andet jordegods. ⁵ Formuleringen var ganske vist uklar, men målet var uden tvivl, at stiftelsesgodserne kunne få en pengeerstatning for deres naturalieindkomst. Erstatningen skulle udformes som prioritet i jordegods. Dette var det første angreb mod corporasystemet. Snart indkom der ti begæring fra godsejere, som i henhold til forordningen af 1758 angående fællesskabets ophævelse ønskede gods fra universitetet. Universitetets konsistorium sendte et 17 sider langt modsvar til Landvæsenkommissionen. Heri henvises der til, at størstedelen af universitetets gods var under klausuler fra Frederik II og Christian IV, hvoraf det fremgår, at Guds evige hævn, straf og vrede rammer dem, der gjorde noget imod fundatsernes ordlyd. ⁶

I 1759 blev der nedsat en separat kommission, som fik til opgave at behandle problemerne med stiftelsesgodserne. Også denne kommission modtog en lang række argumenter fra konsistorium om, at universitetets gods ikke måtte røres. Hermed havde konsistorium købt sig tid. Det betød dog ikke, at Landvæsenkommissionen havde opgivet sit forehavende. I 1760 bad kommissionen om jor-

debøger over både kommunitetet og universitetets jordegods. Disse jordebøger blev over et år senere indsendt til kommissionen efter adskillige rykkerbreve. Jordebøgerne skulle bl.a. bruges til at gennemføre kommissionens plan om at mageskifte universitetsgodset med krongodset i Nordsjælland. Denne plan lykkes ikke. Herefter fik universitetet tilsyneladende fred i nogle år.

Ved generallandvæsenskollegiets oprettelse april 1768 kom der igen fokus på universitetets gods. En af generallandvæsenskollegiets opgaver var at arbejde for fæstegodsets overgang til selveje eller arvefæste. De offentlige stiftelser og krongodset blev opfordret til at foregå med et godt eksempel ved at indføre selveje eller arvefæste. De private godser skulle dermed opmuntres til at følge de gode eksempler.

Arvefæste harmonerede fint med corporasystemet, hvorimod selveje ville give en kapitalisering af formuen og dermed true corporasystemet. Derfor var det vigtigt for professorerne at bibeholde arvefæstet. Generallandvæsenskollegiet måtte rykke konsistorium for et svar på, hvordan det gik med at gennemføre forordningen. Først i maj 1771 kom konsistoriums svar. De forsikrer, at de bestemt ikke har noget imod forordningen, men, at de *»strax efter at Forordningen var udkommen idelig havde tilspurgt mange af vores Bønder, om de forlangede nye Fæstebreve i Conformite med Forordningen«*.⁷ Dette havde bønderne ikke ønsket. De havde allerede arvefæste og frygtede, at de som selvejere ikke havde nogen husbond til at beskytte og hjælpe sig, når der indtraf ulykkelige omstændigheder.⁸ Det er ikke usandsynligt, at flere bønder fandt en vis tryghed i arvefæstet. Det stillede store krav til fæstebonden at overgå fra arvefæste til selvejer. Han skulle planlægge sine indtægter i forhold til sine udgifter og stå igennem kriser uden, som tidligere, at have mulighed for at hente hjælp hos godsejeren.

Herefter skete der ikke meget på reformfronten i nogen år. Landvæsenskommissionen gjorde uden held et nyt forsøg på at mageskifte krongodset i Nordsjælland med universitetsgodset. Men i 1784 blev den såkaldte lille landbokommission nedsat.

I 1790 påbegyndtes arbejdet med at udforme en arvefæsteformular, som kunne bruges på universitetets og kommunitetets godser. Under dette arbejde bragte universitetets patron, Frederik Christian, spørgsmålet om indførelse af landbrugstekniske forbedringer på universitetsgodset på banen. Frederik Christian fik konsistorium til at acceptere en plan om at nedsætte en kommission til at gennemføre foranstaltninger, som ville øge indtægterne af godset.⁹ Rentekammeret¹⁰ skulle overtage administrationen, mens selve forbedringerne blev udført. Professorerne ville få udbetalt lønninger, der svarede til deres gennemsnitlige indtægt i de sidste ti år. Efter forbedringerne skulle godset leveres tilbage, så de øgede indtægter udelukkende kom universitetet til gode,

og professorerne ikke kom til at lide personlige tab. Efter en lang række forhandlinger forelå den endelige plan 2. maj 1795. Den omfattede 18 punkter. De vigtigste punkter var, at gårde, som endnu ikke var udskiftet, skulle udskiftes, og at gårde, som skulle udflyttes, fik hjælp til udflytningen. Der skulle opsættes hegn, og jordløse huse skulle så vidt muligt tildeles jord.¹¹ Det skulle vurderes om de enkelte jorder behøvede grundforbedring, og om der skulle udbetales økonomiske hjælp hertil. Også ejendomsforholdene over fæstegårdene var taget med. Når de ovenstående punkter var opfyldt, skulle der »*Derefter gives saavel Gaard- som Huusmændene Arvefæste og Eiendomsskiøder paa deres Gaarde og Huuse efterhaanden som de forlange det*«. ¹² Endelig skulle universitetets og kommunitetets tiender ændres til en afgift for tiendeyderne.

Den 18 punkter lange plan pillede ikke direkte ved corporas opbygning. Konsistorium ville stadig ikke, på trods af stort pres, acceptere den sidste del af reformerne, som betød af corpora skulle afskaffes. Derfor gennemførtes denne del ved et dekret. Den 25. november 1796 resolverede kongen, at de corpora, der herefter blev ledige, skulle overgå til fælles administration, og de professorer, der fremover blev ansat, ville blive aflønnet med en fast pengeløn.¹³ Det fremgår af ”Patronenes Promemoria” af 29. december 1796, at professorerne ikke havde mulighed for at undgå denne opløsning af corpora. »*Til slutningen anførte Commissionerne, at de i Medhold af sidste Fundats andsatte Professores extraordinarii ingen Rettighed have som kunde gjøre hinder i Udførelsen af dette Forslag, Til Bevis anføres Fundatseus 1 Cap. § 17*«. ¹⁴

Endelig, 38 år efter de første reformplaner for universitetsgodset blev fremlagt, var der lagt en plan for godsets fremtid, og udførelsen af denne plan blev nu påbegyndt.

Landboreformerne føres ud i livet

Udskiftning og udflytning

Det første punkt på ”Planen til en bedre Indretning af Universitetets og Communitetets Jordegods og Tiender” var udskiftning. En del af universitetets gods var allerede udskiftet. Ikke på konsistoriums initiativ, men på grund af den skærpede lovgivning, især i 1776 og 1781. Den gjorde, at en lodsejer direkte kunne forlange af de øvrige lodsejere, at jorden skulle udskiftes. Til trods for dette blev det besluttet, at »*alle Jorderne taxeres saavel i de endnu uudskiftede Byer, som i de allerede udskiftede Lodder, under en heri kyndig Landinspektørs Bestyrelse*«. ¹⁵ Dermed blev der taget højde for, at tidligere dårligt udførte udskiftninger kunne gøres om. Men takseringen af jorden skulle også bruges til at beregne arvefæsteafgifterne. Landinspektøren fik besked på at sørge for, at bønderne fik samlet deres gårde i en så »*bequem Figur*« som muligt. Dette gjaldt både uudskiftede gårde og gårde, som allerede var udskiftet.

Ved de første udskiftninger havde mange af universitetets fæstebønder fået en dårlig udskiftning, da universitetet kun i meget begrænset omfang havde forsøgt at påvirke udskiftningen til fordel for deres fæstebønder. Det forsøgte man nu at råde bod på. Kommissionen var klar over, at *»især de mangfoldige fremmede Lodseieres forskellige Paastand her kan have forvoldet, at Loderne ved disse Udskiftninger ikke altid have faaet saa god en Figur, som Administratioene gjerne havde ønsket«*.¹⁶ Man var derfor indstillet på, at der skulle gøres en indsats for at skabe bedre mageskifter på de allerede udskiftede jorder. De dårlige udflytninger har uden tvivl været et problem. Ved de første udflytninger, som skete rundt om i landet, var godsejerne mindre villige til at udflytte gårde og betale omkostningerne derved. Mange bønder ville også helst blive i landsbyen.

I 1790 var to tredjedele af universitetsgodset udskiftet med andre lodsejere, og halvdelen af dette, altså en tredjedele af hele godset, var udskiftet mellem fæsterne.¹⁷ Men der var stor forskel på universitetets og kommunitetets gods. I 1792 var kommunitetets gods næsten færdigudskiftet både mellem andre lods- ejere og bønderne, men der var stadig lang vej igen på universitetsgodset.¹⁸

Der, hvor det var nødvendigt at udflytte gårdene, blev der opsat faste regler for, hvordan det skulle ske og hvilken hjælp, der skulle ydes bønderne i den forbindelse. Den forholdsvis detaljerede plan fastsatte f.eks., at *»stuelængden helst sættes mod Sønden med Vinduer, saavel til Haven som til Gaarden«*.¹⁹ Fagenes størrelse blev foreskrevet, alt efter om det var stald eller lo. Mange af disse udflytninger blev foretaget samtidig med udskiftningerne. I 1805 anslås det, at ca. 120 gårde på universitetsgodset var udflyttet.²⁰ Set i forhold til, at der på universitetets gods var omkring 400 gårde, svarer dette til en udflytningsprocent på ca. 30. De 120 udflytninger var dog kun de, der var sket ved kommissionens medvirken, efter universitetets plan for udførselen af landboreformerne blev sat i værk i 1795. Der var også udflyttet gårde på universitetsgodset, inden kommissionen gik i gang med at føre planen ud i livet. Dertil kommer, at nogle af de gårde, som var blevet udflyttet før 1795, tæller med i de 120 gårde. Det skyldes, at de ikke var blevet udskiftet og udflyttet optimalt og derfor ved kommissionens hjælp fik en bedre løsning.

Når det gælder antallet af udflyttede gårde, er det derfor ikke så lige til at sammenligne kommunitetets gods og coporagodset med de ordinære godser. Ifølge Fridlev Skrubbeltrang var udflytningsprocenten ca. 41, før landbokommissionen tog fat og bl.a. forøgede hjælpen ved udflytningen. Derefter lå den på ca. 45 %, i nogle områder væsentligt højere.²¹

I begyndelsen af 1800-tallet var 60 af kommunitetets 121 fæstegårde blevet udflyttet.²² Det svarer til en udflytningsprocent på ca. 50. Hvorfor udflytningsprocenten tilsyneladende er lidt højere på kommunitetet end på det øvrige universitetsgods og hos de ordinære godser er svært at give et klart svar på.

Hegning og grøfter

Det var vigtigt, at jordlodderne blev indhegnet. Både de marker, som blev drevet efter trevangsbruget og de, som fulgte kobbelbruget. For kobbelbrugets vedkommende var det nødvendigt, at hver mark blev indhegnet (kobbel = indhegning), da de alle mindst to gange i rotationen kom til at ligge med afgrøder op til en græsmark, hvor der gik kreaturer. Selvom der ikke var indført kobbelbrug på coporagodset og kommunitetsgodset i slutningen af 1700-tallet, blev der også opsat hegn på dets fæstejorder.²³ Hele planen for gennemførelsen af landboreformerne på universitetets og kommunitetets gods bærer præg af, at man ønskede at bygge på erfaringer fra bl.a. krongodset i Frederiksborg og Kornborg amter. Derfor bruges sætningen »*efter de paa Frederiksborg og Kornborg Amter bestemte regler*« gang på gang i universitetets plan. Det gjaldt også hegningen. Om hegningen i Odsherred skriver landøkonom G. Begtrup i sin *Beskrivelse over agerdyrkningens tilstand i Danmark* fra 1803, at »*Odsherred har i Særdeleshed udmærket sig ved sine Indhegninger, baade i henseende til Mængde, Tidens Korthed, og deres Godhed. Hertil har den Bønderne tilstaaede Hegningshielp og udsatte Præmier ikke lidt bidraget*«. ²⁴ Dette havde man også observeret på universitetsgodset. Universitetet valgte derfor at yde hegningshjælp til fæstebønderne.²⁵ Universitetet var dog ikke blind for, at denne pengehjælp kunne misbruges, der skulle derfor observeres »*med mueligt Tilsyn, at dette Arbeide saavel som alt andet, hvortil Bønderne erholde Pengehielp, vorder forsvarligen giort*«. ²⁶ Lykkedes det så at føre denne plan om hegning ud i livet? Det fremgår af en opgørelse i begyndelsen af 1800-tallet, at der på universitetet og kommunitetets jorder var bygget ca. 32 km stendiger og gravet ca. 130 km skelgrøfter med tilhørende diger på kommissionens bekostning.²⁷ Det lyder umiddelbart imponerende. Men kommunitetets jordegods udgjorde godt 998 tønder hartkorn, som var opdelt i 121 gårde og 158 husmandssteder, hvoraf de 114 havde jordlodder. Universitetets bøndergods udgjorde godt 3369 tønder hartkorn²⁸. Vi har ikke helt præcise oplysninger om hvor mange gårde, der på dette tidspunkt var på universitets gods og på tiendegodset, men et overslag ligger på ca. 400 fæstegård.²⁹ De 130 km skelgrøfter var derfor ikke så imponerende endda.

Grundforbedring

I planen for ”En bedre Indretning af Universitetets og Commununitetets Jordegods” står der om grundforbedringen:

»*Al betydelig Grundforbedring taxeres paa alle Lodderne, som trænger dertil, saavel de allerede udskiftede, som de der herefter udskiftes, og Grundforbedrings-Pengehielpen beregnes af Landinspectøren for hver Gaard- og Hussmand*

til unyttig Kats og Træstøds Bortrydning, til de nødvendige og betydelige Vandgrøfter til skadende Vands Afledning, samt til Steenkister ec. Alt efter samme Grundregler, som paa de to Amter og Sorø Gods».³⁰

Det var nødvendigt. Ikke blot skulle det forbedre universitetsgodsets jorder, det var også en forudsætning for udskiftningen. Herved kunne der nemlig ydes en vis kompensation til de bønder, som ved udskiftningen fik tillagt jord af dårlig kvalitet.

Der var meget stor forskel på behovet for grundforbedring på Sjælland. Begtrup skriver om Holbæk amt: »*Holbeks Amt har i det hele en meget god Jordbund, men det er ikke saavel opdyrket, som tilgrænsende Roskilde Amt*«. ³¹ Dette afspejles også i de grundforbedringer, som måtte udføres med hjælp fra universitetet. I 1801 var der gravet 77 km større vandgrøfter. 42 % af disse grøfter var gravet i Holbæk/Sorø amter og 17 % i København/Roskilde amter, selvom det var det største distrikt. ³² Dette dækkede imidlertid kun over de vandgrøfter, som var gravet under kommissionen. Hertil kommer de grøfter, som var blevet gravet, inden kommissionen kom ind i billedet. Hvor meget, det har drejet sig om, er svært at vurdere, men der er uden tvivl også blevet gravet vandgrøfter i forbindelse med flere af de udskiftninger, som blevet udført, inden kommissionen kom ind i billedet. Specielt for kommunitetets vedkommende.

Husmændene

Ligesom på de ordinære godser var der også på universitetsgodset en del husmænd uden jord. Dem forsøgte man at tilgodese ved gennemførelsen af "Planene til en bedre indretning af Universitetets og Communitetets jordegods". De jordløse huse skulle, der hvor det var muligt, forsynes med jord. ³³ Det betød i de uudskiftede byer, at bønderne på de belejligste steder i markerne skulle afsætte ligeså mange huslodder, som der var gårdlodder. Huslodderne skulle være på halvanden tønderland af den bedste jord og i de tilfælde, hvor jorden ikke var god, skulle lodden være på 3-4 tønderland. Til gengæld skulle husmanden hvert år betale fire rigsdaler til den bonde, som havde afgivet jorden. Dog fandtes der gårdlodder, som var for små eller ringe til, at de kunne tåle at miste jord til huslodder. I de tilfælde blev det op til landinspektøren at afgøre, hvad der skulle ske. ³⁴

Langt mere kompliceret var det i de tilfælde, hvor universitetsgodsets fæstegods allerede var udskiftet. Endnu engang blev det overladt til landinspektøren at klare den sag, skønt man på forhånd var klar over, at det næsten ville være umuligt at skaffe jord til de jordløse husmænd i allerede udskiftede landsbyer. Et forslag gik på, at det kunne vurderes, om det var muligt at skaffe jord til husmændene, når en gård blev fæsteledig.

Det har især været på kommunitetet, at husmændene har manglet jord, da en meget stor del af kommunitetet jo allerede var udskiftet, da universitetets plan skulle føres ud i livet.

For husmændene på skolegodset fik det derfor stor betydning, at universitetets gennemførelse af landboreformerne først blev iværksat i 1790'erne.

Konsekvensen af en sen gennemførelse af landboreformerne

Ifølge rektor ved universitetet var der store fordele ved den sene gennemførelse af landboreformerne. I 1795 holdt den afgående rektor Jacob Baden en tale, hvor han omtalte reformerne. Han beskrev, hvordan det havde haft meget uheldige konsekvenser de steder, hvor reformerne var indført alt for hastigt. *»Dog vogtede Universitetets Jorddrotter sig vel for at gjøre sig skyldige i denne Bebrejdelse«*.³⁵ Det må man give Baden ret i. Universitetet forhastede sig bestemt ikke. Men Baden nævner ikke noget om, at det ikke skyldtes frygten for at lave fejl i indførelsen af reformerne, men snarere var et forsøg på at bevare corporagodset. Dog skal det ikke udelukkes, at universitetet rent faktisk fik glæde af andres erfaringer med indførelsen af reformerne.

Hvad angår de landbrugstekniske forbedringer var de på universitetsgodset forsinkede i forhold til andre godser. Det er meget svært at vurdere hvilken betydning, det har haft for den enkelte fæstebonde under universitetet og kommunitetet. Men det har haft stor indflydelse på universitetets økonomi. Spørgsmålet er, hvor stor betydning. *»Kun ved gennemførelsen af de landbrugstekniske reformer, der satte bønderne i stand til at betale højere afgifter og derved øge universitetets udbytte af sit gods, og ved corporas afskaffelse, [...] blev universitetet i stand til at finansiere sin egen drift«* skriver museumsdirektør Mogens Thøgersen i det store værk om Københavns Universitet fra 1980.³⁶ Han fortsætter med at forklare, hvor nødvendige landboreformerne var for universitetet. Indtægten fra universitetets fæstegods med coporasystemet var i 1796 blot i stand til at aflønne 15 professorer. I perioden 1837 til 1847 var universitetet i stand til at lønne omkring 40 lærere samtidig med, at regnskaberne i disse år viste et nettooverskud.³⁷ Ifølge professor Henning Matzens *Kjøbenhavns Universitetets Retshistorie* fra 1879 er regnestykket dog ikke helt så simpelt, som Thøgersen fremstiller det. Sandt er det ganske vist, at universitetet selv oppebar sine udgifter til lærelønninger fra 1737, men i årene fra ophævelsen af corpora frem til 1736 formåede universitetet ikke selv at dække sine udgifter og lærestabens forøgelse, det *»muliggjordes nemlig aldeles ikke ved Universitetets egne Midler, men kun ved Bidrag uden fra, dels fra Statskassen, dels og i Særdeleshed fra Kommunitetet«*.³⁸ Men hvorfor havde kommunitetet mulighed for at række universitetet en økonomisk håndsrækning? Det skyldtes, at kommunitetet, længe før man overhovedet kendte til ordet landboreformer, havde haft et

klækkeligt overskud.³⁹ Dette fremgår også tydeligt af de regnskaber, prorektor Janson offentliggjorde i 1787.⁴⁰ Kommunitetets overskud kunne således ikke henføres til vellykkede landboreformer. Var kommunitetets fæstegods så bedre drevet end universitetets?

Grunden til, at kommunitetet havde mulighed for at give universitetet en økonomisk håndsrækning, var, at kommunitetet ikke led under de samme personlige interesser, som prægede corporagodset og den lille del, der var tilbage, af fællesgodset. Når det kommer til corporagodset, som professorerne selv administrerede, så kommer prorektor Janson kun med et overslag på, hvad indtægterne var af dette gods. Der hersker dog ingen tvivl om, at det gav et anseeligt overskud. Fællesgodsets regnskab endte også i plus. Forskellen på kommunitetsgodset og fælles- og corporagodset synes derfor udelukkende at handle om anvendelsen af godsets overskud. Overskuddet af fælleskassen blev hvert år delt imellem professorerne og var en del af deres lønninger. Også indtægterne for corporagodset gik til den enkelte professor. På kommunitetet var udgifterne derimod noget mere faste. Det drejede sig i høj grad om at dække udgifter til driften af Regensen. Når de faste udgifter var betalt, blev en meget stor del af overskuddet »udsat paa Rente«, hvilket var med til at øge kommunitetets kapital.⁴¹

Uden corporas ophævelse var det umuligt for universitetet at dække sine udgifter. Grunden til, at afkastet af universitetets gods i 1837 kunne betale lønninger til 40 lærer mod de tidligere 15, skyldtes ikke alene de landbrugstekniske forbedringer. Ophævelsen af corpora tvang professorerne til at give slip på deres særstilling, hvor de personligt fik overskuddet af universitetet gods, frem for at det gik til selve universitetet. Sammenspillet af de landbrugstekniske forbedringer og ophævelsen af corpora gjorde tilsammen, at universitetet selv blev i stand til at oppebære sine udgifter og løfte niveauet på undervisningen. Begge dele var et resultat af landboreformerne.

Har Matzen så uret, når han påpeger, at landboreformerne i begyndelsen ikke gjorde universitetet i stand til at dække de nødvendige udgifter? Nej, det er sandt, at universitetet fik støtte under omlægningen. Men Matzen glemmer en vigtig pointe. Ophævelsen af corpora blev ganske vist vedtaget i 1796, og samme år gik universitetet i gang med at gennemføre det. Fordi professorerne fik lov at beholde deres corpora indtil deres afgang eller død, blev det sidste corpora imidlertid først ophævet i 1831.⁴² Det var derfor først i 1830'erne, at de sidste strukturændringer faldt på plads. Det kan forklare, hvorfor universitetet først i dette årti var i stand til bære sine egne udgifter uden anden økonomisk støtte.

Landboreformerne i Kundby Sogn

De rigtige forudsætninger

Kundby sogn havde mange af de forudsætninger, der skulle til for at få en tidlig og succesfuld udskiftning. Først og fremmest var størstedelen af lodsejerne i Kundby sogn præget af initiativ og havde øje for de forbedringsmuligheder, der lå i de forskellige landboreformer, herunder udskiftningen. De var tilmed villige til at satse de større investeringer, som udskiftningerne og specielt udflytningerne krævede.

Udskiftningen i Kundby

Baroniet Løvenborg, der som tidligere nævnt havde besiddelser i Knudby Sogn, gjorde sine første erfaringer med udskiftningen allerede i 1772. Fra dette år findes en opmåling af Østrup. Det bliver bekræftet af Løvenskiold, som senere skrev: »Året 1772 blev Østrup by specielt udskiftet og hver man sin lod tildelt og indgravet, alt for min salige faders regning«. ⁴³ Denne udskiftning bar dog præg af de manglende erfaringer, så i 1819 blev byen omskiftet. ⁴⁴

Vognserups fæstebønder i Kundby blev allerede udskiftet i begyndelsen af 1780'erne. ⁴⁵ Landkommissionens oplysninger viser, at Aggersvolds fæstebønder lå i eget fællesskab indtil 1794. ⁴⁶ Men det fremgår af Aggersvolds jordebog, at otte af godsets fæstegårde i Kundby sogn i 1788 var blevet udflyttet. ⁴⁷ Dette udelukker dog ikke, at der kan være mindre dele af Aggersvolds fæstegods, der først blev udskiftet i 1794. Men det viser med al tydelighed, hvor svært det er at fastsætte de præcise udskiftningstidspunkter for de enkelte landsbyer, da der findes mange og tit modstridende oplysninger om udskiftningerne.

Løvenskiold havde i Østrup lært, at udskiftning med ren stjerneform var en dårlig løsning. ⁴⁸ Derfor blev Kundby udskiftet i en kombineret stjerne- og blokform. 16 gårde blev udflyttet, og en enkelt gård blev nedlagt. Gårdnedlæggelsen blev gennemført for at skaffe jord til husmandssteder. I mange andre byer havde man ved udskiftningen ladet gårdmændene afstå jord til husmændene. Men i Kundby var gårdene små, »hvortil ikkun haves et tillæg af ungefær 30 tdr. land foruden engbund, så kan disse ikke tåle af afgive husjorder«. ⁴⁹ Det betød, at der, efter udskiftningen var afsluttet i Kundby, var 33 huse. Størstedelen af dem var med jord. Det skal ses i lyset af, at der inden udskiftningen var 28 huse, størstedelen af dem uden jord. ⁵⁰

Kommunitetets udskiftning i Kundby sogn

Af konsistoriums protester mod landboreformerne ses det, at deres modstand mod reformer både gælder kommunitetets gods og korporagods. ⁵¹ Man kunne derfor forvente, at kommunitetsgodset blev udskiftet forholdsvis sent i Kundby sogn. Men det holder på ingen måde stik.

Ifølge Landvæsenskommissionens oplysninger om udskiftningerne var kommunitetet i Kundby by uskiftet i 1783.⁵² Skødekort over kommunitetets gårde i Kundby fra omkring 1800-tallets begyndelse er de første klare kort, som viser kommunitetets udskiftninger i Kundby.⁵³ De oplysninger, som kortene ikke giver os, findes i kommunitetets jordebøger fra midten af 1780'erne og frem. Heraf fremgår det, at kommunitetets fæstebønder i »1782 udskiftet af fællesskab fra øvrige lodsejere«. De er også blevet »separatede af og adskillig fra hinanden indbyrdes, saa at enhver har faaet sin jord for sig«. Derudover havde gårdene også fået »lign hartkorn og lign afgifter«. ⁵⁴ Også kommunitetets udskiftning blev en kombineret stjerne- og blokudskiftning, men ingen af kommunitetets gårde i Kundby blev udflyttet. Det var ikke unikt for Kundby sogn, at kommunitetet blev forholdsvis tidligt udskiftet. I hele Tuse Herred gjaldt det, at alt kommunitetsgodset var udskiftet inden udgangen af 1780'erne.

Set i forhold til resten af landet var det en tidlig udskiftning. I 1792 var det på landsplan formodentlig kun en tiendedel af bøndergodset, som var helt udskiftet, og i 1807 var trefjerdedele af bøndergodset på øerne udskiftet.⁵⁵ Det har dog ikke nødvendigvis været på kommunitetets initiativ og med dets gode vilje, at fæstegodset i Kundby sogn blev udskiftet. Lovgivningen åbnede som tidligere nævnt mulighed for, at en lodsejer direkte kunne forlange af de øvrige lodsejere i området, at jorden skulle udskiftes.⁵⁶ Det kan derved have været af betydning, at kommunitetsbønderne i Kundby var omgivet af initiativrige lods- ejere, og at kommunitetet formentlig har ligget under for et vist pres.

Det er sparsomt med oplysninger om udskiftningen på corporagodset. Ifølge indberetningerne var universitetsgodset i Sandby udskiftet i 1791. Når det kom til de ni universitetsgårde i Trønninge, kom initiativet til udskiftningen øjen- synligt fra Løvenborg. Indberetningerne lyder på, at universitetsgodset i Trøn- ninge blev udskiftet i 1783. At der er sket store ændringer i 1780'erne, fremgår også af jordebøgerne. Fra slutningen af 1780'erne fremgår det, at gård nr. 4 nu står som gård »nr. 4 og af 9«, hvilket tyder på, at gården har fået et jordtillæg af gård nr. 9. Gård nr. 5 er blevet delt i to, og der er derfor benævnt to gårde, som hver er halvdelen af nr. 5, og desuden har de fået tillæg af gård nr. 11. Også gård nr. 9 har fået del i jorden fra gård nr. 11. Det betyder ikke, at gård nr. 11 er blevet en lille gård. Med sine 17 hartkorn skiller den sig stadig ud fra de øvrige universitetsgårde i Trønninge, som i 1780'erne var blevet egaliseret, så de alle sammen fik hartkornsopgivelsen 8,4,2,2 7/10. Grunden til, at gård nr. 11 fortsat var en stor gård, er, at der formentlig var helt særlige forhold, der gjorde sig gældende. Under gård nr. 11 er der noteret med småt »og af 3th huuse«. Det tyder på, at gård nr. 11 havde fået placeret huslodder på sine jorde.⁵⁷

Generelt set haltede universitetets gods bag efter kommunitetet, når det gjaldt udskiftningen. I 1792 manglede en tredjedel af godset udskiftning med

andre lodsejere, mens to tredjedele manglede udskiftning bønderne imellem.⁵⁸ Det skyldtes bl.a. den forskel, der lå i administrationen af de to godser. Kommunitetet blev administreret af en direktion, og det var også denne, som førte landboreformerne ud i livet. Dertil kom, at kommunitetsgodset var betydelig mindre end universitetets fæstegods. Universitetetsgodsets udskiftning blev yderligere kompliceret af, at de enkelte professorer skulle "aflevere" deres gods til den kommission, som var nedsat til at administrere godset, mens reformerne blev gennemført. Derfor var universitetets gods først færdigudskiftet i 1805.⁵⁹ Det skal understreges, at de generelle oplysninger dækker over meget store lokale forskelle. For ser man på landvæsenskommissionens dateringer og indberetninger, så ser universitetets fæstegods i Holbæk Amt bestemt ikke ud til at halte bagefter med udskiftningerne. I Tuse Herred blev universitetsgårde udskiftet i årene 1783-1791. I Merløse Herred blev universitetets gårde udskiftet i årene 1782-1794. I Ars Herred blev de få universitetets bønder udskiftet i 1789. Løve Herreds universitetsbønder var udskiftet i årene 1782-1788. Det skal understreges, at en meget stor del af disse udskiftninger blev foretaget allerede i 1780'erne.⁶⁰

Jordforbedring og hegning

Som tidligere nævnt var Kundby sogn beriget med initiativrige lodsejere. Dette kunne også mærkes, når det kom til jordforbedring og ikke mindst hegning.

»Adskillige Lodsejere have ligeledes ved Hegningshielp og Præmier opmuntret deres Bønder til at hegne om deres lodder. Amtmanden, Baron Løvenskiold, er paa en fyrstelig Maade kommet hans Bønder til Hielp, i det han har ladet Stenene sprengte paa egen Bekostning og ladet Stengjerder opføre af Holstener; siden efter har han givet sine Bønder 40 Skill. Pr. Favn, og nu da det er blevet mere almindeligt paa hans Godser, har han nedsat hegningshjelpen til 24 Skill. Pr Favn af dobbelte Steengjerder. Dog har ingen af Dens Lodsejere saa meget i den henseende udmærket sig, som den afdøde Konferensraad Hansen paa hans Gaard og Gods Frydendal i Holbeks Amt. I mange Aar lod ham paa egen Bekostning indhegne saa vel sine egne, som Bøndernes Marker med Steengjerder.«⁶¹

Hvad angår grundforbedring på kommunitetet og universitetets fæstegods i Kundby sogn, så blev planen for "En bedre Indretning af Universitetets og Kommunitetets Jordegods" ført ud i livet.⁶²

Økonomisk støtte til jordforbedring blev først og fremmest udbetalt for at give kompensation til de fæstebønder, som ved udskiftningen fik tillagt jord af dårlig kvalitet. F.eks. blev der ydet grundforbedringshjælp til kommunitetets fæstebønder i Torslunde. I kommunitetets "Carter" for Holbæk Amt fra 1800 er

der lavet et notat om grundforbedring ved kommunitetets fæstegåde og huse.⁶³ Hvilken grundforbedring, der præcis er tale om, fremgår ikke af kortene. Men noget kunne tyde på, at der var tale om en økonomisk håndsrækning til hegn eller grøfter. Med rødt er der på kortene indtegnet nogle linjer, som er markeret med henholdsvis bogstav A, B, C, D. For hver af disse er der oplyst et antal favne. Ud fra de angivne favne er det udregnet hvor stor en pengesum, den pågældende fæstebonde eller husmand var berettiget til. Men som nævnt står der ikke, om det dækker over hegn eller grøfter. Det står blot under fællesbetegnelsen grundforbedring. Bonden Hans Christensen fik således udbetalt 15 rigsdaler og 36 skilling. mens alle husmændene under kommunitetet i Torslunde fik udbetalt mellem 2 og 6 rigsdaler.

I Kundby sogn blev først og fremmest hegning imellem kommunitetets jorde og de øvrige lodsejeres jorde gennemført. Det skete dog først en del år efter, at udskiftningen var overstået. Først i 1788, seks år efter, at udskiftningen af kommunitetsgodset var gennemført i Kundby, kom der påbud om, at der skulle opføres hegn rundt om bønderne Ole Christensen og Ole Larsens udflyttede jordlodder.⁶⁴ I alt skulle der opføres ca. 1357 favne hegn, der hvor de to kommunitetsbønders jordlodder havde skel mod de øvrige lodsejere. For Ole Larsen betød det, at det blev påbudt ham at opføre godt 302 favne hegn i skellet til Vognserup bonden Christen Jensens mark, ca. 93 favne hegn i skellet til Gislingeegaards hovmark, og endelig skulle han i skellet imellem hans egne og kommunitetsbonden Ole Christensens jorde opføre omkring 282 favne hegn. I alt skulle han opføre godt 678 favne hegn.⁶⁵

Resultatet af de gennemførte landboreformer

Driftsformer

På kommunitetsgodset fik det umiddelbart ikke den store indflydelse på driftsformen, at markerne var blevet udskiftet. I kortmateriale for kommunitetet i Kundby indtil 1800-tallet ses det, at gårdenes jorde er inddelt i tre cirka lige store marker. Det tyder på, at trevangsbruget fortsat efter udskiftningen har været driftsformen på kommunitetets fæstegårde.⁶⁶ Heller ikke hos fæstebønderne under de øvrige godser i Holbæk Amt var den »*planmæssige drift*« en selvfølge – faktisk tværtimod. Planmæssig drift var sjældent på bøndergodset i Holbæk Amt i 1821, idet det anføres, at en del bønder dyrkede jorden »*tåleligt*«. ⁶⁷

Omkring 1811 begynder der øjensynlig at ske noget på kommunitetsgodset i Kundby sogn. På skødekortene fra dette år er kommunitetsgårdens marker fortsat opdelt i tre lige store marker. Men der er én undtagelse. På skødekortet for Bøvlingegaard i Kundby er der optegnet hele 11 marklodder.⁶⁸ Kommunitetet har derfor formentligt omkring 1811 langt om længe påbegyndt indførelsen

af koppelbrug. Der skulle altså gå næsten 30 år, før kommunitetet udnyttede de muligheder, som udskiftningen så åbenlyst åbnede for. Det drejer sig om indførelsen af planmæssig drift.

I Kundby valgte Løvenskiold at indføre koppelbruget på fæstegodset samtidig med den partielle udskiftning, dvs. i 1783.⁶⁹ Den øgede arbejdsbyrde, som indførelsen af koppelbruget medførte, forsøgte Løvenskiold at imødegå ved at nedlægge en gård i Kundby. Jorden blev lagt til de jordløse husmænd i byen. De skulle til gengæld hjælpe bønderne med de hegn, som var nødvendige for den nye driftsform.

Men der blev også taget mere håndfaste midler i brug for at indføre koppelbrug på landets fæstegods. Flere godsejere påbød fæsterne at følge nye driftsformer efter udskiftningen. De godsejere, der gjorde det, har formentlig følt, at de handlede i forlængelse af udskiftnings- og hegnsforordningerne.⁷⁰ Baron Løvenskiold var en af dem, som så det som sin ret at indføre en bestemt driftsform. Fæsteprotokollen viser, at baronen ikke alene indførte kobbeldrift, men at han også krævede, at fæsterne skulle overholde denne dyrkningsmådes regler.⁷¹ I Holbæk Amt var der på syv ud af tolv hovedgårde givet forskrifter til fæstebønderne om, hvorledes jorden skulle dyrkes.⁷² Mange af forskrifterne dukker dog først op omkring indgangen til 1800-tallet.

Tilsvarende forskrifter eller påbud har jeg ikke fundet for kommunitetet og universitetets fæstegods. Det er måske også en af årsagerne til, at der skulle gå så mange år fra udskiftningen, til der blev indført planmæssig drift på godset.

Forøget udbytte

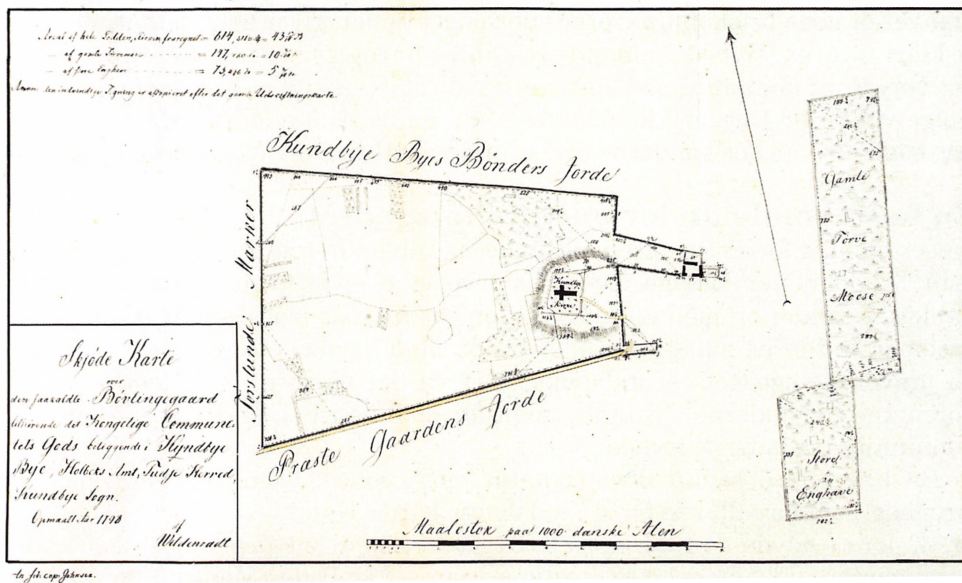
Fik de gennemførte landboreformer så slet ingen effekt? Jo, da først udskiftningen mand og mand imellem var gennemført, blev der også skabt bedre muligheder for indførelsen af planmæssig drift. Og hvor dette blev indført, fremkom der også resultater i form af øget udbytte.⁷³ Det havde uheldige konsekvenser først sent at komme i gang med omlægning til planmæssig drift, sådan som det var tilfældet for kommunitetets gårde i Kundby. Da de endelig i 1800-tallet skulle til at nyde godt af det store slid, som omlægningerne var, ramte krisen landbruget.

Restancer

Umiddelbart ser det ud til, at en vellykket udskiftning ikke alene havde indvirkning på høstudbyttet, men også på restancerne. I sin bog *Lykkemagerne* fra 2002 beskriver dr.phil. Palle O. Christiansen, hvordan de tidligere så velkendte restancer i fæsteafgifter i det store hele faktisk forsvandt. Det skete samtidig med, at bønderne langsomt kom til at holde flere køer og færre svin, ansætte ekstra karle og piger, fik flere markredskaber og kunne afsætte en større del af

deres produktion.⁷⁴ Godsejerne var heller ikke sene til at udnytte den nye velstand hos deres fæstebønder, så ved en ny fæsters tiltrædelse benyttede flere muligheden for at hæve afgifterne.⁷⁵

Sandt var det, at restancerne mange steder var faldende. Men det er lidt snævert at pege på udskiftningen og indførelsen af planmæssig drift som den eneste årsag. For på kommunitetet var restancerne faldende i slutningen af 1700-tallet på trods af, at kommunitetet på dette tidspunkt slet ikke havde indført planmæssig drift.⁷⁶

Figur 2. Skødekort for Bøvlingsgaard. Kommunitets gods i Kundby sogn, 1798. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

I Kundby i 1787 var f.eks. alle kommunitetets fæstebønder fri for restancer og havde været det i flere år. Det bringer os tilbage til diskussionen om, hvorvidt det var de gode priskonjunkturer eller landboreformerne alene, der gav landbruget og fæstebønderne et opsving i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet. Isoleret set kan nye driftsformer ikke have haft indflydelse på kommunitetsbøndernes faldende restancer, eftersom den planmæssige drift her tilsyneladende først blev indført et stykke ind i 1800-tallet. Også grundforbedringerne og hegningen blev i Kundby sogn først indført efter, at man så faldende restancer hos kommunitetsbønderne. Så der har øjensynligt været andre årsager til de faldende restancer hos kommunitetsbønderne. Om disse årsager er gode priskonjunkturer eller noget andet, giver arkivmaterialet ikke et klart svar på. Hvis de faldende restancer havde grund i høje kornpriser, må det betyde, at kommunitetsbønderne havde et overskud af korn, som de kunne sælge videre af. Det er ikke usandsynligt, da deres landgilde ikke var lige så høj, som den var hos bønderne under andre godser, f.eks. Vognserup gods.

En fæstebonde under universitetsgodset

Læser man de forskellige fremstillinger af universitetets historie og dets godsdrift,⁷⁷ sidder man tilbage med en oplevelse af et fæstegods, som var drevet håbløst forældet og med en ledelse, der var indædt modstander af alle innovationer. Det er på mange områder sandt. Men havde dette en reel indflydelse på universitetsgodsets fæstebønder? Jeg vil her opridse forholdene for en af kommunitetsbønderne i Kundby sogn for at illustrerer under hvilke forhold, kommunitetsbønderne levede.⁷⁸

Bøvlingegaard, sådan blev den kaldt, men i Jonas Olsens fæstebrev og i den jordebog, som forvalteren førte, stod denne gård i Kundby registreret som gård nr. 4. Jonas havde den 26. april 1731 fået udstedt sit fæstebrev, som kunne dokumentere, at han overtog Bøvlingegaard efter Peder Madsen. For at blive fæster på Bøvlingegaard og dyrke de 4,2,1,1 hartkorn, som hørte til Bøvlingegaard, havde Jonas Olsen i sit fæstebrev forpligtet sig til at betale en tønne rug, to tønner byg og en tønne havre i landgilde. Dertil kom tre mark og fire skilling, som skulle betales i rede penge. Hvis Jonas Olsen så på, hvad hans naboer under Vognserup gods måtte betale i landgilde, var der ingen tvivl om, at han slap meget billigere. Nogle af naboerne måtte betale næsten dobbelt så meget i landgilde som Jonas Olsen, og så havde de endda hoveri oveni. Fra sine naboer vidste Jonas Olsen, at mange udover indfæstning og landgilde også måtte betale den forrige ejeres restancer. Det slap Jonas Olsen for. Den tidligere fæster, Peder Madsen, havde restancer for landgilde, som han ikke havde betalt, og i 1730 havde han lånt noget korn, som Jonas Olsen heller ikke behøvede at betale tilbage.

Bøvlingegaard lå inde i selve Kundby landsby lige bagved kirken. Så når Jonas Olsen trådte ud fra sin fæstegård, kiggede han direkte ud på den hatbakke, hvorpå Kundby kirke lå. Bagved kirkebakken lå hans jorder. De lå stort set samlet. Hans jorder grænsede op mod præstegårdsjorden på den ene side. Kiggede Jonas Olsen mod højre, kunne han se de jorder, der hørte under Kundby bys bønder. De af hans marker, som lå længst væk, grænsede op til jorderne i Torslunde. Vendte Jonas Olsen blikket mod sin fæstegård, så han en gård, som ikke så så skidt ud endda. Ganske vist var de tre længer, som gården bestod af, ikke i lige god stand. På den ene længe var det især taget, som trængte til reparation. Da gården blev synet det år, hvor Jonas Olsen fik sit fæstebrev, blev det vurderet, at denne længe behøvede hele ni læs langhalm og en del lægter, før taget havde den nødvendige stand. Men det havde været meget værre, før Jonas overtog gården. Året inden Jonas Olsen fik sit fæstebrev var den østre længe blevet renoveret. Hele fire af de elleve fag var for kommunitetets regning blevet opbygget. Så Jonas Olsen havde grund til at være ganske godt tilfreds, i al fald hvis han sammenlignede sig med de øvrige kommunitetsbønder i landsbyen. Hos Ole Hansen på Kannikegaard var store dele af gården helt ubrugelige, da flere fag var rådnet. Heller ikke hos Hans Jensen på Helgogaard stod det for godt til. Her skulle 16 fag repareres.

I denne fæstegård boede Jonas Olsen så med sin familie. Han havde sammen med sin kone, Kirsten Andersdatter, fået to døtre, Karen og Kirsten. Længe inden, at Jonas Olsen skulle fra Bøvlingegaard, havde døtrene giftet sig med andre gårdmænd. Jonas vidste derfor, at det hverken blev en søn eller svigersøn, der skulle overtage gården efter ham. Det var ellers tilfældet på de omkringliggende kommunitetsgårde, og det havde det også havde været på Bøvlingegaard, inden Jonas Olsen kom til. Til gengæld vidste Jonas Olsen, at hans døtre ville blive inden for kommunitetet, da de begge havde giftet sig med kommunitetsgårdmænd. Sådan var det nemlig skik og brug i Kundby sogn. Langt de fleste hentede deres ægtefæller fra en af de øvrige kommunitets- eller universitetsgårde, så disse gårde blev i nogle få slægters eje.

I 1731 såede Jonas Olsen to og en halv tønder rug, ni tønder byg, fire tønder havre og lidt ærter. Som resten af bønderne i Kundby landsby dyrkede Jonas Olsen markerne efter vangebrugets metoder. Sådan havde man gjort, lige så længe Jonas Olsen kunne huske tilbage, og det var også sådan, han dyrkede sine marker i den tid, han fæstede Bøvlingegaard. Det var ikke de store hjælpemidler, han havde til at klare markarbejdet med. Men han havde en plov, en harve og en vogn, alt sammen i brugbar stand.

På trods af, at Jonas Olsen slap for at overtage Peder Madsens restancer, lykkedes det ham dog ikke at holde restancerne fra gården. I 1735 var hans restancer på tre rigsdaler, tre mark og halvanden skilling. I årene til og med 1742

formåede Jonas Olsen ikke at få afdraget på restancerne. De voksede tværtimod lige så stille år for år, så han i 1742 skyldte kommunitetet 14 rigsdaler og otte skilling. 1743 blev et vendepunkt, hvor Jonas Olsen formåede at afdrage rigtig meget på sine restancer og fik dem helt ned på en rigsdaler, fem mark og 15 skilling. Det betød, at Jonas Olsen ikke hørte til en af de bedste bønder i sognet, men bestemt heller ikke til de ringeste. Der var kommunitetsbønder i området, som var helt fri fra restancer, men der var også flere for hvem, restancerne havde nået enorme summer. Det gjaldt f.eks. en af kommunitetsbønderne i Torslunde, hvor restancerne i 1743 var kommet over de 80 rigsdaler. Også blandt naboerne, som hørte til Vognserup, fandtes der bønder, som havde både højere og lavere restancer end Jonas Olsen. Men på trods af restancerne behøvede Jonas Olsen næppe være bange for det kunne føre til en forsiddelse. For ingen af kommunitets fæstebønder havde så længe, han kunne huske tilbage, været tvunget væk fra gården. Så heldige var hans naboer under Løvenborg ikke. Her var der i Jonas Olsens tid flere, der måtte flytte fra deres gårde pga. restancer. Derfor kunne Jonas også, om liv og helbred holdt, forvente at være på Bøvlingegaard resten af sine dage. Sådan var det i al fald på de øvrige kommunitetsgårde. Her sad mange fæstebønder på deres gårde i over 30 år og endda helt op til 50 år.

Men det var ikke kun, når det kom til restancerne, at det gik den rigtige vej for Jonas Olsen. Han havde ligesom de andre kommunitetsbønder i byen formået at øge antallet af kreaturer. I 1745 havde han ti bæster, fire køer, tre stykker ungvæg, to kalve, elleve får og otte svin. Han var stadig den af kommunitetsbønderne i Kundby, som havde færrest kreaturer, men han havde dog flere, end da han fik fæstebrev på Bøvlingegaard. Han havde også betydelige flere bæster end hans naboer under Vognserup. Som de andre kommunitetsbønder måtte Jonas Olsen betale en afgift til Vognserup for at lade sine kreaturer græsse på Vognserups græsningsarealer. Joans Olsen havde formentlig gerne sluppet for denne afgift. Men Kundby var fattig på overdrev og skov, så der var ikke så mange andre græsningsmuligheder. Det var ikke kun antallet af kreaturer, der var forbedret. Også bygningerne var blevet bedre med tiden, og i 1744 betegnes Bøvlingegaard som værende i god stand.

Til at klare arbejdet på gården og køre de nødvendige ægter, havde Jonas Olsen ikke den store hjælp. De fæstebønder, som hørte under andre godser, havde mange karle og tjenestepiger til at hjælpe med arbejdet på gården, men de skulle til gengæld også forrette hoveri på hovedgården. Det slap Jonas for, og han havde derfor hverken tjenestepiger eller karle.

I de sidste år, Jonas Olsen boede på Bøvlingegaard, begyndte man langt fra Kundby at tale om reformer. Reformen, som skulle ændre måden at drive både fæste- og hovedgårde på. Der var også tale om ændringer, som skulle berøre kommunitetet, som Jonas Olsen hørte under. Men det nåede Jonas ikke at

mærke noget til. Både naboernes jorder, som hørte under Vognserup, og Jonas' egne, blev stadig dyrket efter trevangssystemet, da Jonas Olsen blev begravet den 15. februar 1767, 74 år gammel.

De reformer, som Jonas Olsen aldrig nåede at mærke noget til, kom til gengæld til at ændre meget for hans efterfølger på Bøvlingegaard, Peder Jensen. Ikke lang tid efter, Peder Jensen overtog Bøvlingegaard, begyndte de først ændringer at ske omkring ham. På Vognserup gods så bønderne i Kundby for første gang, hvordan jorden kunne dyrkes på en helt anden måde, end den de kendte. Hovedgårdsjorderne blev inddelt i ni kobler. En del af disse kobler blev brakket, og sædskiftet blev en vekslen mellem korn- og foderafgrøder. Men det var en arbejdskrævende dyrkningsmetode, for der skulle opføres hegn mellem koblerne. Så Peder Jensen har formentlig været vidne til, at hans naboer under Vognserup gods i perioder har fået ekstra hoveri for at omlægge hovedgårdsjorderne til kobbeldrift. Men det stoppede ikke ved hovedgårdsjorderne. Ikke lang tid efter blev Vognserups fæstebønder mere eller mindre frivilligt introduceret til kobbelbruget, da Løvenskiold krævede, at det også blev indført på de af Kundbys fæstejorder, som hørte under Vognserup. Det var dog stadig alt sammen noget, Peder Jensen blot var vidne til og ikke noget, som berørte hans egen drift. Men Peder Jensen skulle snart mærke, at der var nedsat landbokommissioner i København. På ganske få år blev Kundby en helt anden landsby, end den Peder Jensen kendte. Med loven i hånden krævede Løvenskiold, at Kundby blev udskiftet. Landinspektøren begyndte at måle alle byens jorde op. Ni gårde blev flyttet ud af landsbyen og ud på markerne. Der blev opført hegn omkring mange marker. Bøvlingegaard lå dog fortsat, hvor den hele tiden havde ligget og havde stadig sine marker samlet neden for kirkebakken. Men da man nåede til slutningen af 1780'erne, måtte Peder Jensen og de andre kommunitetsbønder i Kundby følge efter deres naboer under Vognserup. Nu kom der også krav om, at de skulle grave grøfter og sætte hegn. Men så mærkede Peder Jensen heller ikke mere til de nye love. Rundt om ham blev naboernes marker ganske vist inddelt i kobler og på vej ind i 1790'erne forsvandt de smalle markstrimler helt fra Vognserups fæstebønders jorde. Peder Jensen fortsatte med at dyrke sine jorde, som han altid havde gjort. Så da han fejrede århundredeårsskiftet, var alt omkring ham forandret. Rundt om ham blev jorderne dyrket på nye måder, Kundby så helt anderledes ud end dengang, han overtog gården efter Jonas Olsen. Men da de nye hegn var klaret og grøfterne gravet, ja så fortsatte Peder Jensens dagligdag som før.

Et fæstegods med de rette forudsætninger?

Lempelige fæsteforhold er af flere historikere blevet anset for en væsentlig del af grundlaget for et produktivt og innovativt fæstegods. Kommunitetet og universitetets fæstebønder havde meget fordelagtige fæsteforhold sammenlignet

med fæstebønder under de traditionelle godser. Var det så ikke på universitetet og kommunitetets fæstegods, at man kunne forvente at finde innovative driftsformer? Havde dette gods ikke de helt rette forudsætning for et produktivt og velstående fæstegods?

Et gods uden hovedgårde

Jeg har tidligere arbejdet med det bornholmske landbrug i 1700- og 1800-tallet. Gårdmændene havde her siden 1744 været selvejere. Mange har hævdet, at det skulle være et af grundlagene for landbrugets økonomiske og sociale fremgang i 1800-tallet. Hvis det virkelig var tilfældet, burde det være på Bornholm, at man i denne periode ville finde de største landbrusmæssige innovationer. Her havde bønderne selveje og var hoverifrie. De havde derved allerede de forudsætninger, som resten af landet fik gennem landboreformerne. Men efter en gennemgang af driften på de bornholmske gårde sammenlignet med de nøgleinnovationer, som blev indført i dansk landbrug i 1700- og 1800-tallet blev konklusionen, at Bornholm ikke var et skridt foran resten af Danmark. Tværtimod. De bornholmske bønder manglede hovedgårde, som havde viden og interesse i at indføre innovationer og nye driftsmetoder både på hovedgårdsjorderne og hos fæstebønderne.⁷⁹

Der er på flere måder langt fra de bornholmske selvejerbønder til kommunitetsbønderne i Kundby sogn. Og så alligevel ikke. På langt de fleste godser havde man i anden halvdel af 1700-tallet på baggrund af de stærkt stigende kornpriser flyttet hovedvægten i driften fra bondegårdene og til hovedgårdene. Det skete gennem øget hoveri, hvilket var med til at øge indtjeningen. På hovedgårdsjorderne var det langt nemmere at indføre nye driftsformer. Her slap man for fæstebøndernes modstand mod innovationer. Herved fik man introduceret nye driftsformer for fæstebønderne. Det har formentlig været en fordel, når tilsvarende innovationer skulle indføres på fæstegodset, selvom det til tider stadig måtte tvinges igennem på fæstegodset. Kommunitetets og universitetets gods bestod af spredtliggende bøndergårde uden hovedgårde. Der var derfor ikke nogen mulighed for at flytte hovedvægten af driften over på en hovedgård. Der var heller ikke en hovedgård til at gå foran med nye innovationer. Dette har uden tvivl haft konsekvenser for, hvor rentabelt og effektivt universitetet og kommunitetets fæstegods blev drevet.

Initiativ fra fæstebønderne

Betød det, at universitetets og kommunitetets fæstebønder havde det ringere end andre fæstebønder? Nej, det var på ingen måde tilfældet. Ganske vist blev de ressourcer, som var til stede ikke fuldt udnyttet. Men det betød ikke, at bønderne i det daglige led nød. De meget lempelige fæsteforhold, de levede un-

der, gjorde, at de på mange områder havde det bedre end de ordinære godsers fæstebønder.

Nye driftsformer krævede en stor arbejdsindsats fra fæstebøndernes side, og uden forudsætningen for at se belønningen for dette slid har en stor del af tidens driftsmæssige innovationer ikke virket særligt attraktive for fæstebønderne. Kiggede universitetsgodsets fæstebønder over skellet til deres naboer, som var fæstebønder under almindelige godsejere, fik de derfor formentlig først og fremmest øje på den øgede arbejdsbyrde, der blev pålagt naboerne, når deres godsejere krævede indførsel af nye driftsformer på fæstegodset. Det hårde slid med grundforbedring og hegning gav først afkast flere år efter, arbejdet var færdigt. De driftsmæssige innovationer har derfor næppe været attraktive for universitetsgodsets bønder, hvorfor de heller ikke har vist initiativ i den retning.

Når gode konjunkturer bliver en hæmsko

Initiativet til at indføre innovationer og bedre driftsformer skulle introduceres ovenfra. Initiativet kom ikke fra fæstebønderne selv. På universitetsgodset udeblev initiativet. Dette fæstegods indeholdt ellers mange ressourcer. Det hang sammen med, at fæstebønderne her ikke var tynget af store byrder i form af høj landgilde eller hoveri. De skulle derfor både arbejdsmæssigt og økonomiske have haft overskud til at indføre innovationer. Men professorerne, der besad universitetsgodset, var ikke uddannet til at drive landbrug. Deres hovedbeskæftigelse var at tilegne og videregive teoretisk viden. Dette har uden tvivl haft en betydning. Men fæstegodset var dog deres levebrød, kunne man indvende. Andre godsejere indførte jo netop nye driftsformer for at forbedre deres indtjening. Dette er sandt, men på universitetets og kommunitetets fæstegods var der tale om et paradoks. På den ene side var de stærkt stigende kornpriser i anden halvdel af 1700-tallet en vigtig forudsætning for at gennemføre landboreformer i almindelighed og på universitetsgodset. På den anden side medførte prisstigningerne en stadig forbedret indtjening for corporabesidderne for den del af kornet, som de kunne sælge på markedet. Dette gjorde professorerne særdeles modvillige over for tanker om at gennemføre reformer, der kunne true coporasystemets eksistens. Så for universitetsgodsets vedkommende blev prisstigningerne det, som blokerede for nye innovationer i stedet for at bane vejen for nye initiativer. Dermed adskiller universitetsgodset sig markant fra andre godser i Danmark. De gode priser på landbrugsprodukter i slutningen af 1700-tallet gjorde, at kommunitetets- og universitetsgodset blev et gods fanget i en tidslomme. En tidslomme, som hverken professorerne eller fæstebønderne ønskede at bryde ud af.

Men når både universitetsgodsets ledelse og dets fæstebønder trivedes under de vilkår, der havde været gældende i så mange år, hvorfor så ændre dem?

Ja, dette synes også at være professorernes tanke. Men der var en helt klar taber i det spil, og det var universitetet. Specielt corporasystemet blokerede for ansættelser af nye lærere, bedre undervisning og flere studerende. De reformer af universitetet, som var blevet gennemført i 1600-tallet, havde minimeret fællesgodset kraftigt. Det skete til fordel for professorernes corporagods, så størstedelen af det overskud, som universitetsgodset kastede af sig, ikke kom selve universitetet til gavn. Det overskud, som de gode priskonjunkturer skabte, gik direkte i professorernes lommer. Skulle der oprettes flere lærestole, og optages flere studerende, ville det betyde, at nogle af de eksisterende professorer skulle afgive dele af deres corporagods. Det var de ikke villige til. Dette forhold har utvivlsomt også været bestemmende for mange professorers indstilling til forslaget om oprettelse af nye lærestole.⁶⁰ Derfor var de få nye professorer, som blev ansat i slutningen af 1700-tallet, ikke lønnet af corporagods, men først og fremmest af den kongelige kasse.

Men corporasystemet behøvede vel ikke at blokere for alle innovationer? Nej, professorerne kunne sagtens have taget initiativ til at indføre de driftmæssige forbedringer, som ikke direkte ville berøre coporasystemet. Det samme gælder kommunitetet, som jo ikke var en del af coporasystemet og derfor ikke direkte truede professorernes lønningssystem. Men konsistorium havde berøringsangst over for alle former for innovationer og reformer, som kunne påvirke deres jordegods. De var klar over, at mange reformer og innovationer hang uløseligt sammen, og åbnede de først op for nogle af de nye tiltag, ville der hurtigt følge mere med. Derfor modsatte de sig enhver form for innovation og reformer både på universitetets og på kommunitetets fæstegods for at bevare den gode indtjening på corporagods.

Ser man på universitetet og kommunitetets fæstegods omkring 1790, finder man ikke fæstegods, som er gået helt bagud af dansen. Dette skyldes ikke universitetet, men lovgivningen om lodsejernes ret til at kræve jorderne i en landsby udskiftet. Derfor haltede universitetsgodset heller ikke så langt bagefter de øvrige fæstebønder, når det gjaldt udskiftning. Det kunne man ellers forvente, når man betragter universitetets protester mod reformlovgivning. Universitetet gennemførte kun de reformer, som det var tvunget til gennem lovgivningen. Lovgivning kunne bane vejen for nye driftsformer, men hverken tvinge fæstebønder eller godsejere til at gennemføre dem. Derfor bliver kobbeldbruget heller ikke indført på universitetsgodset umiddelbart efter udskiftning, hegning og jordforbedring, selvom disse ting netop var grundlaget for kobbeldbrugets gennemførelse. Nye og forbedrede driftsformer dukkede først op på skolegodset på den anden side af 1800-tallet.

At drage sammenligninger

I denne artikel har jeg sat fokus på Kundby sogn. På den baggrund har jeg draget paralleller mellem de godser, som havde fæstegods i Kundby sogn, og universitetsgodset. Dette får universitetsgodset til at fremstå som meget forældet, specielt når det angår indførelsen af ny driftsmetoder. Det er i denne sammenhæng vigtigt at pointere, at mange af de godsejere, som havde fæstegods i Kundby sogn, var hurtige til at indføre nye driftsformer. Selvom universitetet sammenlignet med mange af de øvrige sjællandske godser var sent ude med at indføre nye driftsformer, fandtes der også godser, hvor fæstebønderne lå i fællesskab med gamle driftsformer langt inde i 1800-tallet. F.eks. blev Vedbygårds fæstebønder i Løve herred først udskiftet i 1831.⁸¹

Universitetet efter reformerne

Da reformerne langt om længe blev gennemført på universitet, var de en succes. I 1814 blev universitetet pålagt at overtage alle de lønninger, staten tidligere havde betalt. Inddragelsen af corpora gjorde, at universitetet ud over at overtage lønningerne også kunne udvide lærerstaben. Det på trods af, at alt corpora på dette tidspunkt endnu ikke var inddraget. Det er her vigtigt at have i mente, at kommunitetet på dette tidspunkt stadig overførte dele af sit overskud til universitetet. Men så kom landbrugskrisen. Universitetet fik pludselig markant ringere indtægter pga. de meget lave kapitelstakster, og heller ikke bønderne var i stand til at betale deres afgifter. Det var medvirkede til en meget ringe indkomst for universitetet. Staten måtte træde til med økonomisk hjælp til lønninger. De professorer, som i sin tid kæmpede imod corporas ophævelse, var nu alle døde. De professorer, som i 1820'erne var undervisere på universitetet, må have prist sig lykkelig for, at deres løn ikke længere var direkte afhængig af priskonjunkturerne og fæstebøndernes evne til at betale deres afgifter. De nu var sikret en fast pengeløn uafhængig af prisfald på landbrugsprodukter. I slutningen af 1820'erne, da krisen var ved at være overstået, begyndte universitetsgodset igen at give overskud. Da man nærmede sig midten af 1800-tallet, var universitetet i stand til at lønne 40 lærere.⁸² Det må siges at være en stor ændring i forhold til slutningen af 1700-tallet, hvor universitetets gods pga. coporasystemet blot var i stand til at lønne 15 professorer.

Langsomt, men sikkert, blev universitetets drift baseret på indtægterne fra en kapital, der var anbragt i gods og tiender. Ved siden af godskapitalen oparbejdede universitet i 1800-tallet også en pengekapital, hvor det overskud, som tidligere udelukkende kom professorerne til gode, blev anbragt. Skønt universitetet op igennem 1800-tallet afhændede dele af fæstegodset, var det stadig fæstegodset, som var det økonomiske grundlag for både universitet og kommunitet. Først i 1870, da konjunkturerne igen var uheldige, og universitetets

økonomiske behov var vokset kraftigt pga. en stor tilgang af studerende, var jordegodset ikke længere i stand til at udgøre det økonomiske grundlag for universitetet.

1800-tallet blev derfor det århundrede, hvor universitetet takket være reformerne i slutningen af 1700-tallet fik mulighed for at indhente det, som det udviklingsmæssigt havde tabt på corporastystemet. Det blev også i 1800-tallet, at flere fæstebønder under universitetet fik papir på deres arvefæste og siden blev selvejere. Ved udgangen af 1844 var 385 af universitetets 402 gårde overgået til arvefæste. Det samme gjaldt for 277 af de 296 huse med jord og 55 af de 76 jordløse huse.⁸³

Konklusion

Fæsterbønderne under kommunitetet og universitetet havde til sammenligning med fæstebønderne under de ordinære godser langt bedre forhold. Deres landgilde var moderat, og de var ikke tynget af hoveri. Deres gårde var i en stand, som var forventeligt for tiden, og deres hartkorn lå på linje med mange andre fæstebønders. Også universitetets professorer havde særdeles fordelagtige forhold. Med corporasystemet var de sikret en ualmindelig god indtjening, som voksede i takt med de gode konjunkturer. Denne gode indtjening fik professorerne til indædt at bekæmpe enhver reformtanke, der kunne true coporasystemet. Det skabte en magtkamp mellem de forskellige landbokommissioner og professorerne. En kamp, som professorerne tabte. Corporasystemet blev opløst og professorerne flyttet over på en fast pengeløn. De reformer, som flere år tidligere var påbegyndt på landets ordinære godser, kunne nu også gennemføres på universitetets og kommunitetets gods. Overskuddet fra jordegodset gik nu ikke længe til professorerne personlige lønninger, men kom selve universitetet til gode og skabte forbedrede forhold for undervisning og studerende. Det potentiale, som længe havde ligget gemt i et gods, hvor hoveriet var begrænset til nogle ægter og en lav landgilde, blev udnyttet i 1800-tallet. Indførelsen af nye driftsformer gav både fæstebønder og skolegodset øget indtjening. Det betød, at det også op igennem 1800-tallet var ganske godt at være fæstebonde under universitetet og kommunitetet.

Noter

1. Svend Ellehøj og Leif Grane (red.), 1980 bd. IV s. 110.
2. Henning Matzen, 1879 s. 335.
3. RA KU. 22.01.10.
4. RA Rtk. 431.1. Kommissionen til Landvæsenets forbedring 1757-67. Kgl. Reskripter.
5. Svend Ellehøj og Leif Grane (red.), 1980 bd. IV s. 51.

6. Svend Ellehøj og Grane (red.), 1980 bd. IV s. 56.
7. Jac. Baden (red.), 1793-1801 8. årg. 3. hefte. s. 108.
8. Ibid.
9. Svend Ellehøj og Leif Grane (red.), 1980 bd. IV s. 85.
10. Under planens udførelse blev det dog en kommission og ikke Rentekammeret, der fik overdraget administrationen.
11. Jac. Baden (red.), 1793-1801 4. årg. 2. hefte.
12. Ibid.
13. Jac. Baden (red.), 1793-1801 5 årg. 1. hefter 1797.
14. Ibid.
15. Jac. Baden (red.), 1793-1801 4. årg. 2. hefte s. 60 ff.
16. Ibid.
17. Henning Matzen, 1879 s. 284.
18. Henning Matzen, 1879 s. 285. Ellehøj og Grane (red.), 1980 bd. IV s. 95.
19. Jac. Baden (red.), 1793-1801 4. årg. 2. hefte s. 60ff.
20. Svend Ellehøj og Leif Grane (red.), 1980 bd. IV s. 100.
21. Fridlev Skubbeltrang, 1978 s. 292.
22. G. Begtrup, 1803 bd. I s. 308.
23. Jac. Baden (red.), 1793-1801 4. årg. 2. hefte 60 ff.
24. G. Begtrup, 1803 bd. I s. 315.
25. Jac. Baden (red.), 1793-1801 4. årg. 2. hefte s. 60 ff.
26. Ibid.
27. RA Rtk. 436.58. Sager vedr. hegn og grundforbedring 1791-1806.
28. G. Begtrup, 1803 bd. II s. 506-511.
29. Svend Ellehøj og Leif Grane (red.), 1980 bd. IV s. 110.
30. Jac. Baden (red.), 1793-1801 4. årg. 2. hefte s. 60 ff.
31. G. Begtrup, 1803 Bd. I s. 96.
32. RA Rtk. 436.58. Sager vedr. hegn og grundforbedring. Ellehøj og Grane (red), 1980 Bd. IV. s. 103.
33. Jac. Baden (red.), 1793-1801 4. årg. 2. hefte s. 60 ff.
34. Jac. Baden (red.), 1793-1801 4. årg. 2. hefte s. 60 ff.
35. Jac. Baden (red.), 1793-1801 3 årg.
36. Mogens Thøgersen i: Ellehøj og Grane (red.) 1980 bd. IV s. 126.
37. Svend Ellehøj og Leif Grane (red.), 1980 bd. IV s. 118.
38. Henning Matzen, 1879 s. 337.
39. Ibid.
40. Hector F. Janson, 1787 s. 8 ff.
41. Ibid.
42. Svend Ellehøj og Leif Grane (red.), 1980 bd. IV s. 114.
43. RA Rtk. 2485.22. Læg Baroniet Løvenborg.

44. Vensild, 1970 s. 12.
45. Korsgaard, 2000 s. 94.
46. Korsgaard, 2000 s. 94.
47. LA Aggersvolds gods. Jordebøgerne fra 1782-1788. I 1782 var Aggersvolds fæstegårde ikke udskiftet. Udskiftningen er derfor sket imellem 1782 og 1788.
48. Østrup blev udskiftet med ren stjerneform, men måtte omskiftes i 1819.
49. Vensild, 1970 s. 34.
50. Vensild, 1970 s. 97.
51. Baden (red.), 1793-1801 8. årg. 3. hefte.
52. Korsgaard, 2000 s. 94.
53. RA KU 22.11.01. Kommunitetets økonomiske sekretariatssager. Oeconomus, indkomne sager og koncepter.
54. LA Kommunitetet Sjælland. Godsforvaltningen. IV 3-1 Jordebog 1785.
55. Hentze, 1974 s. 58.
56. Hans Jensen, 1936 s. 248-249.
57. RA KU 18.16.02. Den centrale økonomiske forvaltning. Regnskaber.
58. Svend Ellehøj og Leif Grane (red.), 1980 bd. IV s. 95.
59. Svend Ellehøj og Leif Grane (red.), 1980 bd. IV s. 98.
60. Korsgaard, 2000 s. 94-100.
61. Begtrup, 1803 bd. I s. 317.
62. G. Baden (red.), 1793-1801 4. årg. 2. hefte s. 60 ff.
63. LA IV 3-7 Københavns Universitets Gods. IV Godsforvalter distrikt.
64. LA Kommunitetet Sjælland. IV 3-18 Udskiftningssager.
65. Ibid.
66. LA Kommunitetet Sjælland. Godsforvaltningen. IV 3/7-9 Kommunitetets "Carter" Holbæk amt.
67. RA Rtk. 352.182. Tabellariske oversigter over høstens udfald. G. Begtrup, 1803 Bd. I. s. 420. Arne Hentze, 1974 s. 116.
68. RA KU 22.11.01. Kommunitetets økonomiske sekretariatssager. Skødeprotokol.
69. LA Løvenborg godsarkiv. Læg Kundby sogn.
70. Arne Hentze, 1974 s. 90.
71. Arne Hentze, 1974 s. 71 og LA Vognserup gods. Fæsteprotokol 1776-1874.
72. Arne Hentze, 1974 s. 94.
73. G. Begtrup, 1803 bd. I s. 309.
74. Palle Ove Christiansen, 2002 s.221.
75. Palle Ove Christiansen, 2002 s. 221.
76. RA KU Restancelister og jordebøger. LA. KU: Restancelister og Jordebøger.

77. Henning Matzen, 1879, William Norvin, 1937-1940, Svend Ellehøj og Leif Grane (red.), 1980.
78. Nedenstående er skrevet ud fra en gennemgang af kirkebøger og folketællinger fra Kundby sogn. Undersøgelsesforretninger (RA .KU. 23.05.02-03), Jordebøger (RA. KU. 23.05.04, 23.03.80. LA. Kommunitetet Sjælland IV 3-1), Skifteprotokoller og Div. Fæstesager (LA. Københavns Universitets gods II Forvalterdistrikt. U. nr. Skifteprotokoller. II 3/8-10 Div. Godssager. Kommunitetet Sjælland IV 1-10 Div. Fæstesager.), Jordebøger og Restancelister fra LA Løvenborg godsarkiv og Vognserup Godsarkiv.
79. Britt-Mari Pedersen, Bornholms Landbrug 1744-1850. Upubliceret.
80. Svend Ellehøj og Leif Grane (red.), 1980 bd. IV s. 79.
81. Korsgaard, 2000 s. 99.
82. Svend Ellehøj og Leif Grane (red.), 1980 bd. IV s. 118.
83. Svend Ellehøj og Leif Grane (red), 1980 bd. IV. s. 110.

Litteratur

- Jac. Baden (red.): *Kjøbenhavns Universitets-Journal*. 1793-1801.
- Gregers Begtrup: *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark I-II*. København 1803.
- Palle Ove Christiansen: *Lykkemagerne*. København 2002.
- Svend Ellehøj og Leif Grane (red): *Kjøbenhavns universitet* bd. I-XIV. København 1980.
- Arne Hentze: Planmæssig drift på fæstegodset i Holbæk, Sorø og Præstø amter ca. 1790-1840. *Bol og By* nr. 8. København 1974.
- Hector Friederich Janson: *Beskrivelse over samtlige det Kongelige Universitetæt i Kjøbenhavn tilhørende Midler og Indkomster*. København 1787.
- Hans Jensen: *Dansk jordpolitik 1757-1919*. København 1936.
- Svend Jespersen: *Studier i Danmarks bønderbygninger*. København 1961.
- Henning Matzen: *Kjøbenhavns Universitetets Retshistorie*. København 1879.
- William Norvin: *Kjøbenhavns Universitet i Reformationens og Orthodoxyens Tidsalder I-II*. København 1937-1940.
- Fridlev Skrubbeltang: *Det danske Landbosamfund 1500-1800*. Odense 1978.
- Hanne Valsø Vensild: *Udskiftningen på bøndergodset på baroniet Løvenborg i Holbæk amt*. København 1970.

Arkivalier m.v.

Rigsarkivet (RA), Københavns Universitet (KU)

- 18.16.02-03 Jordebøger m.m. over Corporagodset
- 22.01.01-14 Oeconomus, indkomne sager og koncepter
- 22.11.01-02 Kommunitet, skøder og kort, Kommunitetets regnskaber
- 23.03.73-81 Kommunitetets regnskaber
- 23.05.01-04 Kommunitetets regnskaber

Rigsarkivet (RA), Rentekammeret (Rtk.)

- 2485.22 Læg Baroniet Løvenborg.
- 431.1 Kommissionen til Landvæsenets Forbedring 1757-67
- 436.58 Sager vedr. hegn og grundforbedring 1791-1806.
- Indberetning om øde og nedlagte bøndergårde. Sjælland og Møn.
- Indkomne forslag nr. 3
- 352.182 Tabellariske oversigter over høstens udfald.

Landsarkivet for Sjælland (LA), Københavns Universitets gods. II Forvalterdistrikt

- II 3-1 Jordebøger
- II 3/8-10 Div. Godssager.
- U. nr. Skifteprotokoller.

Landsarkivet for Sjælland (LA), Godsforvaltningen

- IV 3-1 Jordebøger.
- IV 3/7-9 Kommunitetets "Carter" Holbæk amt.
- IV 1-10 Div. Fæstesager.
- IV 3-18 Udskiftningssager.

Landsarkivet for Sjælland (LA), Aggersvolds Gods

- Jordebog 1736-1894, Skifteprotokol

Landsarkivet for Sjælland (LA), Kirkebøger: Kundby sogn

- Landsarkivet for Sjælland (LA), Folketællinger: Kundby 1771, 1787 og 1801

Upubliceret materiale

- Afskrifter af udvalgte kirkebøger, skifteprotokoller og folketællinger.
Lokalhistorisk Selskab. 1994.
- Britt-Mari Pedersen: *Bornholms Landbrug 1744-1850.*

Summary

For almost 350 years the economic basis of Copenhagen University was tenants holdings. The yield from most of this property, called *corpora*, was used to pay professors' salaries. A smaller part, called *kommunitet*, mainly funded the hall of residence Regensen. Good market conditions helped to give the professors a higher income from their *corpora* and they wished to keep this form of payment at all costs. However, an important precondition for implementing the agrarian reforms on the university lands was the abolition of *corpora*. The professors therefore fought tooth and nail against any idea of reform. In 1795 a plan for the implementation of the reforms on university lands was drawn up and the law on *corpora* was repealed in 1796. After this the reforms were implemented on the university land. This was considerably later than on the ordinary estates of the country. However, even before this the university had not quite been able to stop reform developments. Legislation in 1781 made it possible for a plot-owner to demand from the other plot-owners that the land was enclosed (i.e. strip holdings were exchanged for one unified, enclosed holding). A number of the university holdings had therefore already been enclosed before the *corpora* law was rescinded.

The tenant farmers who belonged under the university and paid *kommunitet* had easier conditions than the other tenant farmers in the country. They had no corvée labour obligations and their manorial dues were moderate. So despite the fact that the university was able to delay the development which, with better farming methods, could increase earnings for the tenant farmers, this was of no great importance to the tenants.

What was most affected by the professors' opposition to the reforms was the university itself. All surplus went directly to the professors' salaries. This prevented new professors from being engaged and paid by the tenancies. The resistance to the abolition of *corpora* therefore trapped the university in a time warp.

After the abolition of *corpora* and the implementation of the agrarian reforms the university's tenancies were able to pay 40 teachers as against the former 15 under the *corpora* system.

Forfatter

Britt Ege Bak, født 1974, er cand. mag. i historie. Skrev i 2007 kandidatspecialet *Et anderledes fæstegods - universitet og kommunitetets fæstegods i 1700-tallet*.

Skilsmisssager blandt Lolland og Falsters landbefolkning i 1700-tallet

I 1700-tallets Danmark var skilsmisse forholdsvis sjældent. Kirkens indflydelse på lovgivningen gjorde, at skilsmisse kun kunne accepteres i særlige tilfælde, og det var ofte en langvarig proces at blive skilt, især hvis den ene part var deserteret. Dette skabte ofte store problemer for den fattige landbefolkning, hvor ægteskabet i høj grad var en økonomisk nødvendighed.

Indledning

»Fast nu 13 samfulde år haver jeg fattige kvinde været i min mands Hans Andersen Skeels hus ikke anderledes end i en løves hule eller en leopards bolig så umenneskelig grum og tyrannisk haver han ført sig op imod mig«. ¹

Således indledte Else Christense i 1727 sit skriftlige vidnesbyrd i skilsmisssagen mod sin utro og voldelige ægtemand. Dengang, som nu, var skilsmisssagen en alvorlig sag, som fik store konsekvenser for de involverede parter og deres omgivelser. Foruden de følelsesmæssige konsekvenser var der store sociale og økonomiske følger. Ikke mindst i de tilfælde, hvor der også var børn at tage hensyn til. Sagen om Else Christense kendes fra Lolland-Falsters tamperretssager, som i denne artikel skal underkastes en nærmere undersøgelse.

Jeg vil overordnet sætte fokus på ægteskab, og især skilsmisse, i den jævne landbefolkning i 1700-tallet. Samtidig vil jeg undersøge, hvorvidt mænd og kvinder var stillet lige i skilsmisssager ud fra en tese om, at kønsmæssige faktorer, herunder juridiske, økonomiske og sociale forskelle mellem kønnene, havde indflydelse på skilsmisseårsagen.

Traditionelt havde staten og kirken forsøgt at regulere den udenomsægteskabelige seksualitet og dermed også ægteskabet gennem lovgivningen. Jeg vil undersøge, hvilke bevæggrunde staten og kirken havde for at regulere den udenomsægteskabelige seksualitet. Efter Reformationen var der sket en gradvis magtforskydning mellem kirken og staten. Kirken havde traditionelt haft stor indflydelse på ægteskabs- og sædelighedslovgivningen og havde ret til at dømme i ægteskabsager. Men den blev gradvist trængt ud på et sidespor og mistede sin indflydelse, efterhånden som staten overtog dens opgaver.

Skilsmisssagerne blev behandlet ved de såkaldte tamperretter, som udelukkende beskæftigede sig med sager, der angik ægteskabet. Jeg har som sagt valgt at beskæftige mig med skilsmisssager ved Tamperretten for Lolland-Falster Stift i 1700-tallet. For at kunne analysere de udvalgte skilsmisssager

er det nødvendigt først at forholde sig til tamperretternes opståen og funktionsmåde samt periodens syn på og lovgivning om ægteskab og skilsmisse.

Tamperretten

Efter Reformationen i 1536 opfattedes ægteskabet ikke længere som et ubrydeligt sakramente, og landet fik brug for en verdslig ægteskabslovgivning samt en verdslig retsinstant, der kunne dømme i ægteskabssagerne. Christian 3.s kirkeordinans fra 1537 bestemte, at ægteskabssagerne skulle høre direkte under kongen eller den stedlige lensmand. I købstæderne under borgmester og råd. Allerede fem år senere, i 1542, oprettedes dog tamperretterne, hvor medlemmer af domkapitlerne fik en central funktion. Hermed fik kirken igen indflydelse på ægteskabssagerne, men det hele foregik dog stadig i statsligt regi. Ifølge Ribeartiklerne skulle en tamperret indrettes i hvert stift, *»efterdi der findes stor usikkerhed i ægteskabs- og horesager«*. Tamperretten trådte sammen fire gange om året på de såkaldte qvatemperdage (på dansk: tamperdage), som oprindeligt var katolske fastedage. Heraf kom retsinstantens navn, tamperretten. De relativt få retsmøder om året samt det, at der kun var en enkelt tamperret i hvert stift, gjorde sagsgangen besværlig og langstrakt, hvilket førte til tamperretternes nedlæggelse i 1797. Herefter blev ægteskabssagerne i stedet ført ved det by-, herreds- eller birketing, hvor den anklagede boede.²

Retssystemet i 16- og 1700-tallets Danmark var indrettet således, at man bestræbte sig på at have en så ensartet domspraksis som muligt. Retssystemet bestod af tre instanser, som varierede alt efter land og by. Første instans bestod af herreds-, birke- og byting. Anden instans var landsting, i købstæderne magistraten. Tredje og højeste instans var Højesteret, hvor man førte straffesager og appelsager, der angik en persons ære eller ægteskab. De første to instanser kunne også bestå af forskellige specialretter med personel, som havde særlige kompetencer inden for et bestemt område.³ Et eksempel på en sådan retsinstant var tamperretten, der udelukkende behandlede ægteskabs- og skilsmissesager.

Hvert stift havde sin egen tamperretsdomstol, der i 1700-tallet som hovedregel bestod af stiftamtmanden, biskoppen og domkapitlet. Stiftamtmanden var rettens formelle leder, men i praksis var det biskoppen, der ledede retsforhandlingerne og sammen med de andre gejstlige var fagligt ansvarlig. Hermed var det reelt kirken, som stod for retsudøvelsen.⁴

Tamperretten kunne i henhold til Danske Lov dømme om følgende: Hvorvidt der forelå en juridisk bindende trolovelse, om ophævelse af trolovelse, om ophævelse af ægteskab og om tilladelse til et nyt giftermål. Loven blev fulgt til punkt og prikke, og alle formaliteter skulle være i orden, før der blev afsagt dom. Sager udsattes ofte på grund af manglende dokumentation. Det var således en omstændelig proces at blive skilt ved tamperretten.⁵

Figur 1. Tamperrets-
møde i København.
Selv om Stiftamtmanden
formelt var rettens
øverste leder, dominerede
kirkens folk blandt
dommerne. Kobberstik
fra 1774. Foto: Det
Kongelige Bibliotek.

Prospect af Consistorio eller
Tamper-Retten i Kiøbenhavn.

Første skridt i processen var at udtage en stævning, som skulle forkyndes for den anklagede af to stævningmænd. Hvis den anklagede var forsvundet, skulle stævningen oplæses på lands- og herredstinget mindst seks uger før retssagen. Hvis det drejede sig om andre anklager end desertion, var otte dage tilstrækkeligt. Det var vigtigt at få det formelle på plads, så den tiltalte ikke kunne undskylde sig med ikke at have fået »lovlig Kald og Varsel«. Hvis en stævnet person udeblev fra retssagen, uden at kunne bevise lovligt forfald, kunne sagen føres videre uden den anklagedes tilstedeværelse, hvilket især var relevant i desertionssager.⁶

Begge parter skulle fremlægge en vandelsattest fra deres sognepræst for at klarlægge, om der var skyld på begge sider, for så var det ikke muligt at få en skilsmisse. Anklagen blev som regel underbygget med tingsvidner. Dommen endte med en erklæring om, hvorvidt de pågældende måtte indgå nyt ægteskab. Ønskede man at appellere dommen, skulle det ske til Højesteret inden ét år efter domsafsigelsen.⁷

Tamperretternes domspraksis var ensartet gennem hele perioden, indtil dens nedlæggelse i 1797. Kun få sager blev afgjort på under et år, eftersom man krævede omfattende dokumentation, som skulle godkendes. Riisings undersøgelser af tamperretsprotokoller fra Fyn, Ålborg og Lolland-Falster viser, at det

fortrinsvis var jævne mennesker og fattigfolk, der blev skilt ved dom. Tamperretten frekventeredes således af en relativt homogen socialgruppe.⁸

De fleste tamperretssager i denne undersøgelse handlede om hor eller desertion. Man kan se en tendens til, at kvinder i højere grad end mænd søgte skilsmisse på grund af desertion, og til at mænd i højere grad end kvinder søgte om skilsmisse på grund af hor. Andre skilsmisseårsager, som lå uden for lovgrundlaget, benyttedes mere som yderligere argumentation for at opløse ægteskabet end egentlige skilsmissegrunde i sig selv.

Tamperretssagerne indeholder en stævning, vandelsattester og eventuelt skriftlige vidnesbyrd fra begge parter samt vidneafhøringer eller attester fra vidner. Desuden også dokumentation for kongelige bevillinger af økonomisk art og som regel en sagsgennemgang. Dertil findes i tamperretsprotokollen en kort gennemgang af sagen samt en dom. Sagernes omfangsrige dokumentation bærer tydeligt præg af, at domstolene i 1700-tallet benyttede sig af den akkusatriske procesform, hvor det var op til de implicerede parter selv at føre sagen, tilvejebringe bevismateriale og afhøre vidner. Dommeren vurderede således udelukkende sagen ud fra de beviser, der blev fremlagt af parterne.⁹

Luthers syn på ægteskabet

Luthers ægteskabssyn dannede baggrunden for udviklingen i synet på ægteskabet fra Reformationen og helt frem til vor tid. Luther priste ægteskabet som det kristne livs idealtilstand. Ifølge Skabelsesberetningen havde Gud skabt ægteskabet, for at mennesket skulle formere sig, og ægteskabet var derfor den eneste legitime ramme om det seksuelle samliv. Sex uden for ægteskabet var en synd, som tilkendegav, at man ikke ville leve efter Guds vilje. Manden og Kvinden blev, ifølge Bibelen, gennem det seksuelle samkvem i ægteskabet ét kød og kunne derefter ikke skilles igen. Det var den gensidige aftale om at leve sammen i troskab samt den seksuelle fuldbyrdelse af denne aftale, der var afgørende i forhold til Gud, ikke selve den kirkelige vielse. Ægteskabets funktion var altså både at sikre slægtens videreførelse og hindre utugt, hvilket i høj grad også var i statens interesse, eftersom udenomsægteskabelig seksualitet betragtedes som en trussel mod samfundet, da det blandt andet gav problemer med forsørgelse af uægte børn. Luther anså hor, desertion og manglende vilje eller evne til seksuelt samkvem som gyldige skilsmissegrunde. Hertil kom det at forhindre sin ægtefælle i at leve på kristen vis. Hor var dog den centrale skilsmissegrund. Således satte Luther også lighedstegn mellem desertion og hor, idet han antog, at den bortrømte ægtefælle var utro. Luther lagde altså særlig vægt på det seksuelle aspekt af ægteskabet. Der var således både religiøse og verdslige argumenter for den strenge sædelighedslovgivning i 16- og 1700-tallets Danmark, som med al magt forsøgte at holde seksualiteten inden for ægteskabets rammer. Kun ægteskabet kunne sikre de frem-

tidige generationer en god og stabil opvækst. Kvinden skulle være sin mand underdanig, mens manden skulle beskytte kvinden og elske hende som sig selv. Kærlighed var således en pligt. Både staten og kirken anså dermed ægteskabet for at være den grundsten, som skulle sikre et stabilt samfund uden udenomsægteskabelig seksualitet.¹⁰ I skilsmisssagerne får vi, gennem parternes brud på de fremherskende religiøse normer, et indblik i, hvordan Luthers ægteskabssyn gennemsyrede samfundets og de enkelte parter opfattelse af ægteskabet.

Tamperretssagerne som kilde

I min undersøgelse har jeg arbejdet med ti udvalgte skilsmisssager fra perioden 1702-1797. Selektionen er foretaget på baggrund af to kriterier. Først og fremmest et grundlæggende ønske om at finde nogle, efter min vurdering, relativt typiske sager til belysning af nogle generelle træk ved skilsmisssagerne. For det andet nogle mere specielle sager, som kan belyse nogle mere atypiske, men alligevel vigtige aspekter af skilsmisssageproblematikken. Jeg har fundet det forsvarligt at koncentrere mig om sager fra et udvalgt, afgrænset område af Danmark, da en tidligere undersøgelse viser, at sagsbehandlingen var ensartet i hele landet på områder, hvor loven var entydig.¹¹ Kildematerialet fra Lolland-Falster er valgt, fordi der her er bevaret sager fra hele perioden.

Tamperretssagerne rummer informationer om både retslige og socio-økonomiske forhold. Således tegner de indirekte et billede af den bagvedliggende samfundsstruktur, fortrinsvis på landet, og til dels de kønsmæssige normer, som var fremherskende i tiden. Billedet er dog langt fra fuldstændigt, og retsmaterialet kan ikke betragtes som en direkte afspejling af virkeligheden, idet der som hovedregel kun blev fremdraget forhold, der havde betydning for skilsmisssagen. Det er dog muligt gennem parternes personlige vidnesbyrd, at udtrække, hvilke argumenter der blev fremdraget i en skilsmisssage, samt hvordan kønnene agerede i forhold til hinanden. Samtidig giver selve skilsmisssagerne og de økonomiske aspekter i sagerne brugbare informationer til at belyse kønsperspektivet.

Tamperretssagerne kan bruges som landbohistorisk kilde, fordi de implicerede parter var landboer og deres beskrivelser repræsenterer den hverdag, de levede i. Gennem de personlige vidnesbyrd og vandelsattesterne får vi, på både godt og ondt, et indblik i, hvordan livet udfoldede sig i de små landsbyer og landsteder i 1700-tallet. Landsbyfællesskabet var tæt, og det var således ofte naboer og venner, der optrådte som vidner i retssagerne, og i flere tilfælde også havde taget den utro ægtefælle på fersk gerning eller lagt øre til ægteskabelige skænderier. Landbefolkningen levede tæt sammen med den konsekvens, at folk ikke havde meget privatliv. Enhver havde pligt til at holde sin sti ren for ikke at forstyrre hverken den religiøse eller offentlige orden. Kontrollen med land-

befolkningen blev først og fremmest varetaget af sognepræsten, som udøvede kirketugt samt nogle gange forsøgte at mægle mellem parterne. I flere tilfælde anbefalede sognepræsten dog også parterne at blive skilt, da de uforligelige ægteskaber »afstedkom viden forargelse« i menigheden, som måtte være vidne til både druk, hor, vold og skænderier.¹² Tamperretssagerne giver således indblik i sider af livet i det gamle landbosamfund, som andre typer af kilder ofte er tavse om.

Ægteskabslovgivningen i Danske Lov

Kong Christian 5.s Danske Lov af 1683 var et produkt af Enevældens magtforhold og ideologi. Kongen, som efter Reformationen var blevet kirkens overhoved, blev betragtet som indsat af Gud. Derfor var han forpligtet til, blandt andet gennem lovgivningen, at sørge for, at Bibelens ord blev overholdt i Danmark, så ikke Guds vrede blev nedkaldt over landet. Man troede, at hvis den enkelte indbygger syndede, ville befolkningen blive straffet kollektivt. Derfor havde kirken stor indflydelse på strafferetslovgivningen og virkede legitimerende på den politiske magtanvendelse. Koblingen mellem religion og politik var således meget tæt. Vurderingen af hvilke handlinger, der var strafbare, og straffens form og længde var tydeligvis inspireret af eller direkte hentet fra Bibelen. Lovene om ægteskab fandtes i Danske Lovs 3. bog *Om Ægteskab*.¹³

Indtil begyndelsen af 1800-tallet blev udenomsægteskabelig seksualitet betragtet som en kriminell og strafbar handling af staten og kirken, som i fællesskab gennem lovgivningen søgte at regulere denne uønskede seksualitet. Det skete på baggrund af Dekalogens sjette bud: »Du må ikke bedrive hor«, som vidnede om, at ægteskabet som samfundsorden var indstiftet af Gud og således ikke måtte krænkes. Man anså fra statens og kirkens side den udenomsægteskabelige seksualitet for at være en trussel mod samfundsordenen, da det kunne resultere i børn og forældre, som kom til at stå uden for den sociale orden og dermed blev en byrde for samfundet. Gennem trusler om strenge straffe, forsøgte man altså at regulere seksualiteten til udelukkende at høre ægteskabet til.¹⁴ Den udenomsægteskabelige seksualitet var således et brud både på Guds og samfundets love.

Skilsmisellovgivningen

I Ægteskabsordinansen af 1582 var de eneste legitime årsager til skilsmisse hor, desertion og impotens, og det var påkrævet ved lov, at sagerne skulle behandles ved en domstol. Disse bestemmelser videreførtes i Danske Lov 1683.¹⁵

I sager om hor var det vigtigt, at sagsøgeren kunne bevise, at han/hun havde ført et ordentligt levned – det vil sige ikke havde begået hor – og dermed ikke selv var årsag til ægtefællens utroskab. Hvis den anklagende part selv var skyldig

i hor, var skilsmisse ikke mulig. Hvis den ene part bevisligt bedrede sin opførelse, mens den anden blev »*varagtig i sit syndige Levnet*«, var det tilladt den, som havde bedret sig, at få skilsmisse. I tilfælde af, at en mand erfarede, at hans hustru havde begået hor, og han derefter gik i seng med hende, havde han forbrudt sin tiltaleret mod hende. Ægteskabeligt samkvem efter begået hor symboliserede, at man havde tilgivet og forsonet sig med sin ægtefælle og ønskede at fortsætte ægteskabet. Efter skilsmissen havde den ægtefælle, som havde gjort sig skyldig i hor, ikke lov til at gifte sig igen uden kongelig bevilling. Dette kunne dog først ske efter tre år og ved attestering af et ærligt og kristeligt levned. Den uskyldige part stod det frit for at gifte sig igen straks efter skilsmissen.¹⁶

I tilfælde af desertion uden ægtefællens samtykke måtte den efterladte vente tre år og derefter fremlægge bevis for ægtefællens desertion, og at han/hun ikke selv var årsag til den, samt fremlægge et godt skudsmål for sig selv. Disse beviser kom i form af vidneudsagn fra præsten eller andre folk i det pågældende sogn. Hvis ægtefællens fravær skyldtes handelsrejser eller krigstjeneste, måtte den efterladte vente hele syv år, før der kunne føres skilsmissesag. I tilfælde af fangenskab var skilsmisse ikke mulig. Hvis den efterladte havde giftet sig igen, og den første ægtefælle dukkede op, skulle han/hun forlade den nye ægtefælle til fordel for den hjemvendte.¹⁷

Den tredje skilsmissegrund, impotens, »*naar nogen er Ubequem til Egteskab*«, kunne dække over mange ting. Da lovgivningen var kønsneutral, vedrørte den sandsynligvis både mænd og kvinders impotens og skal derfor forstås bredt, som »*unddragelse af seksuelt samliv enten på grund af sygdom eller af andre årsager*«. ¹⁸ Hvis man havde kendt til impotensen allerede før brylluppet, skulle ægteparret prøve at søge hjælp i tre år, og hvis det ikke hjalp, kunne de ansøge om skilsmisse. Hvis impotensen derimod først var opstået efter brylluppet, var skilsmisse ikke mulig. Dette hang nøje sammen med Luthers opfattelse af, at et ægteskab, der ikke var fuldbyrdet, kunne opløses ved skilsmisse – var ægteskabet derimod en gang for alle blevet fuldbyrdet ved samleje, kunne det ikke senere opløses som følge af impotens. Til gengæld kunne ægteskabet opløses ved skilsmisse, hvis den ene ægtefælle bevidst nægtede seksuelt samkvem.¹⁹ Det har ikke været muligt at finde en eneste tamperretssag fra Lolland-Falsters Stiftamt, hvor skilsmisseårsagen var impotens. Man må derfor formode, at den slags sager hørte til sjældenhederne.

Ved Reformationen i 1536 indførtes muligheden for skilsmisse, mens muligheden for separation forsvandt, da det ikke lå i tråd med det lutherske ægteskabssyn. Derfor indeholder hverken Ægteskabsordinansen 1582 eller Danske Lov 1683 bestemmelser om separation. Midt i 1700-tallet var separation derfor kun muligt via kongelig bevilling.²⁰

Det er et gennemgående træk i lovgivningen, at sagsøgeren skulle kunne dokumentere at have ført et rent og kristeligt levned, således at det var muligt at finde en uskyldig og skyldig part i årsagen til skilsmissen. Kun den uskyldige part kunne få lov at indgå nyt ægteskab efter skilsmissen. Denne dokumentation foregik gennem attester fra den lokale sognepræst og vidneudsagn fra lokalbefolkningen. Kvinder betragtedes ifølge loven som juridisk umyndige, og både gifte og ugifte kvinder skulle derfor repræsenteres af værger (mænd). Den eneste undtagelse var sager, der angik kvindens eller hendes mands eller børns ære eller liv. Hermed måtte kvinder principielt repræsentere sig selv i skilsmissesager. Kvinder og mænd havde således, juridisk set, lige muligheder for at anlægge en skilsmissesag. I alle de sager, der indgår i denne undersøgelse, blev begge parter repræsenteret af prokuratorer.²¹

Hor

Hor var en hyppig årsag til skilsmisse. Tre af de ti undersøgte skilsmissesager fra Lolland-Falster har hor som årsag. Undersøgelser fra Norge viser, at horsagerne udgjorde ca. 25 % af sagsmængden, og at næsten to tredjedele af horsagerne rejstes af mænd. Sagerne fra Lolland-Falster er indbyrdes meget forskellige, men fælles for dem er, at der findes håndfaste beviser for ægteskabsbruddet i form af graviditet. Det var på grund af graviditeten mere synligt, når kvinder begik hor og dermed sværere at skjule for omgivelserne. Når en mand begik hor, blev det kun afsløret, hvis han blev udlagt som barnefader. Hvis en kvinde fødte et uægte barn i sit ægteskab, ville det blive forsørget af hendes mand, mens en mands uægte børn på ingen måde tilfaldt hans hustru.²² Derfor så man strengere på kvindens ægteskabsbrud end på mandens.

I retssalen skulle ægtefællens hor bevises med faste vidnesbyrd, uanset om den anklagede erklærede sig skyldig eller ej. Det var derfor ikke nok, at en person tilstod, der var behov for klare og tydelige vidnesbyrd, som skulle bekræftes med ed. Det er småt med vidneafhøringer i horsagerne. I en af de tre sager fra Lolland-Falster findes et kort referat af vidneudsagnene. I den anden af disse tre sager må den anklagede hustru vidne imod sig selv. Den sidste sag benytter sig udelukkende af attester fra lokale myndigheds personer i bevisførelsen. Der var således stor forskel på, hvordan man håndterede bevisførelsen i horsagerne. Et skriftligt vidne med ed skulle dog agtes lige så højt, som hvis vidnet havde været til stede i retssalen.²³

Selv om den anklagede ved troværdige vidnesbyrd blev fundet skyldig i hor, kunne skilsmisedommen dog endnu ikke afsiges, før både sagsøgerens og den anklagedes forhold var blevet undersøgt. Sagsøgeren skulle udspørges, om vedkommende var uden skyld i brøden, og præsten og øvrigheden skulle bevidne sagsøgerens egen uskyld. Dette skete ud fra en idé om, at den, der ikke selv var

ren, ikke skulle kunne vrage en anden på grund af urenhed. Selv om sagsøgeren på denne måde havde bevist sin uskyld, var det stadig nødvendigt at se på den anklagedes forhold, da denne måske kunne anføre beskyldninger mod anklageren, som betød, at skilsmissen kunne forhindres.²⁴

Som nævnt forspildte en mand sin tiltaleret mod sin hustru, hvis han søgte seng med hende vel vidende, at hun havde begået hor. Herom skriver Else Christense i sit skriftlige vidnesbyrd i retssagen mod sin mand Hans Andersen Skeel: »Om jeg endskønt efter min hjemkomst har søgt seng med ham, så kan jeg derved ikke have forbrudt min tiltale til ham, siden jeg herom ikke har været vidende«. Hvis de havde forsonet sig, kunne det have forhindret skilsmissen. Det var således vigtigt at slå fast over for domstolen, at man på ingen måde havde forsonet sig med sin utro ægtefælle og derved forspildt sin tiltaleret.²⁵

Først når alle disse ting var taget i betragtning, kunne dommeren, hvis forlig ikke var muligt, afsige skilsmisdom og stille den uskyldige frit til at gifte sig igen. Hvad angik den skyldige part, var det dog ikke umuligt, at han eller hun engang i fremtiden kunne få lov at gifte sig igen. Vedkommende skulle, i løbet af en nærmere fastsat tid, kunne dokumentere, at han gjorde bod. Desuden måtte han ikke gifte sig med den, han havde »besmittet med hor«, og samtidig måtte han bosætte sig et sted, hvor hans »skændsel ikke var kendt«.²⁶

Skilsmissesagen mellem Peder Olsen Smed og Barbara Lauridsdatter

Den 19. maj 1723 afholdtes møde ved Tamperretten for Lollands og Falsters Stiftamt på Aalholm Slot. Tømrer Peder Olsen Smed fra landsbyen Stokkemarke på Lolland havde stævnet sin hustru Barbara Lauridsdatter for hor, da hun havde født et barn efter i tre år at have afholdt sig fra seksuelt samkvem med ham. Han lagde stor vægt på dette i sit skriftlige vidnesbyrd for at forsikre retten om, at han ikke var far til barnet, samt at han ikke havde forspildt sin tiltaleret mod sin hustru. Barbara Lauridsdatter indrømmede sin brøde, men forklarede til dels sit ”forfald” med, at Peder Olsen Smed havde afholdt sig seksuelt fra hende. Der var altså stor uenighed om hvem, der havde undgået hvem, og derved ikke opfyldt sine ægteskabelige forpligtelser.

Som bevis for sit gode liv og levned fremførte Peder Olsen Smed et skudsmål fra mændene i Stokkemarke by, hvor parret var bosat. De beskrev ham i rosende vendinger som en ærlig dannemand, en god kristen og en tjenstvillig nabo. Sognepræsten skrev om parrets ægteskab i en attest fra 1721, at »deres forhold mod andre har været bedre end mod dem selv indbyrdes«. To år senere attesterede sognepræsten, at Barbara Lauridsdatter havde fået døbt et barn i Stokkemarke kirke i februar måned 1723. Over dåben havde hun udlagt en underofficer som barnefader, hvilket naturligvis var et vigtigt bevis for hendes utroskab.

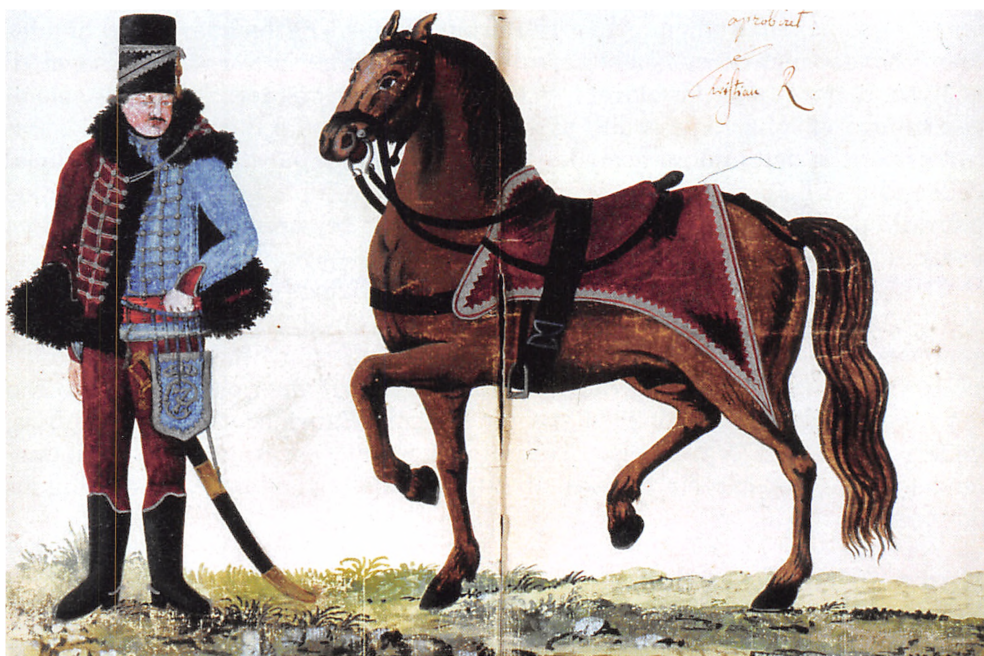
Efter bevisførelsen ville retten høre nærmere om årsagen til parrets manglende ægteskabelige omgang, hvortil Barbara Lauridsdatter svarede, at hendes mand havde solgt deres gods og gård i Stokkemarke, så hun var nødsaget til at flytte hjem til sine forældre. Det må være underforstået, at parrets seksuelle samkvem ophørte på grund af dette. Herefter mødte Barbara Lauridsdatter formentlig den underofficer, der var far til hendes barn. Peder Olsen Smed vedkendte at have solgt gården, men at han havde tilbudt hende at følge med ham til en anden by, hvilket hun afslog. Herefter begærede begge parter dom i sagen.

Det er lidt uklart, hvad der egentlig er sket mellem de to ægtefæller. Parrets ægteskab beskrives som højst problematisk, og Barbara Lauridsdatters utroskab var sandsynligvis en konsekvens af et dårligt og utilfredsstillende ægteskab. Ved domfældelsen blev der fra rettens side lagt vægt på, at der i kraft af det uægte barn forelå tydeligt bevis for Barbara Lauridsdatters utroskab, og Peder Olsen Smed fik tilladelse til at gifte sig på ny. Spørgsmålet om det manglende seksuelle samkvem i ægteskabet fik tilsyneladende ingen betydning for dommen.²⁷

Andre tilfælde af hor

Utroskab blev dog også opdaget på andre måder end ved graviditet. I Else Christenses sag fra 1727 blev ægtemanden taget på fersk gerning med »*et løst kvinde menneske i sengen*«. I eksemplet her er der således vidner til utugten, og der gives skilsmisedom på baggrund af, at manden ikke har formået »*at holde egen ægteseng ubesmittet*« og derved har forbrudt sit ægteskab med Else. Mange tilfælde af hor endte givetvis ikke i retssalene. Og hvis de gjorde, var det for at straffe den skyldige med bøder og kirketugt. Skilsmisse synes at have været den sidste udvej. Hvis ægteskabet ellers var tilfredsstillende, valgte den uskyldige oftere at tilgive den skyldige, da det havde store menneskelige og økonomiske omkostninger for familien at blive skilt. I flere af skilsmissegene har ægtefællernes forhold til hinanden længe været dårligt, og de har levet sammen i kiv og strid.²⁸

I sagen mellem Hendrich Christensen og hans hustru Kirsten Christensdatter var han rejst bort for at blive musketer i København og havde efterladt sin hustru hos sin bror, hvilket ikke passede hende. Ifølge sognepræstens attest havde parret haft et godt samliv, mens de levede sammen. Først da de skulle leve adskilt, gik det galt, og Kirsten Christensdatter blev gravid med en anden mand. I dette tilfælde var det tilsyneladende adskillelsen, der førte til hor og dermed skilsmisse.²⁹

Figur 2. Kongelig approberet tegning af officer af Husarregimentet. Rigsarkivet, kgl. resolution 563 / 1774. Foto: Statens Forsvarshistoriske Museum.

I sagen mellem Peder Olsen Smed og Barbara Lauridsdatter i 1723 skete utugten også først efter parternes adskillelse. Det samme hos Else Christense, som på grund af hustruvold havde været væk fra sit hjem og efterfølgende fandt ud af, at hendes mand havde begået hor i hendes fravær. Dette kan der findes flere forklaringer på. Enten følte den efterladte ægtefælle sig ensom på grund af adskillelsen, som kunne være opstået på grund af problemer i ægteskabet, eller også var det lettere at begå hor i ægtefællens fravær. En anden forklaring kan være, at det var lettere at påvise hor, hvis hustruen blev gravid i sin mands fravær, og der således ikke havde været noget ægteskabeligt samliv, end hvis hun blev gravid, mens parret stadig boede sammen. Boede parret sammen, kunne det være vanskeligt at vide, hvem der var far til barnet. Hor blev først og fremmest afsløret på grund af konkrete beviser som graviditet. Hertil kommer tilfælde, hvor den utro ægtefælle blev taget på fersk gerning.

Desertion

Desertion var den mest almindelige årsag til skilsmisse i 1700-tallet. Syv af de ti retssager i undersøgelsen handler om desertion. Undersøgelser fra Norge viser, at mere end 75 % af skilsmisserne havde desertion som årsag. Alle de syv desertionssager fra Lolland-Falster var initieret af kvinder, der var blevet forladt af deres mænd. Det var således oftest mænd, der deserterede, hvilket også understøttes af den norske undersøgelse, hvor 80 % af sagerne var initieret af kvinder.³⁰ Det er opsigtsvækkende, hvor ofte soldater optrådte i desertionssagerne. Der indikeres her en mulig sammenhæng mellem soldatererhvervet og dårlige ægteskaber.

Den økonomiske situation i skilsmissesagerne lader til at have været værst i desertionssagerne. Den efterladte hustru skulle ifølge lovgivningen vente tre år, før hun kunne lægge sag an mod sin mand. Formålet var at give en deserteret ægtemand mulighed for at fortryde sin brøde og vende tilbage til sin hustru. I mellemtiden manglede hustruen og børnene imidlertid forsørgelse og risikerede at blive forarmede. Når tiden endelig kom til, at hun måtte stævne sin mand, kunne de økonomiske ressourcer være blevet så små, at hun måtte søge om økonomisk hjælp for at føre sag. Således ser vi også i tre af de syv desertionssager, at de efterladte hustruer har ansøgt kongen om fri proces til at føre skilsmissesag mod deres ægtefæller.³¹

I desertionssagerne var det vigtigt for de efterladte ægtefæller, at de kunne dokumentere at have ført et ærligt og kristeligt levned i den tid, deres ægtefælle havde været forsvundet. Kunne de ikke det, var chancen for skilsmisse i princippet mindre. Birthe Madsdatters skilsmissesag fra 1786 viser dog, at det var en vurderingssag, om man opnåede skilsmisse. Birthe Madsdatter fik tildelt fri proces til at føre skilsmissesag mod sin mand, der havde været forsvundet i syv år. Før sagen startede, fødte hun et dødfødt uægte barn. Alligevel fik hun ret til at få skilsmisse, eftersom hun havde søgt om fri proces allerede før, hun blev gravid, og fordi hun søgte om benådning for sin utroskab. Desuden fik hun lov at gifte sig igen, dog i henhold til lovgivningen, ikke med den mand, hun havde begået hor med, selv om de begge ønskede ægteskab. Det var således bedre at lade Birthe Madsdatter gifte sig igen, end at straffe hendes utroskab ved at nægte hende et nyt ægteskab, da konsekvensen givetvis var, at hun ville føre et utugtigt liv. Tamperretsdommerne valgte at tilgive en forseelse som denne, hvis utugten først, som i dette tilfælde, var sket efter de påbudte tre års ventetid.³² En uplettet vandelsattest var altså ikke altid afgørende for, hvorvidt man i praksis kunne opnå skilsmisedom, men i langt de fleste tilfælde. Der må i samfundet have eksisteret en forståelse for, at en efterladt ægtefælle kunne risikere at falde i utugt. Hensynet til kvindens sjælefred og den offentlige forargelse, et udenomsægteskabeligt forhold kunne medføre, talte altså også

med, når sagerne skulle bedømmes. På denne måde forsøgte myndighederne at holde seksualiteten inden for ægteskabets rammer.

I desertionssager fik den bortrømte altid beskikket en prokurator til at føre sagen for ham/hende *in absentia*. Den anklagede havde seks uger til at indfinde sig, og stævningen skulle forkyndes offentligt tre gange, så den bortrømte havde mulighed for at møde op. Kildematerialet viser en stor grundighed med overholdelse af tidsfristerne, og sager udsættes ofte indtil flere gange for at sikre, at tidsfristerne var blevet overholdt. Stævningen blev læst op på den tiltaltes sidst kendte opholdssted, og stævningmændene mødte herefter op til retssagen for at bevidne, at stævningen var blevet forkyndt på rette tid og sted. I alle de syv desertionssager udeblev de indstævnedede ægtemand fra retssagen, og de beskikkede forsvarere førte så sagen på deres vegne.³³

Skilsmissegagen mellem Marie Carlsdatter og Hans Jørgensen

Skilsmissegagen mellem Marie Carlsdatter fra landsbyen Vindeby på Lolland og hendes bortrømte mand, husar Hans Jørgensen, tog sin begyndelse i foråret 1797. Grundet Marie Carlsdatters fattigdom ansøgte hendes forsvarer, prokurator Berntzen, kongen om økonomisk hjælp til at føre retssagen. Den efterladte hustru var temmelig forarmet efter sin mands desertion og fik bevilget al den økonomiske hjælp til retssagen, det var muligt for hende at få. Da alt det økonomiske var på plads, fortsatte Berntzen arbejdet med at skaffe vandelsattester og afhøre vidner. Den bortrømte ægtemand Hans Jørgensen fik, som det var normal praksis i desertionssager, beskikket en defensor, prokurator Tugs, som skulle føre sagen på hans vegne. Den 5. december afholdtes så, efter tre måneders udsættelse, omsider retsmøde i Nørre Herreds Ret på Lolland, hvortil den indstævnedede Hans Jørgensen, Marie Carlsdatter samt flere vidner var indkaldt. Hans Jørgensen mødte dog ikke op.³⁴ Vidneafhøringerne foregik dermed ved en anden retsinstans end tamperretten. Det kan der være flere praktiske grunde til. Nørre Herreds Ret holdt flere retsmøder end tamperretten, som kun mødtes fire gange om året. Desuden sparede det tid i tamperretten, at vidneafhøringerne foregik et andet sted.³⁵ Generelt ser det ikke ud til, at tamperretten selv foretog reelle vidneafhøringer. Den nøjedes med at tage stilling til de fremlagte beviser, hvilket lå helt i tråd med den akkusatoriske procesform.

Prokuratoren måtte selv vælge, om han ville lade vidnerne tale frit eller stille dem spørgsmål. Blot måtte han ikke stille ledende spørgsmål. Svarene skulle indføres i protokollen og herefter godkendes af vidnet. Berntzens spørgsmål havde tydeligvis til formål at redegøre for Marie Carlsdatters gode vandel og dermed få hævet over enhver tvivl, at hun ikke havde været årsag til sin

mands forsvinden, samt at fremhæve Hans Jørgensens dårlige opførsel, både før og efter han forlod sin hustru. Især lægges der vægt på hans forkærlighed for fremmede fruentimmere, hvilket indirekte var en anklage for hor. Vidnerne blev forhørt hver for sig, som loven krævede det, så de ikke kunne afstemme deres vidneudsagn efter hinanden. Der var imidlertid god overensstemmelse mellem de syv vidneforklaringer. Vidnerne beskrev Hans Jørgensen som en omstrejfende skørtejæger. Han var således et par år efter sin forsvinden vendt tilbage til egnen »*havende et fremmed fruentimmer med sig, som han foregav at være hans kone*«. Det blev bevidnet, at Hans Jørgensen og det fremmede fruentimmer »*lå i en seng sammen*«. Det sidste vidne forklarede nøje, at »*dette fruentimmer ikke var Marie Carlsdatter*«. Desuden levede Hans Jørgensen ifølge nogle af vidnerne et udsvævende liv allerede før sin desertion. Marie Carlsdatter fik et udmærket skudsmål fra vidnerne. Der tegnes her et billede af en kvinde, der på trods af sin mands desertion har opført sig upåklageligt og forsøgt at forsørge sig selv på bedste måde. Sagen var dermed kridtet skarpt op. Også Marie Carlsdatter blev til sidst afhørt og aflagde efter herredsfogedens ønske ed på, at hun hverken vidste, hvor hendes mand var, eller havde givet årsag til hans desertion.³⁶

Selve tamperretssagen indledtes den 20. december 1797 med begrundelse i Hans Jørgensens »*desertion og andre utilbørlige forhold mod sin kone*«. De »*utilbørlige forhold*« må henvise til Hans Jørgensens omgang med fremmede kvinder. Til stede var blandt andre Marie Carlsdatter og prokurator Berntzen. Prokurator Tugs var tilsyneladende blevet forhindret, så hverken den tiltalte eller forsvareren mødte op til retsmødet! Tugs sendte i stedet et skriftligt indlæg på baggrund af tingsvidneudsagnene fra Nørre Herreds Ret. Her erklærede han, at hans klient Hans Jørgensen var undvejet for fem år siden, samt at hans kone Marie Carlsdatter ikke havde givet nogen anledning dertil. Det var dermed ikke lykkedes Tugs at stable et egentligt forsvar for sin klient på benene.

Berntzen fandt det bevist, at Hans Jørgensen havde forladt Marie Carlsdatter, samt at han efter to års forløb havde været i landet og søgt seng med et fremmed fruentimmer, som han påstod, var hans hustru. Desuden fandt han det bevist, at Marie Carlsdatter havde levet et kristeligt og anstændigt liv. Dels gennem vidneudsagnene og dels på grund af hendes sognepræsts positive vandelstest. Berntzen lagde således stor vægt på Hans Jørgensens formodede utroskab og Marie Carlsdatters gode vandel, to ting, som Tugs helt udelod på trods af flere vidneudsagn. Det centrale er dog, at de begge fandt Hans Jørgensens desertion bevist samt frikendte Marie Carlsdatter for at have været årsag til desertionen.

Tugs overlod det til rettens afgørelse, hvorvidt skilsmisse skulle finde sted, mens Berntzen erklærede, at Hans Jørgensen havde »*gjort sig skyldig i desertio malitiosa*« (ondsindet desertion), og at Marie Carlsdatter dermed var beretti-

get til at søge om skilsmisse. Han indstillede til retten, at ægteskabet skulle opløses, samt at Marie Carlsdatter som den uskyldige part kunne få lov at indgå nyt ægteskab. Eftersom sagen var stillet så skarpt op, og der ikke blandt hverken anklager eller forsvarer var tvivl om Hans Jørgensens skyld, blev dette formentlig rettens afgørelse. Tamperretsprotokollen er imidlertid beskædiget, så det har desværre ikke været muligt at fremfinde den endelige dom.³⁷

Bortløbne soldater

Påfaldende mange soldater optræder i kildematerialet fra Tamperretten i Lolland-Falsters Stiftamt. I syv ud af de ti retssager er ægtemændene ansat ved militæret, og i seks af de syv desertionssager drejer det sig om bortløbne soldaterægtemænd. Der er altså tilsyneladende en sammenhæng mellem soldaterhvervet og det høje antal af desertionssager.

Samme år som Danske Lov trådte i kraft, kom også en ny militærlovgivning til, nemlig Christian 5.s Krigsartikelbrev af 9. marts 1683, som var den første samlede lov for militæret. Foruden de rent militære forhold omhandler Krigsartikelbrevet også de borgerligt-militære forbrydelser, som i mange henseender svarer til Danske Lovs 6. bog *Om misgerninger*. Ser man nærmere på ægteskabslovgivningen, finder man dog klare begrænsninger. For eksempel var det kun tilladt omkring en tredjedel af soldaterne i et regiment at gifte sig. Man havde fra myndighedernes side en forestilling om, at gifte soldater ikke i samme grad som ugifte ville udvise mod og dødsforagt i krig, når de havde kone og børns forsørgelse derhjemme at tænke på. Samtidig gav soldaterfamilierne også myndighederne ekstraudgifter i form af indkvartering og underhold.³⁸

Det var svært at forestille sig et ægteskab uden husstand. Hvis soldaternes lønninger ikke var høje nok til at brødføde dem selv, var det næsten umuligt for dem at skabe en familie og et hushold. De syv soldaterægtemænd, vi har at gøre med her, havde generelt en lav rang i militæret såsom musketer, matros eller landsoldat og var formentlig ret dårligt aflønnet. Der er altså en tendens til, at det er soldater af lav rang, der figurerer i skilsmissesagerne. Samtidig var de måske blevet budt nogle usle vilkår i militæret med manglende løn, mad eller tøj, hvilket måske har givet dem incitament til at stikke af.

Hvis en soldat deserterede fra militæret, var han ifølge loven sikker på livsvarigt fængsel og korporlig afstraffelse eller dødsstraf og kunne derfor aldrig vende hjem igen. Konsekvensen var derfor, at han også måtte forlade sin hustru og sin familie. Antallet af forordninger omhandlende desertion gennem perioden peger på, at desertion var et ganske stort problem for militæret. De forladede soldaterhustruer havde formentlig store problemer med at klare sig økonomisk. I tre af de syv lolland-falsterske sager om desertion fra ægteskabet søgte og fik den efterladte hustru fri proces til retssagen.³⁹

Soldaterlivet krævede ofte, at manden var væk fra hjemmet i længere tid ad gangen, hvilket kunne skabe grobund for ægteskabelige problemer. Man kan for eksempel forestille sig musketer Hendrich Christensens forbløffelse, da han vendte hjem til sin hustru Kirsten Christensdatter efter i længere tid at have ligget i garnison i København og opdagede, at hun havde født et barn, mens han var væk. Ifølge sognepræstens attest i retssagen havde han »*slet intet ondt eller utilbørligt*«³⁹ hørt om parret, mens de boede sammen. Først efter Hendrichs afrejse havde hun »*med sin utugt og letfærdighed givet ham årsag til skilsmisse*«. Det kunne være svært at få et ægteskab til at fungere, hvis man ikke boede sammen til daglig. Man kan således forestille sig, at soldaterægteskaberne var skrøbelige, og at der var flere skilsmisser her end i andre faggrupper. Dels på grund af adskillelsen, dels på grund af familiernes ringe økonomi grundet soldaternes elendige lønforhold. En undersøgelse fra Sverige i 1700-tallet viser, at hele 80 % af de gifte kvinder, der blev anklaget for hor, var soldaterkoner. De havde ikke hørt fra deres mænd i flere år, var trætte af at leve alene eller formodede, at deres ægtemænd var døde.⁴⁰

Der kan altså have været flere forskellige årsager til soldaterægtemændenes desertion fra både militær og ægteskab. Dels de dårlige forhold i militæret, dels en flugt fra et dårligt ægteskab og dels problemerne med at forsørge kone og børn med en ringe soldaterløn.

Økonomi

Hverken Ægteskabsordinansen eller Danske Lov indeholder love om de konkrete retsvirkninger af en skilsmisse, eller hvilken status en fraskilt kvinde havde i samfundet. Eftersom retten altså ikke tog stilling til de praktiske konsekvenser af skilsmissen, findes heller ikke i tamperretssagerne mange oplysninger om den økonomiske del af skilsmissen. Tamperretten nøjedes med at afgøre, om der ifølge loven var grundlag for skilsmisse og vurderede hermed udelukkende sagen på et moralsk/juridisk plan og beskæftigede sig således ikke med det praktiske aspekt, hvilket afspejler, at det i høj grad var en gejstlig domstol frem for en verdslig.

Den mangelfulde lovgivning bevirkede, at man i Danmark og Norge beholdt sig til sædvaneretten, hvilket betød, at den skyldige i skilsmissen blandt andet havde forbrudt sin andel af parrets fælles formue. Selve bodelingen og spørgsmålet om børnenes forsørgelse blev formodentlig afgjort af en lokal foged eller ved Skifteretten.⁴¹

Men hvordan ernærede kvinden sig, når manden var deserteret eller ikke bidrog til forsørgelsen? I et eksempel fra 1727 skrev Else Christense i sit skriftlige vidnesbyrd, at hendes mand Hans Andersen Skeel »*ikke efter en mands og faders pligt har stræbt at forsørge mig og sine børn*«. Else havde i stedet tjent til

livets ophold for sig selv og sine børn ved syning og »*gode venners tilskud*«. Den stærkt forarmede Maria Carlsdatter måtte i sin mands fravær ernære sig som tjenestetyende i sin venindes hus. Et tredje eksempel fra 1797 viser, hvordan en forladt hustru ligefrem har måttet optage gæld for at forsørge sig selv og sine børn. Kvinden har i mandens fravær, eller hvis han ikke i nævneværdig grad bidrog til husholdningen, således måttet arbejde hårdt for at forsørge sig selv og sine børn. Almindeligvis bidrog hustruen til husholdningen, men manden betragtedes som hovedforsørger, hvilket bekræftes af det store antal af mænd, der efter en skilsmisse skulle betale underholdsbidrag til konen og børnene.⁴²

I desertionssagerne havde kvinden været alene, ofte i en længere årrække, og var således eneforsørger i det tidsrum. Derfor var de måske mere fattige og forarmede, når de skulle rejse en skilsmissesag, end tilfældet var i horsagerne, hvilket forklarer de mange ansøgninger om fri proces.

Eftersom mandens retsstilling ikke afhæng af hans civilstand, kan det være interessant at se på, hvordan kvindens retsstilling var efter en skilsmisse. Blev fraskilte kvinder betragtet som myndige personer på lige fod med enker eller som andre ugifte kvinder, der betragtedes som umyndige og var afhængige af værger? På dette punkt giver hverken Ægteskabsordinansen eller Danske Lov nogen retningslinjer. Først i 1790'erne blev det slået fast, at fraskilte kvinder skulle betragtes som enker og selv have lov at råde over deres gods. Samtidig kunne de i lighed med enkerne få tilladelse til at fortsætte deres tidligere ægtefælles næringsvej.⁴³ Dette peger hen imod spørgsmålet, om ægteskabet var en økonomisk nødvendighed i 1700-tallet. I den sammenhæng er det nærliggende at sammenligne enkesituationen og den fraskilte kvindes situation på det økonomiske plan. I begge tilfælde stod kvinden uden ægtefælle, samtidig med at der eventuelt var børn, der skulle forsørges. Dette var et alvorligt problem, som gav sig udtryk både i lovgivningen, og i hvor hurtigt en enke giftede sig igen efter ægtefællens død. Ser man på befolkningen fordelt efter civilstand, er der stort set fravær af enker op til 50-års alderen, hvilket tyder på, at folk giftede sig igen efter ægtefællens død. Samtidig findes der kun få ugifte i 30-40-års alderen. Dette vidner om et praktisk/økonomisk behov for ægteskabet som institution.⁴⁴

Retssagens beviser set i et kønsperspektiv

Gennem en analyse af tamperretssagernes beviser vil jeg i dette og de følgende afsnit klarlægge hvilke kønsmæssige idealer og forventninger til ægteskabet, der eksisterede i samfundet. De gældende normer synliggøres tydeligst, når de bliver overtrådt. Gennem overtrædelsen fremkommer normer, som måske ellers ikke kommer til udtryk.⁴⁵ Skilsmissesagerne repræsenterer således et brud med disse normer. Eftersom lovgivningen på området baserede sig på et

kirkeligt grundlag, vil jeg i første omgang undersøge, i hvor høj grad skilsmisseggrundene fra tamperretssagerne læner sig op ad de kønsideal, der findes i Luthers ægteskabssyn.

De kvindelige dyder handler hos Luther om gudfrygtighed, ægteskabelig kærlighed og flid. Kvindens dyder blev forbundet med kirke og husholdning, mens mandens dyder i højere grad blev forbundet med samfundet. De mandlige dyder handler også om flid, i betydningen arbejdsomhed i uddannelse og i statens tjeneste. Kvindens flid var koblet til fromhed og familieliv.⁴⁶

Parternes personlige vidnesbyrd er særdeles brugbare, hvis man ønsker at undersøge de implicerede parter nærmere ud fra et kønsmæssigt perspektiv. De skriftlige vidnesbyrd er ægtefællernes egne personlige beskrivelser af deres ægteskabelige problemer, sig selv og ikke mindst modparten. Gennem disse kilder kan man få en fornemmelse af, hvem de implicerede parter var, og hvordan de beskrev sig selv og hinanden. Man må dog tage forbehold for, at de skriftlige vidnesbyrd må være skrevet på baggrund af taktiske hensyn og derfor er mere eller mindre tendentiøse.

I de skriftlige vidnesbyrd kan man blandt andet uddrage noget om, hvilke forventninger man i 1700-tallet havde til sin ægtefælle, og hvorledes disse forventninger bristede. Det har kun været muligt at medtage eksempler fra horsagerne, eftersom der tilsyneladende ikke brugtes skriftlige vidnesbyrd i desertionssagerne. Omvendt findes der mange attester i desertionssagerne. Heriblandt er vandelsattesterne, som blev skrevet af sognepræsterne, særligt interessante. De repræsenterer nogle fælles og kønsspecifikke idealer, mens de skriftlige vidnesbyrd repræsenterer et brud på disse idealer.

Kærlighed og sex

Grundlæggende var forventningerne til en ægtefælle fælles for begge køn. Man forventede, at mand og kone skulle være hinanden til bistand i medgang og modgang, samt at ægteskabet byggede på et gensidigt kærlighedsforhold.⁴⁷ Kærligheden var således nødvendig for at sikre et lykkeligt ægteskab. Der tales dog sjældent om kærlighed i tamperretssagerne, eftersom en følelsesmæssig konflikt ikke var tilstrækkelig for at føre en skilsmisseg. Derfor var der ingen grund til at tale om sit følelsesliv.

Eftersom de skriftlige vidnesbyrd alle stammer fra horsager, er det centrale tema her ægtefællens utroskab samt de uægte børn, der var beviset for utroskaben. Unddragelse af seksuelt samkvem var ofte gået forud for selve utroskaben. Det seksuelle forhold i ægteskabet var ifølge Luther en ægteskabelig pligt, hvilket nogle af parterne gjorde opmærksom på i deres vidnesbyrd. I de fleste tilfælde indrømmede og angrede den anklagede at have begået hor. Alligevel holdt de sig ikke tilbage for at give deres ægtefælle en del af skylden for

utroskaben, såfremt han/hun ikke havde varetaget sine seksuelle forpligtelser i ægteskabet.⁴⁸

På trods af Luthers fokus på vigtigheden af børn i ægteskabet blev ingen tilsyneladende skilt på grund af ufrugtbarhed eller impotens. Dette tyder på, at hensigten med ægteskabet var gensidig kærlighed, og at seksualiteten også havde andre formål end det at få børn.⁴⁹

Religion

Luther lagde vægt på, at det var en alvorlig sag at forhindre sin ægtefælle i at leve på kristen vis. At religionen havde stor betydning, ses også tydeligt i tamperretssagerne, selv om jeg dog ikke har fundet eksempler på, at ægtefæller direkte forhindrede hinanden i at leve på kristen vis. Eftersom vandelsattesterne blev skrevet af sognepræsterne, blev personens religiøsitet i høj grad taget i betragtning. At vedkommende *»har ført et kristeligt og anstændigt levned«*, er tydeligvis det centrale element i disse attester.⁵⁰ Formuleringen dækker formentlig blandt andet over, at personen har levet op til tidens religiøse normer og skikke, men også at vedkommende har omgået sine medmennesker fredeligt og næstekærligt.

Beskyldninger for ukristelighed forekom ofte mellem ægtefællerne. Dette understreger, at tamperretten i høj grad var en gejstlig retsinstans. Anklagen rettedes både mod sagsøgeren og den indstævnedede og benyttedes tilsyneladende ligeligt af begge køn. Det er fortrinsvis de ydre tegn på manglende respekt for kirken og troen, der sigtes til, hovedsageligt i forbindelse med kirkegang. Hvorvidt ukristelighed var et vægtigt argument i en skilsmisssag er imidlertid svært at sige. Umiddelbart fik disse beskyldninger ikke den store betydning for selve domsafsigelsen, og de nævnes ikke i forbindelse med overvejelserne bag skilsmisdommene.⁵¹

Køn

De skriftlige vidnesbyrd indeholder generelt ikke mange kønsspecifikke beskyldninger, men nogle enkelte træk omkring forsørgelse, arbejdsomhed og kristelighed kan drages frem. Else Christense beskyldte sin mand for at være drikfældig og for ikke forsørge familien. Hermed havde han ikke forholdt sig som en sand kristen, da den kristne pligt her blev sat i forbindelse med mandens forsørgerpligt.⁵²

I retsprotokollerne dækkede begrebet tyranni over psykisk såvel som fysisk vold i ægteskabet. I praksis drejede det sig oftest om ensidig vold fra mandens side. Det var altså i høj grad mænd, der betegnedes som tyranner. Else Christense beskrev sit ægteskab med Hans Andersen Skeel som et voldeligt forhold med dødstrusler. Hun havde flere gange set sig nødsaget til at forlade huset for

at »undfly ulykker«, og hun var blevet udsat for »ørefigen og hårgreb«. Desuden truede han hende med sin »skarpladte bøsse«. Desværre for Else Christense var vold ikke en gyldig skilsmissegrund. Tyranni og ukristelig opførsel i ægteskabet straffedes ifølge loven med strafarbejde i et fængsel. 12 år tidligere, i 1715, var Hans Andersen Skeel dog sluppet med et forlig, da han overfor retten havde lovet »at ville leve kirkelig og forligelig« med Else Christense.⁵³

Idealerne for mænd var gennemsyret af kristne normer. Desuden sættes idealer som retsind og ærlighed i højsædet. Samtidig var mandighed og tap- perhed vigtige egenskaber. Endelig var mandens arbejdsomhed og lokale aner- kendelse af stor betydning.

De idealer, som i vandelsattesterne forbindes med kvinder, har at gøre med generelt god opførsel (herunder ærbarhed), kristelighed, børneopdragelse og evnen til at bidrage til familiens forsørgelse. Kildematerialet tillader desværre ikke en nøjere granskning af de beskyldninger, mænd fremsatte mod deres hu- struer i skilsmissesager, eftersom hovedparten af sagerne er initieret af kvin- der, hvis mænd er deserteret og derfor ikke personligt optræder i retssagen.

De bristede forventninger til ægtefællen havde altså mange forskellige års- sager. Utroskab var tilsyneladende ofte en konsekvens af et dårligt ægteskab med manglende seksuelt samkvem. Hertil kommer anklagerne om ødselhed, ukristelighed, skænderier, druk og manglende forsørgelse af familien, som for- modentlig var gængse problemer. Vold og især dødstrusler, må man formode, var mere sjældne anklager. I domsafsigelsen træder det dog tydeligt frem, at tamperretten lagde mest vægt på de lovbestemte skilsmissegrunde og herun- der hørte vold ikke.

Det er tydeligt i de skriftlige vidnesbyrd, hvorledes Luthers tanker om æg- teskabet gennemsyrede samfundet og påvirkede befolkningens opfattelse af, hvad et tilfredsstillende ægteskab skulle indeholde, og hvordan ægtefællerne ideelt set skulle forholde sig til hinanden og det omkringliggende samfund. De skriftlige vidnesbyrd kredsede således fortrinsvis om emnerne sex og religion. Tamperretssagerne beskæftigede sig altså fortrinsvis med moralske og reli- giøse overvejelser omkring ægteskab og skilsmisse.

Konklusion

Kirkens indflydelse på skilsmisseretssagerne var indtil tamperretternes ned- læggelse i 1797 uændret. Den udprægede gejstlige domstol bevilgede udelukken- de skilsmisse på grundlag af de lovbestemte årsager, det vil sige på grundlag af Luthers udlægning af Bibelen. Der var hermed god overensstemmelse mellem lovgivning og retspraksis.

Ser man på de formelle juridiske forudsætninger, kvinder og mænd havde for at agere i retslig sammenhæng, var der i netop skilsmissesagerne ingen

kønsmæssige forskelle, idet begge køn havde lige muligheder for at rejse en skilsmisssag. Forskellene skal hermed findes uden for retssalene. Centralt er her min tese om sammenhængen mellem køn og skilsmisseårsag. Sammen med det økonomiske aspekt danner disse faktorer et billede af de sociale forhold, der var bestemmende for den reelle adgang til skilsmisse.

I tamperretssagerne fra den norske undersøgelse var 80 % af sagsøgerne kvinder og kun 20 % mænd. Dette havde tydeligvis sammenhæng med skilsmisseårsagerne. De hyppigst forekommende sager var hor- og desertionssager. Horsagerne udgjorde 25 % og desertionssagerne 75 % af sagerne. 80 % af desertionssagerne var initieret af kvinder, mens op imod to tredjedele af horsagerne var initieret af mænd. På grund af de mange desertionssager figurerede kvinden altså i langt de fleste tilfælde som sagsøger i tamperretten.

De mange desertionssager havde sammenhæng med dårlig økonomi, som spillede ind på skilsmisssagerne på flere områder. Eftersom manden typisk var familiens hovedforsørger, gik det hårdt ud over kvinden, hvis ægtemanden deserterede. Hvis hustruen deserterede, kom hendes mand fortrinsvis til at mangle hende i hus- og omsorgsarbejdet, da kvinden kun i mindre grad bidrog økonomisk til forsørgelsen. Denne arbejdsdeling afspejler tydeligt hvilke forventninger, der var til manden og kvinden i ægteskabet. Disse normer og idealer for ægteskabeligt samliv havde baggrund i det lutherske syn på ægteskabet, som også fremhævede gensidig kærlighed, ægteskabelig seksualitet samt kristendommens store betydning.

I desertionssagerne var økonomien ofte dårlig, og kvinden måtte vente på sin mand i tre til syv år, før hun kunne få skilsmisssag og ret til at gifte sig igen og dermed blive forsørget. Disse kvinder søgte ofte om fri proces for at kunne føre skilsmisssag, da de på grund af den lange ventetid, før sagen kunne sættes i gang, var blevet skubbet ud i yderligere fattigdom. En situation, som ikke ville ramme en mand i lige så høj grad. Eftersom det hovedsageligt var mænd, der deserterede, var kvinder generelt dårligere stillet økonomisk end mænd, når de skulle rejse skilsmisssag. I horsagerne var der som regel større økonomiske ressourcer til rådighed, og der lå i højere grad andre tillægsårsager end økonomiske bag ønsket om skilsmisse.

Horsager havde ofte deres udspring i længere tids adskillelse mellem ægtefællerne, både fysisk og seksuelt. Den fysiske adskillelse kunne have sammenhæng med mandens erhverv. I syv ud af de ti sager fra Lolland-Falster var ægtemændene soldater og således væk i kortere eller længere tid ad gangen, hvilket forøgede risikoen for hor. I tilfælde af desertion, hvor den efterladte hustru måtte vente flere år for at få skilsmisse, gik det ofte galt. I de fleste af de horsager, jeg har arbejdet med i denne undersøgelse, begik den ene part som regel først hor, efter at parret i længere tid havde afholdt sig fra seksuelt samkvem,

og utugten var ofte en konsekvens af længere tids indbyrdes stridigheder mellem ægtefællerne.

Gennem arbejdet med tamperretssagerne, primært de personlige vidnesbyrd og vandelsattesterne, har jeg løbende fået afdækket sider af hverdagslivet på landet samt konsekvenserne af det tætte naboskab, befolkningen i landsbyerne levede i. Det er muligt at få et meget personligt indblik i de normer, de levede efter, og hermed på hvilket grundlag de bedømte hinanden, når nogen trådte ved siden af. Den sociale kontrol virkede således ikke blot via sognepræsten, men også i høj grad gennem menigheden, som var et fællesskab, det var svært at stå udenfor.

Ægteskaber som i eksemplet med Else Christense endte formentlig kun i sjældne tilfælde i tamperretten. På trods af skænderier, vold og utroskab valgte mange givetvis at blive i ægteskabet af økonomiske årsager. Først hvis den ene part deserterede, blev det tvingende nødvendigt at skaffe sig en skilsmisedom. Skilsmisse var således ikke et særlig udbredt fænomen i 1700-tallets Danmark, og kun relativt få var initiativrige nok til at gennemføre en skilsmissegang.

Noter

1. Sag 11 (se listen over utrykte kilder).
2. Anne Riising, 1978 s. 393-396; Gerda Bonderup, 1987 s. 495; Ane M. Ørsted Schultz, 1993 s. 286.
3. Poul Bagge, Jep Lauesen Frost og Bernt Hjejle, 1961 bd. 1 s. 45-46, 493-496.
4. DL 1-2-17, Anne Riising, 1978 s. 393-395; Hanne Marie Johansen, 2001 s. 298.
5. Anne Riising, 1978 s. 400; Hanne Marie Johansen, 2001 s. 62 og 64.
6. DL 1-4-27 og 7, DL 1-4-1 og 3, DL 1-4-17, 30 og 31; Anne Riising, 1978 s. 397-398.
7. DL 1-4-29, DL 1-6-14; Anne Riising, 1978 s. 397-399.
8. Anne Riising, 1978 s. 408; Hanne Marie Johansen, 2001 s. 143-144.
9. Anne Riising, 1978 s. 400.
10. Martin Luther s. 29-35; Hanne Marie Johansen, 2001 s. 49-50; Nina J. Koefoed, 2002 s. 46; Anette Jensen, 2003 s. 30-35; Strange Beck, 1986 s. 193.
11. Anne Riising, 1978 s. 408-409.
12. Sag 1-11; Eva Österberg og Sølvi Sogner, 2000 s.241-242.
13. Nina J. Koefoed, 2002 s. 45.
14. 1. Mosebog 2.24; Nina J. Koefoed, 2003 s. 9; Nina J. Koefoed, 2002 s. 46.
15. DL 3-16-16 art. 9; Anette Jensen, 2003 s. 132-133.
16. DL 3-16-15 art. 1; Nils Hemmingsen, 1987 s. 127; Anette Jensen, 2003 s. 133.

17. DL 3-16-15 art.2; Anette Jensen, 2003 s. 133; Anne Riising, 1978 s. 400-406; Hanne Marie Johansen, 2001 s. 148.
18. Anette Jensen, 2003 s. 133-134.
19. DL 3-16-15 art. 3; Hanne Marie Johansen, 2001 s. 54-55.
20. Strange Beck, 1986 s. 193.
21. DL 1-9-6; Anette Jensen, 2003 s. 133-134; Eva Österberg og Sølvi Sogner, 2000 s. 169-171; Anne Riising, 1978 s. 398-399.
22. Sag 1, 2 og 4; Hanne Marie Johansen, 2001 s. 149; Charles Louis de Secondat de Montesquieu, 1998 bd. 2 s. 173.
23. Sag 1, 2, 4; DL 1-13-4; Nils Hemmingsen, 1987 s. 124,
24. Nils Hemmingsen, 1987 s. 124.
25. Sag 11, 2 og 4; Nils Hemmingsen, 1987 s. 124-126.
26. Nils Hemmingsen, 1987 s. 128-129; Martin Schwartz Lausten, 1997 s. 161-162.
27. Sag 2.
28. Sag 2, 4 og 11; Nina J. Koefoed, 2005 s. 7.
29. Sag 1.
30. Hanne Marie Johansen, 2001 s. 146.
31. DL 3-16-15 art. 2; Sag 10.
32. Sag 6; DL 3-16-8; Gerda Bonderup, 1987 s. 500.
33. DL 1-4-7; DL 1-4-9; Anne Riising, 1978 s. 398.
34. Sag 10.
35. Forordning af 1. maj 1782, trykt: Jacob Henric Schou, bd. 8, s. 203-207.
36. DL 1-13-8; Forordning af 3. marts 1741, trykt: Jacob Henric Schou, bd. 3; Sag 10.
37. Sag 10.
38. Anna Wowk Andersen, 2004 s. 306, 315-316.
39. Sag 6, 7 og 10; Jacob Henric Schou, 1823 s. 66-68.
40. Sag 1; Eva Österberg og Sølvi Sogner, 2000 s. 191.
41. Hanne Marie Johansen, 2001 s. 58.
42. Sag 11, 10 og 9; Anette Jensen, 2003 s. 183-184.
43. Hanne Marie Johansen, 2001 s. 58.
44. Hans Christian Johansen, 1976 s. 90, tabel 8.9; Hanne Marie Johansen, 2001 s. 232-235.
45. Gudrun Andersson, 1998 s. 64-65.
46. Martin Luther s. 31-35; Gudrun Andersson, 1998 s. 58-59.
47. Martin Luther s. 31-35; Anette Jensen, 2003 s. 175.
48. Sag 2 og 4.
49. Hanne Marie Johansen, 2001 s. 264-266.
50. Sag 1, 4, 7 og 10.

51. Sag 2, 4 og 11.
52. Sag 11.
53. Sag 11; DL 6-5-7 og DL 6-5-8.

Litteratur

- Anna Wowk Andersen: "Soldater, sædelighed og ægteskab i Horsens 1750-1775". *Historie*, 2004, 2, s. 302-328.
- Guðrun Andersson: *Tingets kvinner och män. Genus som norm og strategi under 1600- och 1700-tal*, Uppsala 1998.
- Povl Bagge, Jep Lauesen Frost og Bernt Hjejle: *Højesteret 1691-1961*, bd. 1-2. København 1961.
- Strange Beck: "Ægteskabsret og samfundsudvikling – et perspektiv". Jørgen Graversen (red.), *Familieret*, København 1986, s. 183-206.
- Gerda Bonderup: "Skilsmisser i Århus 1645-1900". *Historie*, nr. 16, 1987 s. 492-518.
- Anette Jensen: *Fra selvfølge til symbol, -ægteskabet i krydsfeltet mellem stat, kirke og befolkning i 1800-tallet*. Upubliceret Ph.d.-afhandling, Syddansk Universitet 2003.
- Hanne Marie Johansen: *Separation og skilsmisse i Norge 1536-1909. En familie- og rettshistorisk studie*. Norge 2001.
- Hans Christian Johansen: *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede*. Odense 1976.
- Nina Javette Koefoed: *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre: køn og ret i dansk ægteskabs- og sædelighedslovgivning i det lange 18. århundrede*. Ph. D-afhandling, Aarhus Universitet 2003.
- Nina Javette Koefoed: "Synd og forsørgelse. Seksualitet udenfor ægteskab i Danmark 1700-1850". *Den jyske Historiker*, nr. 98-99, 2002, s. 45-66.
- Nina Javette Koefoed: "Utroskab, ægteskab og forsørgelse i 1700-tallets Danmark". *1066. Tidsskrift for Historie*, 35. årgang nr. 2, 2005, s. 3-13.
- Martin Schwartz Lausten: *Kirkehistorie. Grundtræk af Vestens kirkehistorie fra begyndelsen til nutiden*. Århus 1997.
- Charles Louis de Secondat de Montesquieu: *Om lovenes ånd*, bd. 2, Gads Forlag, København, 1998.
- Anne Riising: "Tamperrettens funktion og domspraksis". Peter Kr. Iversen, Knud Prange og Sigurd Rambusch (red.): *Festskrift til Johan Hvidtfeldt*, Tønder 1978, s. 393-412.
- Ane M. Ørsted Schultz: "Tamperretsprotokollerne. Ægteskabsskildringer med mange muligheder". *Fortid og Nutid*, 1993, 4, s. 285-299.
- Eva Österberg og Sølvi Sogner (red.): *People Meet the Law. Control and conflict-handling in the courts*. Oslo 2000.

Trykte kilder

Bibelen, 1992-oversættelsen, Det Danske Bibelselskab 1993.

Christian V: *Kong Christian den Femtes Danske Lov*, udg. V. A. Secher, København 1911. (I noterne forkortet DL)

Nils Hemmingsen: *Vejledning i ægteskabssager 1572*, København 1987.

Martin Luther: *Liden Katekismus med Børnelærdoms Visitats i Almindelighed*. Vejle 1833.

Jacob Henric Schou: *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne breve, samt andre trykte Anordninger, som fra Aar 1670 af ere udkomne*, bd. 1-25, København 1795-1850.

Utrykte kilder

Landsarkivet for Sjælland (LAK). Arkivnummer: AB-061.

Arkivskaber: Lolland-Falsters Stiftamt, Tamperretten.

Arkivserie: Tamperretsprotokol 1684-1797.

Tamperretsdokumenter 1694-1797.

Sag 1: Hendrich Christensen vs. Kirsten Christensdatter, 1702.

Sag 2: Peder Olsen Smed vs. Barbara Laursdatter, 1723.

Sag 3: Anna Laursdatter vs. Peder Lund, 1723.

Sag 4: Catarina Maria Hansdatter vs. Hans Pedersen, 1723.

Sag 5: Margrete Pedersdatter vs. Peder Rasmussen Taarsing, 1767.

Sag 6: Birthe Madsdatter vs. Rasmus Tiersen, 1786.

Sag 7: Cathrine Nielsdatter vs. Andreas Christensen, 1790.

Sag 8: Anne Frederichsdatter vs. Jacob Gregorius Maj, 1794.

Sag 9: Anne Sophie Thuge vs. Jørgen Jørgensen, 1797.

Sag 10: Marie Carlsdatter vs. Hans Jørgensen, 1797.

Uddrag:

Sag 11: Else Christense [...] vs. Hans Andersen Skeel, 1727.

Summary

In the 18th century the traditional Biblical attitude to divorce had legal authority. Divorce was therefore exclusively permitted on grounds of adultery, desertion or impotence. The divorce procedures were judged by a mainly ecclesiastical court assembly, the so-called tamperret, which consisted of the members of the cathedral chapter and the king's prefect. The purpose of this article is to make an inquiry into a selection of divorce cases from diocese of Lolland-Falster in order to investigate the connection between legislation and practice with emphasis on the differences between the legal rights and conditions of men and women in divorce cases. Formally, women and men had equal legal rights in divorce cases. The present analysis of divorce cases from the period,

however, shows that gender, i.e. social and economic differences between the sexes, influenced the causes and forms of divorce. The most frequent causes of divorce were adultery and desertion. According to an examination of Norwegian tamperret cases, desertion accounted for 75% of all divorce cases, and the sample from Lolland-Falster investigated in the present article indicates that roughly the same figure applied in Denmark. Since it was usually the husband, the family's main provider, who deserted, many of the abandoned women were left in dire economic straits. Women were, on the whole, worse off economically than men when they finally, after three to seven years of waiting depending on the circumstances, were allowed to mount a divorce case. Women were also more susceptible, because of the visible effects of pregnancy, to accusations of adultery. Adultery, which accounted for three out of ten of the Lolland-Falster divorce cases, was often the result of extended physical or sexual separation of husband and wife. In most divorce cases, the wife was the plaintiff. The predominance of female plaintiffs was connected to the huge number of desertion cases since it was usually men who abandoned the family. In many cases, desertion from wife and children was connected to desertion from the military and escaped soldiers therefore figure prominently as defendants in absentia in the tamperret records from Lolland and Falster. In conclusion, although women and men had the same formal rights to divorce according to the law, there were in practice significant social and economic differences regarding real opportunities of women and men.

Forfatterpræsentation

Kirstine Aasbjerg Andersen, født 1980, uddannet som cand.mag. i historie og religionsvidenskab fra Aarhus Universitet. Artiklen er baseret på hendes speciale *I løvens hule eller leopardens bolig? – en retshistorisk undersøgelse af skilsmisseprocesser i 1700-tallets Danmark set i et kønsperspektiv*, 2009. Kirstine Aasbjerg Andersen er ansat som AC-Fuldmægtig hos Studievalg Nordjylland.

Danmarks Statistiks arkiv og landbohistorisk forskning

Danmarks Statistik og dets forgængere har gennemført et væld af undersøgelser af landbrugets og landboernes vilkår siden midten af 1800-tallet. Selv om størstedelen af originalmaterialet er gået tabt, ligger Rigsarkivet i dag inde med spørgeskemaer og lignende fra et stort antal engangsundersøgelser og regelmæssigt tilbagevendende tællinger, og i flere tilfælde beslaglægger materialet fra en sådan undersøgelse 20-30 hylde-meter. Artiklen giver en introduktion til nogle af de vigtigste statistik-arkivalier set fra en landbohistorisk synsvinkel. Det er tænkt som et inspirationskatalog, der kan medvirke til en bredere udnyttelse af et arkivfond, som ikke blot indeholder uendelige rækker af talkolonner, men også giver en grundig dokumentation af hundredtusinder af danskeres liv og færden siden midten af 1800-tallet. Artiklen er blevet til i forbindelse med et forskningsprojekt om byhistorie, og en relativt stor del af eksemplerne i artiklen vedrører derfor købstædernes landbrug.

Indledning

I de senere år har Statens Arkiver foretaget en omfattende indsamling af papir- og IT-arkivalier fra staten, amterne og kommunerne. Dette inkluderer også visse dokumenter, som er blevet til for blot fem til ti år siden. Samtidig er alle arkivalierne i Rigsarkivet og Landsarkivet i København blevet databasereregistreret, og om få år vil dette også være tilfældet med hele samlingen i de vstdanske landsarkiver og Erhvervsarkivet. Forhåbentlig vil den forøgede søgbarhed via www.daisy.sa.dk medføre, at langt flere typer af arkivalier finder forskningsmæssig anvendelse end hidtil.

Et af de store arkivfunds, som langt fra har været udnyttet efter fortjeneste, er Danmarks Statistiks arkiv, der også omfatter arkivalierne fra de tre forgængermyndigheder *Statistisk Bureau* (1850-95), *Statens statistiske Bureau* (1896-1913) og *Det statistiske Departement* (1913-66).¹ Ganske vist indeholder statistikforvaltningens arkiv en af de mest anvendte arkivalietyper overhovedet, nemlig folketællingerne, men derudover er tællingslisterne fra de store erhvervstællinger og indberetningerne om industriel produktion vist de eneste statistik-arkivalier, der er blevet brugt af flere end nogle ganske få forskere.

De statistiske myndigheder har i alt afleveret mellem to og tre hyldekilometer arkivalier til Rigsarkivet, og de fordeler sig på flere hundrede arkivserier. Nogle af disse serier fylder kun en halv arkivpakke, andre når op på flere

hundrede pakker. Det skal dog samtidig bemærkes, at der er gennemført meget betydelige kassationer inden afleveringen til arkivvæsenet. Begrundelsen har formentlig normalt været, at materialet allerede havde været gennem en grundig statistisk behandling, og at de vigtigste resultater var blevet publiceret. I mange tilfælde kan forskerne da også sagtens klare sig med de mange tabeller i *Statistiske Efterretninger*, *Statistiske Meddelelser*, *Statistisk Tabelværk*, *Statistisk Tiårsoversigt*, *Statistiske Undersøgelser* og *Statistisk Årbog* – for blot at nævne de vigtigste publikationsrækker.² Men selv nok så detaljerede og fint-maskede statistiske analyser formår ikke at viderebringe originalmaterialets myriader af oplysninger om de enkelte personer og produktionsenheder. Det er derfor glædeligt, at så mange tællingslister trods alt har overlevet. Dette gælder ikke mindst for landbruget, som ubetinget er det erhverv, der har været genstand for den mest omfattende interesse fra statistikernes side. I det følgende vil jeg præsentere en række af disse kildetyper, og for et par af dem vil jeg demonstrere deres anvendelighed til komparative lokalstudier ved at fremlægge nogle analyseresultater.

Men først nogle generelle bemærkninger om de statistiske myndigheders arbejdsfelt. Statistikere skelner mellem erhvervs- og personstatistik. Til sidstnævnte kategori hører blandt andet studier af demografiske, sociale og kulturelle forhold. Desuden skelner man mellem engangsundersøgelser og tilbagevendende tællinger, hvoraf nogle gennemføres med fem til ti års mellemrum, mens andre foretages en gang om året eller endnu oftere. En stor del af tællingerne er blevet til på initiativ af andre myndigheder eller organisationer, som har ønsket at få kulegravet en bestemt problematik. Men også i de tilfælde, hvor de statistiske myndigheder selv har taget initiativet, har man generelt været imødekommende over for henvendelser udefra om at få undersøgt nogle bestemte spørgsmål.

Statistikforvaltningens vigtigste arbejdsredskab har altid været spørgeskemaer. Ofte består et sådant skema kun af et enkelt stykke papir med nogle få spørgsmål, men nogle skemaer fylder fem til ti sider eller mere. Mange tællinger omfatter hele den population, som man ønsker at undersøge, men i de seneste 50-60 år har man i stigende grad ladet sig nøje med at udspørge et repræsentativt udsnit. Dette indebærer ikke blot økonomiske besparelser, men gør det også muligt at nå frem til et resultat væsentligt hurtigere end ved en totaltælling.

Gennem hele 1900-tallet var der stærke restriktioner på anvendelsen af de arkivalier, som de statistiske myndigheder har afleveret til Rigsarkivet. Baggrunden var en bestemmelse i statistiklovgivningen om, at primæroplysninger ikke måtte anvendes til ikke-statistiske formål eller videregives i identificerbar form. Hos de statistiske myndigheder følte man sig nemlig ikke sikker

på, at man kunne få korrekte svar på spørgsmål af mere følsom art, hvis man ikke kunne garantere respondenterne 100 procent fortrolighed. Ved de seneste revisioner af arkivloven er der imidlertid sket en markant opblødning på dette felt, og nu gælder der de samme tilgængelighedsregler som for andre offentlige arkivalier, der er afleveret til Statens Arkiver. Det betyder, at de arkivalier, der ikke er af personfølsom art, er frit tilgængelige 20 år efter tilblivelsen. Hertil må blandt andet regnes de store erhvervs- og landsbrugstællinger. De tællinger, som beskriver enkeltpersoners livsstil, forbrug med videre, er derimod først frit tilgængelige efter 75 år. Men som for alle andre personfølsomme arkivalier, der er yngre end 75 år, kan der søges om arkivadgang. Langt de fleste forskere, som indleverer en sådan ansøgning, får adgang til det, de ønsker at se. Men det sker som regel på bestemte vilkår – som for eksempel ved, at de undlader at beskrive enkeltpersoners private og økonomiske forhold på en måde, der gør det muligt for læserne at identificere de pågældende.³

1800-tallets tællinger af areal og husdyrhold

Selv om Statistisk Bureau først så dagens lys i 1850, gennemførte de centrale myndigheder allerede i første halvdel af 1800-tallet en række store statistiske undersøgelser. Hovedparten af dette arbejde blev organiseret af *Tabelkommissionen*, der eksisterede fra 1833 til 1848. Kommissionen grundlagde den ældste af de statistiske publikationsrækker, *Statistisk Tabelværk*, og den nåede at udsende hele 19 dansk- og 11 tysksprogede hæfter i løbet af de 15 år.⁴ To af dem vedrører jordejendommene og hartkornets fordeling, men det landbrugshistorisk mest interessante er nok det sjette hæfte fra 1842, som giver en oversigt over antallet af heste, plage og føl, køer, stude og tyre, ungvæg, svin og grise, får og lam samt bistader i de enkelte købstæder og landsogne i 1837 og 1838. Desuden indeholder hæftet samtidige købstads- og sognelister over udsæden og høstudbyttet i antal fold for hver af kornsorterne samt kartofler og andre rodfrugter og ærter og anden bælgsgød. Produktionen af kløver, græsfrø, raps, hør, kommen, humle, tobak og hamp bliver også belyst i varierende grad.⁵

Undersøgelsen i 1837-38 kan betragtes som en forløber for de store areal- og kreaturtællinger – det vil sige husdyrtællinger – som blev gennemført af Statistisk Bureau med ca. fem års mellemrum fra og med 1861. I modsætning til tællingslisterne fra 1837-38 har man bevaret areal- og husdyrlisterne fra 1861, 1866, 1871 og 1876 samt listerne over dyr fra 1881. Derimod er originalmateriale fra de følgende årtier kasseret.

Ligesom for de fleste andre erhvervsorienterede tællinger i Danmarks Statistiks arkiv er areal- og husdyrlisterne fra 1861 henlagt amtsvis og inden for det enkelte amt i alfabetisk rækkefølge efter sognenavn. Det er derfor i almindelighed meget let at finde frem til listerne for en bestemt lokalitet.

Byernes, samt Gaardenes, Udsenes eller Stedernes Navne, s. f. v.	Hvede.				Aag.				Bjg.				Savre.			
	Besaet Areal.		Udsed.		Besaet Areal.		Udsed.		Besaet Areal.		Udsed.		Besaet Areal.		Udsed.	
	Dr. Land geom. Maal.	Dr. Land geom. Maal.	Dr. Land geom. Maal.	Dr. Land geom. Maal.	Dr. Land geom. Maal.	Dr. Land geom. Maal.	Dr. Land geom. Maal.	Dr. Land geom. Maal.	Dr. Land geom. Maal.	Dr. Land geom. Maal.	Dr. Land geom. Maal.	Dr. Land geom. Maal.	Dr. Land geom. Maal.	Dr. Land geom. Maal.	Dr. Land geom. Maal.	
<i>Jens Georg Boye, Kattorvæn</i>	2				7	4	1	4	1	3			7	4	4	
<i>Skibsborg, Kattorvæn</i>																
<i>Kattorvæn, Kattorvæn</i>					2		2									
<i>Bygten, Sommerlyst</i>					53		48	52	28		22	3	40		34	5
<i>f. Boye, Qvæstergaard</i>					18		18		4		3 1/2	4	13		22	
<i>H. Haubroe, Qvæstergaard</i>					14		16		3		3		10		15	
<i>P. Plesjens, Qvæstergaard</i>					2 1/2		2		4		4		2		4	
<i>Anders Christensen, Lundebo</i>					3 1/2		3 1/2				2		8		8	
<i>H. Bentzen, Kattorvæn</i>					5		5		2		2		5		5	
<i>Qvæstergaard, Kattorvæn</i>	2		2		4		4		3		3		5		10	
<i>P. Plesjens, Kattorvæn</i>	4		4		4		4		4		4		6		12	
<i>Jens Christensen, Kattorvæn</i>	2		2		2		2		1		6		6		5	
<i>P. Plesjens, Kattorvæn</i>					2		2		1		2		2		4	
<i>Christensen, Kattorvæn</i>					2		4		2 1/2		2 1/2		4 1/2		8 1/2	
<i>Larsen, Kattorvæn</i>					18		16		12		12		12		16	
<i>Christensen, Kattorvæn</i>																
Bortførelse af Dornsaende.																
Kattorvæn				Andre Kattorvæn				54-165-47				120-165-47				
<i>Jens Georg Boye</i>	2		3												194	5
<i>Kattorvæn, Kattorvæn</i>																
<i>f. Boye</i>	3		46		16		43									
<i>H. Haubroe</i>	1		4													
<i>P. Plesjens</i>	6		16													

Figur 1. Udsnit af et arealtællingsskema fra Viborg 1861. Jens Georg Boye, der er blevet karakteriseret som "Viborgs Tietgen", er nummer fem på listen. Her ser det ud, som om jordbrugerne selv har udfyldt skemaet. Der var dog påbud om, at kommunalbestyrelsen skulle kontrollere alle oplysningerne i areal- og kreaturtællingsskemaerne. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Lister vedrørende det besåede areal 1861-1876, pakke 50: 1861 Viborg amt S-Å.

I jordbrugsskemaerne kan man for hver enkelt ejendom se, hvor mange tøn-
der land der var besået med forskellige afgrøder, og hvor mange tøn-
der udsæd der var medgået hertil. Tilsvarende fortæller husdyrskemaerne, hvor mange
heste, hornkvæg, får, svin og bistader, der hørte til hver ejendom, og hvordan
dyrene fordelte sig på alder og racer.

Figur 1 viser et uddrag af en side fra arealtællingen i Viborg i 1861. Det dre-
jer sig om det særlige skema for »afbyggerne« – de byboere, som havde bosat sig
i en gård ude på bymarken.⁶ En af dem var Jens Georg Boye, der havde været
byens dominerende købmand siden 1830'erne og i en periode også havde ejet
en kradsuldsfabrik, men herefter valgte at bruge de fleste af sine kræfter på
landbrug. Han opkøbte den forfaldne Øster Teglgård, som han udviklede til et
mønsterbrug med flere hundrede kreaturer, ostemejeri og teglværk med damp-
kraft.⁷ Areal-tællingen fra 1861 oplyser, at han i alt havde besået 153 tøn-
der land. Heraf tegnede rug, byg og havre sig for til sammen 121 tøn-
der land, men han dyrkede også boghvede, ærter, kartofler og andre rodfrugter.

*Figur 2. Øster Teglgård ved Viborg Sønder sø – endnu i dag en imponerende bygning. Gården
var langt op i 1900-tallet ramme om en stor teglproduktion. Foto: Jørgen Mikkelsen.*

På bagsiden af skemaet kan man læse, at han i 1861 brugte 70 tønder land af agerjorden til græsning, mens 30 tønder land gik til høslæt af kløver- og græsfrø, og 38 tønder land lå brak. Endelig havde han tre tønder land eng. Hvad han derudover måtte have haft af hedejord, som ikke har været udnyttet landbrugsmæssigt, er ikke medtalt.⁸

Figur 3. Samleskemaet for arealudnyttelsen i Viborg den 15. juli 1861. Den fortrykte tekst er skrevet med almindelige typer. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Lister vedrørende det besåede areal 1861-1876, pakke 50: 1861 Viborg amt S-Å.

	Det i Efteraaret 1860 og i Foraaret 1861 besaaede Areal.		Udsæden i Efteraaret 1860 og i Foraaret 1861.	
	Tdr. Land geometrisk Maal.	Skpr.	Tdr. [eller Lpd.]	Skpr. [eller pd.]
Hvede	6	4	6	6
Rug	567	7	583	
Byg	323	3	330	5
Havre	831	5	1489	
Boghvede	65	4	31	6
Ærter	16	4	25	6
Vikker	14		19	
Bønner				
Blandsæd	11		16	
Kartofler	71		218	
Andre Rodfrugter	22			
Raps	30			
Hør	3			
Hamp				
Humle				
Kommen	1			
Kløver- og Græsfrø			98	
	1963	3		

Af Agermarken henligger i Sommeren 1861:

til Afgræsning for Huusdyr et Areal af 1025 Tdr. Land geometrisk Maal

til Høslæt af Kløver- og Græsfrø et Areal af 329 - -

i reen Brak et Areal af 268 - -

Som Eng henligger et Areal af 118 - -

Af Fællede og Overdrev benyttes til Afgræsning et Areal af 394 -

I Aaret 1860 er drainet 0 Tdr. Land geom. Maal, som med det tidligere drainede Areal udgjør i alt 5 Tdr. Land.

Jens Georg Boye var en usædvanlig stor jordejer i en dansk by på denne tid. Men arealtællingen fra 1861 viser også, at Viborg var den købstad, der rådede over mest landbrugsjord, nemlig 4097½ tønnder land.⁹ På de næste pladser fulgte Rødby og Fredericia med 3237 og 3177 tønnder land samt Ribe, Roskilde, Varde og Hjørring med 2970, 2747, 2696 og 2597. I den modsatte ende af skalaen finder vi Præstø og Sandvig med 96 og 129 tønnder land samt Svaneke, Skagen, Køge, Fåborg og Saksøbing med 239, 242, 245, 267 og 288. Disse resultater er fremkommet ved en gennemgang af de sammenfattende skemaer for arealanvendelsen i de enkelte købstæder. Samleskemaet for Viborg ses i transskription i figur 3.

Hvis man nøjes med at se på de arealer, der blev besået i efteråret 1860 og foråret 1861, kommer Fredericia imidlertid ind på førstepladsen med 2252 tønnder land, efterfulgt af Viborg med 1963 og Rødby og Roskilde med begge 1843 tønnder land. Ved en sammenligning med tallene ovenfor fremgår det tydeligt, at en stor del af landbrugsjorden i de nævnte byer blev anvendt til andet end agerbrug. En analyse af samleskemaerne fra alle 67 købstæder viser dog, at det i 38 af dem forholdt sig således, at mindst 60 % af landbrugsjorden var blevet besået inden for det foregående år. Men der var også 14 købstæder, hvor dette kun gjaldt for 40-50 % af jorden, og i Ribe var andelen af de besåede arealer helt nede på 31 %. Til gengæld havde Ribe et græsningsareal på ikke mindre end 1906 tønnder land.¹⁰ Kun to andre købstæder havde græsningsarealer på mere end 1000 tønnder land; det var Viborg med 1537 og Varde med 1379 tønnder land. I de fleste andre byer måtte man lade sig nøje med nogle få hundrede tønnder land, og i det næsten jordløse Præstø måtte dyrene rykke sammen på bare 7 tønnder land. Tal som disse viser måske mere end noget andet, hvor forskellig en rolle landbruget spillede i de gamle danske købstæder.

I øvrigt har Ribes græsningsområder formentlig været langt større tilbage i 15-1600-tallet, da der endnu kun var foretaget beskedne udskiftninger af Ribe bymark, og da de store enge omkring byen blev brugt til opfedning af tusinder af nørrejske stude, før disse blev ført til Nederlandene eller Nordtyskland med henblik på slagtning.¹¹ Datidens Ribe-borgere havde dog også selv et stort antal kvæg og andre husdyr. Det samme var tilfældet i 1860'erne. Ved kreaturtællingen i 1866¹² blev der således registreret 270 heste, 662 køer og anden form for hornkvæg, 828 får og 220 svin i byen (se figur 4). Men selv om alle disse tal lå et pænt stykke over gennemsnittet for danske købstæder på denne tid, var de langt fra exceptionelle. Ved kreaturtællingen i 1861 blev der optalt 1431, 1117 og 909 får i henholdsvis Rødby, Kalundborg og Skagen, mens Odense, Randers, Fredericia, Viborg og Roskilde blev noteret for 922, 880, 860, 797 og 673 stykker kvæg. For en del af disse byer er der en forholdsvis klar sammenhæng mellem antallet og arten af dyr samt omfanget og karakteren af græsningsland. Et af

Overfigt over Kreaturholdet

i Ribe Kjøbstad,

den 16de Juli 1866.

Feste.				Hornbæg.				Faar.			Svin.				
Æingste.	Bullaffer, 2 Aar og derover.	Sopper, 2 Aar og derover.	Æøl og Ælage under 2 Aar.	Ællsammen.	Æyre.	Ætude, 2 Aar og derover.	Æker, 2 Aar og derover.	Æungbæg under 2 Aar.	Ællsammen.	1 Aar og derover.	Under 1 Aar.	Ællsammen.	1 Aar og derover.	Under 1 Aar.	Ællsammen.
1	174	86	9	270	6	8	522	126	662	471	357	828	39	181	220.

Æf Sandhyrene henhørte til følgende Racer:

Æingste.				Æyre.				Æbæere.				Ærner.	
Æuld-blod.	Æhals-blod.	Æork-Ælire.	Æand-racen.	ÆngellÆ fortÆhornet Racer.	Æyre-Ælire.	Ængler.	Æand-racen.	Æmerinos.	Ædistley.	Æsouth-down.	Æand-racen.	ÆngellÆ.	Æandracen.
.	.	.	.	1	1	1	3	.	.	.	13	.	.

Desuden fandtes følgende Antal Sandhyr af andre forÆblede Racer:

1	Æingste af	ÆnyÆ.	Racer.	Æyre af	Racer.
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—

Æf Faarene henhørte til Merinos og andre Æimtulbede spanske Racer Æf. Æstr.

3 Mæret 1865 fødtes: 17 Æøl, 349 Kælv, 550 Lam, 242 Grise.

Den 16de Juli 1866 var Antallet af Distaber 113 ; i Mæret 1865 optoges 17 Distaber.

Figur 4. Samleskemaet for husdyrholdet i Ribe den 16. juli 1866. Som det ses, kan kreaturtællingsskemaerne også bruges som kilde ved studier af husdyrracer. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Lister vedr. kreaturhold 1861-1881, pakke 61: 1866 Ribe amt L-Æ.

de mest oplagte eksempler er Skagen, hvor de store hede- og klitområder – som *ikke* er medregnet i arealtællingen – må have været hjemsted for hundredvis af får. Et andet godt eksempel er Rødby, hvor der må have gået masser af får på de store nyindvundne græsområder syd for byen. Men der er også steder, hvor det umiddelbart kan være svært at se en sammenhæng mellem antallet af dyr og mængden af tilgængelige føderessourcer. Odense, der lå helt i top med hensyn til kvægbestand, havde således »kun« et græsningsareal på 319 tønder land. Men her ligger forklaringen måske i de mange brændevinsbrænderes store produktion af mæsk, for dette affaldsprodukt tjente som foder for masser af kvæg i byen.¹³ Måske har vi her også noget af baggrunden for, at Odense havde så usædvanligt mange svin i 1861. 806 blev det til, mens ingen anden købstad kom over 501.

Figur 5. Køer i Ribes gader var et almindeligt syn endnu i begyndelsen af 1900-tallet. Postkortet viser et motiv fra Mellemdammen ca. 1900-20. Ironisk nok udgør Mellemdammen i dag en del af byens strøgkvarter. Postkortfotografi fra Stender Samlingen ved Syddansk Universitet.

1900-tallets landbrugstællinger

Særlige politiske og administrative behov under Første Verdenskrig medførte, at den femårige turnus for areal- og kreaturtællinger i disse år blev ophævet til fordel for årlige tællinger. Den nye praksis blev videreført efter krigen, og i 1920 gik de statistiske myndigheder over til at gennemføre en årlig landbrugstælling, nemlig en samlet opgørelse af landbrugsarealet og husdyrholdet en bestemt dag i juli. Man fortsatte med denne procedure helt frem til 1984, hvorefter man igen lod sig nøje med tællinger med nogle års mellemrum. Derudover har statistikforvaltningen op gennem 1900-tallet udført et større antal tællinger af *dele* af landbrugets produktionsapparat. I en længere årrække blev der for eksempel gennemført en svinetælling hver sjette uge af hensyn til slagterierne.¹⁴ Rigsarkivet har imidlertid kun modtaget skemaer fra ganske få af de generelle og specielle landbrugstællinger. For de generelle tællinger drejer det sig om materialet fra 1938, 1939, 1949, 1959, 1970 og 1980. I øvrigt er samlingen af skemaer fra 1939 overordentlig mangelfuld.¹⁵

Ved de generelle landbrugstællinger i 1938, 1939, 1949 og 1959 benyttede man sig afflere sæt af skemaer. A-skemaerne blev anvendt til at registrere ejendomme med jordtilliggende – herunder også jord, der blev anvendt til erhvervsmæssig frugtavl og gartneri, skove og plantager samt heder og moser. B-skemaerne blev brugt til ejendomme uden jordtilliggende, det vil sige ejendomme, der ikke omfattede andre arealer end bebygget grund, gårdsplads og privat have, men også havde frugttræer, frugtbuske eller husdyr. Der blev udarbejdet et antal A- og B-skemaer for hvert sogn. Enkelte steder blev der også udfyldt særlige skemaer med supplerende oplysninger om frøavlsarealer og arealer med grøn-sager på friland.¹⁶

B-skemaerne fylder to sider, og de indeholder blandt andet kolonner om matrikelnummer, ejer eller bruger, grundværdi, areal samt antallet af frugttræer, frugtbuske og husdyr, fordelt på arter. A-skemaerne fra 1938 har et omfang på fire sider, men i 1949 var man kommet op på syv sider. Spørgsmålene fra B-skemaerne genfindes i A-skemaerne,¹⁷ men derudover indeholder sidstnævnte en lang række spørgsmål om arbejdskraft, og i løbet af 1940'erne begyndte man også at spørge om forekomsten af landbrugsmaskiner og ensilagebeholdere. A-skemaerne rummer også langt flere spørgsmål om husdyrene end B-skemaerne. Eksempelvis har A-skemaerne fra 1949 hele 12 kolonner om svinehold. Figur 6 viser et udsnit fra et af 1949-tællingens A-skemaer.

Tællingsskemaerne fra 1959 har den samme overordnede struktur som i 1949, men mange af de konkrete spørgsmål blev udskiftet i løbet af de ti år. Ved tællingerne i 1970 og 1980 blev der udfyldt et skema for hver enkelt gårdbruger. Selv om disse kun fylder fire sider, blev der nu mulighed for at stille langt mere detaljerede spørgsmål end tidligere.

Arkivet efter landbrugs- og gartneritællingen i 1980 omfatter da også hele 343 arkivpakker (31 hyldemeter), mens der tilsammen »kun« er 255 pakker fra landbrugstællingerne i 1939, 1949 og 1959 – til trods for, at Danmark jo havde et væsentligt større antal landbrugsbedrifter i disse årtier.

De generelle landbrugstællinger kan blandt andet bruges til at studere, hvordan købstædernes landbrug udviklede sig i 1900-tallet. For en del byer er det dog en ret kompliceret opgave at sammenligne med tallene fra 1800-tallets areal- og kreaturtællinger, fordi en eller flere landkommuner i mellemtiden var blevet indlemmet i købstadskommunen. Jeg vil derfor nøjes med at se på Bornholm, for her var kun Allinge-Sandvig berørt af en sådan kommunesammenlægning. En sammenligning af det totale landbrugsareal i 1861 og 1949, sådan som det fremgår af statistikforvaltningens tællinger fra de to år, viser da også, at Allinge-Sandvig var den eneste af de bornholmske købstadskommuner, der kunne notere en vækst i landbrugsareal. I flere af de andre byer synes mængden af landbrugsjord at være blevet reduceret med omkring 50 procent.¹⁸ Ikke desto mindre rådede beboerne i de seks købstadskommuner endnu i 1949 over ganske meget landbrugsjord. Tallet var lavest i Svaneke med cirka 98 hektar og højest i Aakirkeby med cirka 407. I Aakirkeby, der havde omkring 1600 indbyggere, blev der også registreret hele 80 ejendomme med landbrugsareal. I de andre bykommuner lå dette antal mellem 15 og 42. For langt de fleste ejendomme var mængden af landbrugsjord dog begrænset til en til ti hektar, og kun en eneste bornholmsk købstadsejendom – Hammersholm i Allinge-Sandvig – havde mere end 25 hektar.

Ejendoms løbe-nr.	By eller ejerlav Ejendommens navn	Matrikel nr. (Ar-tikel nr.)	Navnet på ejer eller bruger	Ejendoms grund-værdi ved 9. alm. vurdering	Ejendommens areal består												
					Be-bygget grund og gårds-plads		Privat have		Læplant-ninger (småplant-ninger, hegn og diger) på ejen-dommen		Erhvervsmæs-sig frugtavl og gartneri (herunder ikke landejendomme men grønsager på Irløse)		Landbrugs-areal d. v. s. agerjord samt eng og andre græsarealer. Arealens specifikke udv. nr. 19-31		Skove og plantager		He o lvt bak
					ha	ar	ha	ar	ha	ar	ha	ar	ha	ar	ha	ar	
8	Nygade 2	61	B. Mathies	26700	21	2					10	44					
9	Bypladegade 9	26	H. Mathies	11800	20	6	10				7	64					
10	Søndergade 42	83	H. Hansen	20700	20	4					14	83					
11	Rødegade 34	720	J. Hansen	8300	5						0	55					
12	Landpladegade 16	860	C. Olsen	600							2	81					
13	Rødegade 12	35	Th. Løw	17700	15	12	3				70						
14	Rødegade 19	300	L. Hansen	6200		5	3		20		+	10					
													6		6		

Hvad husdyrene angår, er der på et enkelt punkt en markant forskel mellem bybilledet i 1861 og 1949. I 1861 var der flere hundrede får i de fleste af de bornholmske købstæder, og til sammen havde de 1136 får. I 1949 var det totale antal reduceret til 16! En tilsvarende udvikling kan ses masser af andre steder. For mens kongerigetets købstæder i 1861 havde nærvædt 250 får i gennemsnit, var der i 1949 kun to købstadskommuner med mere end 100 får,¹⁹ og 33 af de 79 kommuner havde ikke et eneste. Der må formodes at være en nær sammenhæng mellem denne udvikling og den omfattende opdyrkning af hedearealer og andre marginalområder i de mellemliggende årtier. Det er også interessant, at flere af de danske købstadskommuner, som havde en markant nedgang i mængden af får, til gengæld oplevede en betydelig forøgelse i antallet af kvæg. Det var blandt andet tilfældet for Aakirkeby og Hasle, hvor der blev registreret henholdsvis 606 og 174 stykker hornkvæg i 1949. Derimod var der klar nedgang at spore i antallet af hornkvæg i Rønne og Nexø, om end landbrugerne i de to byer dog ejede henholdsvis 234 og 207 kreaturer ved 1949-tællingen.

Også med hensyn til svinene er der modsatrettede tendenser, men det er værd at bemærke, at der var mere end 100 svin i alle de bornholmske købstæder i 1949. Og selv om de fleste af byerne havde en stor nedgang i antallet af heste mellem de to tællinger, kunne de dog til sammen mønstre 333 heste i 1949. En nærmere undersøgelse viser, at der da var 158 købstadsejendomme med hest, svarende til cirka to tredjedele af alle landbrugsejendommene i de bornholmske købstæder. Også kvæget og svinene var fordelt på et stort antal ejendomme, nemlig henholdsvis 165 og 142. I de fleste tilfælde bestod en kvæg-

				Rodfrugtarealer															
Plyvesands- og klit-arealer, sumpe, sletmarker og lign.				Søer, damme og vandløb				Ejendommens samlede areal		Arealer med korn og bælg-sæd til modenhed		Kartofler (alle sorter under eet)		Sukkerroer dyrket til levering til fabrik		Foderroer (herunder sukkerroer til foderbrug) og markulerødder		Cikorierødder	
ha	ar	ha	ar	ha	ar	ha	ar	ha	ar	ha	ar	ha	ar	ha	ar	ha	ar	ha	ar
		18				20	72			0	44			3					
		25				7	41	3	31	7				1	65				
		1	10			15	73	8	27	0	28			1	65				
						2						6							
						2	21	1	10	6	41			1	4				
						22	-	4	41	0	13			1	10				

Figur 6. Uddrag af et skema fra landbrugstællingen i Hasle 1949. Dette år indeholdt tællingsskemaerne i alt 109 kolonner. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Landbrugstælling 1939-1959, pakke 20: 1949 Bornholms amt 1A-8F.

Figur 7. Der blev dyrket landbrug fra enkelte ejendomme i Hasle helt frem til omkring 1980. Flere af de huse, man ser i byen i dag, bærer da også tydeligt præg af den landbrugsmæssige fortid. Foto: Jørgen Mikkelsen.

eller svinebesætning dog af mindre end ti dyr, men der var også enkelte besætninger på mellem 20 og 45 stykker kvæg eller svin. Endelig viser 1949-tællingen, at langt de fleste af landbrugsejendommene i de bornholmske købstæder havde høns, og ofte drejede det sig om flere hundrede. Til gengæld stod det ringe til med mekaniseringen, idet kun fire ejendomme – to i Rønne og to i Allinge-Sandvig – kunne fremvise en traktor.²⁰

Jeg skal afholde mig fra at drage vidtgående konklusioner på det foreliggende grundlag. Men jeg vil dog fremhæve, at de bornholmske resultater giver et klart indtryk af, at i alt fald en del af de danske købstæder har haft et stærkt landbrugsmæssigt islæt væsentligt længere op i tiden, end det ofte hævdes i den by- og landbrugshistoriske litteratur. Det kunne være interessant at få undersøgt emnet nærmere, og til dette formål kunne man blandt andet kombinere individdata fra de generelle landbrugstællinger med oplysninger fra en række andre person- og erhvervsstatistiske kilder i Danmarks Statistiks regi.

		1919	1928	1929	
Antal kreatur- & jordløse Ejendomme					
Antal jordløse Ejendomme					
Antal Ejendomme med Jord					
Kornarealer:		Tdr. Ld.	Tdr. Ld.	Tdr. Ld.	
6	Hvede	128	188	196	
7	Rug	129	51	59	
8	2-rudet Byg	296	454	508	
9	6-rudet Byg	23	28	34	
10	Hvid eller gul Havre	213	237	248	
11	Graa eller brøget samt sort Havre	—	1	1	
12	Blandsaed { Korn og Bølgaaed	37	214	40	
13		{ Anden Blandsaed	201	—	171
14	Ren Bølgaaed	24	—	7	
15	Boghvede	2	—	—	
Tilsammen Kornarealer		1053	1169	1249	
Rodfrugtarealer:					
16	Kartofler	44	32	32	
17	Runkelroer	180	143	179	
	Fodersukkerroer	—	10	17	
18	Kaalroer (Kaalrabi)	30	107	124	
19	Turnips	28	95	32	
20	Gulerødder	1	1	2	
21	Sukkerroer { a) til Fabrik	68	84	—	
	{ b) til Foderbrug	—	—	7	
22	Cikorierødder	5	—	2	
Tilsammen Rodfrugtarealer		356	473	393	
Andre Høstarealer:					
23	Fraarealer	61	71	36	
24	Havesager i Marken	—	1	4	
25	Andre Høstafr. (Spergel, Kommen, Hør, Hamp)	—	3	—	
Tilsammen Andre Høstarealer		61	75	40	
Brakarealer:					
26	Helbrak	82	25	30	
27	Halvbrak (heri Aigrede til Nedplejning)	65	30	18	
Tilsammen Brakarealer		147	55	48	
Heslæt- & Græsarealer samt Lucerne i Agermarken:					
28	Grønfoederarealer	87	36	31	
29	Kløver- & Græsmark { a) til Heslæt	97	50	94	
30		{ b) kun til Græsning	327	389	373
32	Lucerne	8	24	19	
Tilsammen Grønfoeder- & Græsarealer i Omdriften		519	499	517	
Arealer i Omdriften ialt		2131	2208	2249	
Varige Græsarealer udenfor Omdriften:					
31	Udlagt til varigt Græs { paa Agerjord	5	20	33	
34		{ paa lav Bund	47	—	30
Tilsammen		52	20	63	
33	Naturlige, ikke udl. Græsarealer { Eng med mere	96	70	97	
35		{ Fælled, Strandmarker o.l. { A Skema	2	103	4
		{ Sognelisten	—	—	—
Arealer udenfor Omdriften ialt		150	193	164	
Heraf anvendes til Heslæt		—	—	191	
Samlet Landbrugsareal: 2.325		2281	2401	2413	

Figur 8. Danmarks Statistiks arkiv indeholder også flere arkivserier, der udelukkende består af bearbejdnings af indkomne skemaer. En af disse indeholder oversigter, hvor man for hver købstad og landsogn kan se, hvor stor en del af jorden der blev anvendt til de forskellige afgrøder i 1919 samt hvert af årene 1928-38. Her ses lidt af skemaet for Hemmeshøj sogn ved Slagelse. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Landbrugets areal 1919-1938, pakke 1. Tilsvarende oversigter over husdyrholdet ses i en arkivserie, som lidt misvisende har fået titlen "Areal- og kreaturantal 1919-1938".

Andre tællinger vedrørende produktion, ejendomme og maskiner

Som tidligere nævnt omfattede Tabelkommissionens undersøgelser i 1837-38 blandt andet købstædernes og landsoggenes høstudbytter. På dette tidspunkt havde Rentekammeret imidlertid i mere end 60 år modtaget årlige indberetninger om høstudbyttet i de enkelte dele af landet.²¹ Denne tradition fortsatte i mange årtier – dog således, at det fra 1850 var Statistisk Bureau, der modtog indberetningerne. Men her var man ikke særligt begejstrede for værdien af dette materiale. I bureauets jubilæumsskrift fra 1899 blev det formuleret på denne måde: »Disse Beretninger (...) have stedse kun været Skønsmeddelelser, tilvejebragte igennem Amterne ved Skemaer, der omsendes til Retsbetjentene, landøkonomiske Foreninger, større Landejendomsbesiddere og andre sagkyndige, og paa hvilke der for hver Kornart indføres en Karakter (ug, mg o.s.v.) til Betegnelse for Høstens kvantitets- og kvalitetsmæssige Udfald«. Det statistiske bureau kunne dog samtidig med glæde fortælle, at Indenrigsministeriet i 1875 havde udsendt et cirkulære, som pålagde alle sogneråd en gang om året at indsende et skema, hvor det gennemsnitlige foldudbytte blev angivet for hver afgrøde. Og da bureauet via arealtællingerne fik kendskab til, hvor stort et areal der blev anvendt til hver afgrøde i hvert sogn, kunne man nu udarbejde oversigter over høstens udfald på såvel sogne- som amtsniveau.²² Ordningen fra 1875 fik en meget lang levetid, om end der naturligvis skete justeringer fra tid til anden. De sammenfattende resultater kan læses i et stort antal publikationer fra statistikforvaltningen, men der er også bevaret originalmateriale fra enkelte år – deriblandt nogle af de år, hvorfra man tillige har skemaer fra de generelle landbrugstællinger.

Danmarks Statistiks arkiv indeholder også en række arkivserier vedrørende bestemte typer af landbrugsejendomme. Ældst er de »*Tabellariske fortegnelser over større landejendomme*« fra 1850. De drejer sig om gårde på mindst 12 tønder hartkorn, og for de enkelte ejendomme er der oplysninger om, hvor stor en del af jorden der blev drevet under selve gården, samt hvor meget der var bortforpagtet eller bortfæstet og på hvilke vilkår.²³

Også den enlige pakke »*Antal bortfæstede bøndergårde*« er ganske interessant. Her er der fortegnelser over antallet af fæstegårde, som hørte under de forskellige godser pr. 1. januar 1869. Nogle af listerne giver en samlet oversigt over det enkelte gods' besiddelser, og her kan man se, hvor mange hele bøndergårde og hovedparceller af bøndergårde, som godset rådede over i hvert sogn, og den samlede hartkornsmængde af disse gårde. Andre fortegnelser er opbygget sognevis, således at man ud for hvert sogn kan se, hvilke godser der ejede gårde i sognet, og hvor stor en godsmængde det drejede sig om. Alt i alt giver fortegnelserne et fortrinligt overblik over den danske fæstegårdsmasse anno 1869.

Figur 9. Selv om man havde et damptærskeværk til rådighed, var der brug for masser af hænder i landbruget i begyndelsen af 1900-tallet. Det er i alt fald det indtryk, man får ved at betragte dette billede fra Slagelse ca. 1920. Slagelse Lokalarxiv. Jnr. 44/1986, B 4495.

Arkivet tilbyder desuden en mulighed for at følge afviklingen af noget af dette fæstegods. Der er nemlig fire arkivserier om fæstegårde, som overgik til selveje mellem 1880 og 1919. Dækningen er bedst for det sidste årti af perioden, hvor herredsfogederne havde pligt til hvert kvartal at indsende indberetninger om tinglæste overdragelser af fæstejord til selveje og arvefæste. For hver af disse ejendomme nævnes matrikelnummer, hartkornsmængde, købesum med mere.

Et væsentligt bedre kildemateriale foreligger imidlertid for fæste-, leje- og tjenestehusene og deres beboere. I 1899 påtog det statistiske bureau sig at indhente detaljerede oplysninger om disse emner til brug for et folketingsudvalg, som arbejdede på et lovforslag om landarbejdernes vilkår. Undersøgelsen blev foretaget i samarbejde med Landbrugsministeriet, der pålagde sognerådene at udarbejde såkaldte kontrollister over sognets landarbejdere. Hertil regnede man »enhver Arbejder, hvis væsentlige Erhverv er knyttet til Landbrug, Skov- eller Havebrug, hvad enten det er ved Arbejde paa hans egen Lod eller ved Landarbejde for andre«. Alle personer, som opfyldte disse kriterier, og som

boede i et lejet eller fæstet hus, skulle udfylde den blanket, som ses i figur 10.²⁴ Håndværkere, fabriksarbejdere og fiskere var derimod undtaget. Men hvis en landarbejderfamilie havde biindtægter ved for eksempel håndværk, skulle denne indkomst også anføres på blanketten.

Løbe-Nr. **6** Fæste-, Leje- og Tjenestehuse, Juli 1899.

Sogn (Købstad) **Hørsholm** Amt **Frederiksborg** Matr. Nr. **ingen**
indskr. Rindskovlund

Brugerens Navn **Rasmus Peter Sørensen** Alder (fyldt Aldersaar): **38** Aar.

Hvem er Ejer af Huset **Den h. Sørensen & Jørgen Sørensen**

Har Brugeren Huset			Hvilket Aar er Leje-maalet oprettet	Paa hvor mange Aar er Leje- og maalet indgaaet	Den aar- lige Leje- afgift Kr.	Husets Assuran- ceværdi Kr.	Naar er Huset opført Aar	Hører der Jord til Huset	Husloddens					Hvis Lodden er udparcel- leret, var den da før Udskyk- ningen Del af Hovedgaards- jord (H) eller Bondejord (B)
i Fæste	i Leje	som Tje- nestehus							Hartkorn		Areal			
								Skp.	Falk.	Alb.	Tdr. Land	Skp. Land		
	Ja		1878	1	60	1400	ingen	Ja				3		

Hvis Lodden ikke er udparcellet udgør den da Del af Hovedgaards- jord (H) eller Bondejord (B)	Kreaturhold, Sommeren 1899								Hus- standens Stok- relse i Øje- blikket Personer	Heraf Børn:			Familiens omtrentlige Arbejdsfortjeneste i et Aar ud over hvad Huslodden og Husdyrbestanden afgiver:					
	Heste	Horn- kvæg og Kalve	Paar og Lam	Svin og Grise	Geder og Kid	Høns og Kyll- inger	Gæs og Aan- der	Bi- stader		0-7 Aar	7-14 Aar	over 14 Aar	Mandens		Koneens		Børnenes	
	Skr.	Skr.	Skr.	Skr.	Skr.	Skr.	Skr.	Skr.				ved Land- arbejde	ved andet Arbejde	ved Land- arbejde	ved andet Arbejde	ved Land- arbejde	ved andet Arbejde	
H				1		20			5	3				60				

Figur 10. Sognerådet i Hørsholm registrerede 19 landarbejdere på sognets kontrolliste ved tællingen i 1899. Flere af arbejderne delte hus, men de udfyldte alligevel hvert sit skema, sådan som Landbrugsministeriets cirkulære krævede. Her er besvarelsen fra Rasmus Peter Sørensen, der boede i et hus, som var ejet af Karen Blixens familie. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Fæste-, leje- og tjenestehuse 1899, pakke 2: Frederiksborg amt.

Folketingets arbejde med disse spørgsmål udmundede i statshusmandsloven, som gjorde det muligt for landarbejdere at opnå favorable lån til at etablere deres egne små brug. Ordningen blev lige fra starten en succes, og ved udgangen af 1905 var der i alt oprettet 1859 statshusmandsbrug.²⁵ Myndighederne ønskede imidlertid at få et mere indgående kendskab til, hvordan ordningen fungerede, og det statistiske bureau gennemførte derfor i 1905 en spørgeskemaundersøgelse, hvor hver enkelt statshusmand blev bedt om at besvare en række spørgsmål om alder og ægteskab, husstandens størrelse og sammensætning, ejendommens areal og hartkorn, købesum og lånets størrelse, eventuelt arbejde uden for husmandsbruget, besætningens størrelse, arealets benyttelse, anvendelse af trækraft og medlemskab af forskellige driftssammenslutninger og foreninger med mere.²⁶ Tællingen blev gentaget med praktisk taget de samme

	Kolonne 1.	Kolonne 2.	Kolonne 3.
	Benyttes de pågældende Maskiner paa Ejendommen? (Se Vejledningen) Ja eller Nei.	Hvor mange Maskiner findes paa Ejendommen paa Tøllingsdagen? Alle Maskiner medregnes, ogsaa laante eller lejede. (Se Vejledningen).	For Maskiner, som findes paa Ejendommen (Kolonne 2), og som tilhører Ejendommens Ejer eller Bruger, anføres her, om de er anskaffet som nye (skriv «n») eller som brugte (skriv «b»). (Se Vejledningen).
17.	Halmresser { med Binding	<i>Nj</i>	
18.	{ uden Binding (Indbefat. Halm-pakkere)	<i>Nj</i>	
19.	Halmblæsere	<i>Nj</i>	
20.	Negblæsere	<i>Nj</i>	
21.	Negtransportører	<i>Nj</i>	
22.	Hejseværk i Laden til Løftning af Læs	<i>Nj</i>	
23.	Kværne { med vandretgaaende Sten	<i>Nj</i>	
24.	{ — lodretgaaende —	<i>Nj</i>	
25.	Hakkelemaskiner	<i>Ja</i>	<i>1</i>
26.	Roeterrensere { med Skæremaskine	<i>Nj</i>	
27.	{ uden Skæremaskine	<i>Nj</i>	
28.	Roevaskere til Hestefoder	<i>Nj</i>	
29.	Roeskærere og Roorasere	<i>Ja</i>	<i>1</i>
30.	Malkemaskinanlæg	<i>Nj</i>	
31.	Antal Enkeltmaskiner (Pulsatorlaag) til Anlægget	<i>Nj</i>	
32.	Svingplove	<i>Ja</i>	<i>1</i>
33.	Dobbeltplove	<i>Nj</i>	
34.	Traktorplove	<i>Nj</i>	
35.	Vendeplove	<i>Nj</i>	
36.	Radsaamaskiner	<i>Nj</i>	
37.	Bredsaamaskiner	<i>Nj</i>	
38.	Kartoffelleggere	<i>Nj</i>	
39.	Kunstdgødningspredere	<i>Nj</i>	
40.	Vitriol- og Bordeauxvædskepredere til Hestekraft	<i>Nj</i>	
41.	Ajlenedfældere (ikke Spredere)	<i>Nj</i>	
42.	Radrensere { enrøkkede	<i>Ja</i>	<i>1</i>
43.	{ torøkkede	<i>Nj</i>	
44.	Høvendere	<i>Nj</i>	
45.	Selvbindere	<i>Nj</i>	
46.	Selvfæggende Mejemaskiner	<i>Nj</i>	
47.	Slaamaskiner	<i>Nj</i>	
48.	Afleggerapparat til Slaamaskiner	<i>Nj</i>	
49.	Hørruskemaskiner	<i>Nj</i>	
50.	Hesteriver	<i>Nj</i>	
51.	Kartoffeloptagere	<i>Nj</i>	
52.	Roeeptagere { enrøkkede	<i>Nj</i>	
53.	{ torøkkede	<i>Nj</i>	
54.	Kartoffelsortere	<i>Nj</i>	
55.	Almindelige Landbrugsvogne { Fjedervogne	<i>Nj</i>	
56.	(Arbejdsvogne) { Stive Vogne	<i>Ja</i>	<i>1</i>
57.	Landbrugsvogne med { ombygget Automobil	<i>Nj</i>	
58.	Gummiringe { originalt fremstillet Vogn	<i>Nj</i>	

Figur 11. Uddrag af en besvarelse af spørgeskemaet om landbrugsmaskiner i 1944. På den første side skulle landmanden – Johannes Fynbo, Rugtved Fæled i Vendsyssel – svare på, om han havde traktorer til landbrugsarbejde, forbrændingsmotorer, elektromotorer, damplokomobiler, vindmøller og tærskemaskiner. Han måtte også forklare, om han brugte petroleum, solarolie eller generatorgas til traktorerne og forbrændingsmotorerne. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Landbrugsmaskiner 1944, pakke 23: Hjørring amt 3-5.

spørgsmål i 1911. Endelig foretog Det statistiske Departement i begyndelsen af 1920'erne en undersøgelse, der havde til formål at beskrive virkningerne af jordlovene fra 1919. Denne gang nøjedes man stort set med at stille spørgsmål om husmandsbrugenes økonomi. Skemaerne fra de tre undersøgelser er i dag fordelt på to arkivserier med et samlet omfang på 15 arkivpakker.

Statistikforvaltningen har også gennemført flere specialundersøgelser, der har sat fokus på landbrugets anvendelse af tekniske hjælpemidler. De første tællinger på dette felt blev lavet så tidligt som 1923 og 1936. Langt mere omfattende var dog landbrugsmaskinetællingen i december 1944.²⁷ Den blev udført efter anmodning fra landbrugets organisationer og havde som mål at opgøre det samlede antal af de forskellige maskiner og at belyse, i hvilken udstrækning disse faktisk blev benyttet. Spørgeskemaerne til de enkelte ejere og brugere af landbrugsejendomme omfattede ikke færre end 58 maskinkategorier udover ajlebeholdere, møddingsteder, elektriske installationer og hegn, vandinstallationer samt el- og vandværker. I Det statistiske Departements jubilæumsskrift fra 1951 kunne man da også med stolthed meddele, at det var »lykkedes« at »nå frem til en tilforladelig opgørelse af antallet« af »så at sige alle på dette tidspunkt benyttede arter af maskiner«.²⁸ Til glæde for den landbrugshistoriske forskning har man valgt at bevare skemaerne, som nu er henlagt i ikke færre end 213 arkivpakker.

Kun få af de senere specialundersøgelser på dette område har sat sig spor i Danmarks Statistiks arkiv. Det drejer sig om skemaerne fra maskinstationstællingen i 1950 og tre arkivserier vedrørende landbrugets investeringer 1960-70.²⁹ I alle disse tilfælde drejer det sig om nogle få arkivpakker. Eksempelvis er der fem pakker med indberetninger om investeringer i 1961. De består af blanketter på en enkelt side, hvor landmanden eller landboforeningen kunne anføre årets samlede udgifter til nybyggeri, reparation af bygninger, nyanskaffelse og vedligeholdelse af maskiner samt grundforbedrings- og landvindingsarbejder. Derimod blev ejerne af maskinstationerne i 1950 grundigt udspurgt om såvel maskinparkens sammensætning og udnyttelse som indtægter, investeringer, personale og arbejdstimer. Af det bevarede materiale – som i øvrigt kun stammer fra Sjælland – fremgår det dog, at man havde udsendt spørgeskemaer til mange flere, end det var rimeligt. En af modtagerne returnerede således skemaet med følgende bemærkning: »Formaalet med min Tractor er at udføre Anlægsarbejde for Jordejere, som ønsker anlagt Haver, Sportspladser eller andre ikke landbrugsprægede Arbejder«. En anden afgav denne kommentar: »Jeg har kun to ældre Traktorer tilbage, som lejes ud uden Fører. Jeg har haft to Traktorer, men realiseret [dem] for et Aars Tid [siden], da Interessen her paa Egnen for Traktordrift er meget lille«.³⁰ De fire arkivpakker indeholder dog også adskillige detaljerede virksomhedsbeskrivelser, og der er et ret stort materiale om tærskeselskaberne og deres organisation, herunder oprettelsesår og antallet af aktionærer.

Indberetning

vedrørende

investeringer i landbruget

HINDSHOLM LANDBOFØRENING
Regnskabskonsulent Poul Holm
KERTEMINDE - TLF. 834

Landbo- eller husmandsforening (regnskabskreds):

Ejendommens løbenr.: 126 (NB. Samme nummer hvert år.)

Er ejendommen nyopført efter brand, et nyoprettet statshusmandsbrug eller en bortforpagtet ejendom, bedes dette angivet:

Ejendommens beliggenhed: Nyru (Landsdel, for Jylland kommune eller amt)

Landbrugsareal: 27,0 ha Ejendomsværdi ved vurderingen pr. 1. sept. 1960: 210000 kr.

Heraf grundværdi: 82000 kr.

Antal traktorer ved regnskabsårets slutning: 1 stk.

Antal mejetærskere ved regnskabsårets slutning: 1 stk.

Investeringer¹⁾ i regnskabsåret 1960/61.

I. Bygninger:

Nybygninger og forbedringer af stuehus 2570 kr.

Nybygninger og forbedringer af avlsbygninger ~ «

Reparation og vedligeholdelse af bygninger 2319 «

I alt bygninger 4889 kr.

II. Maskiner, motorer, vogne og redskaber:

Nyanskaffelser og forbedringer (÷ salg af brugte maskiner m. v.) 16000 kr. ✓

Heraf nyanskaffelser af:

Traktorer (÷ salg af brugte traktorer) ~ kr.

Mejetærskere (÷ salg af brugte mejetærskere) 15000 « ✓

Reparation og vedligeholdelse af maskiner m. v. 2480 kr.

I alt maskiner m. v. 18480 ✓ kr.

III. Grundforbedrings- og landvindingsarbejder (herunder jordledninger og boringer til vandingsanlæg) før fradrag af statstilskud

..... 0 kr.

Bygninger, maskiner m. v. og anlæg I alt (I-III) 23369 ✓ kr.

Figur 12. Et af indberetningsskemaerne for investeringer i landbruget. Danmarks Statistik, Investeringer i landbruget 1961, pakke 3: Fyn.

Kommune Horsbønj Nr. Amt Vejle
Ejendommens Løbe-Nr. ved 8. alm. Vurdering 134

Skema vedrørende Landbrugets Gæld m. v. 10425
17515

Ejendommens Ejer Ro. Pedersen
(Ejendommens Bruger)

Udfyldes af Sogneraadet.

A. Ejendomsskyld m. v.
(NB. Samprioriterede Ejendomme anføres nedenfor i den særlige Rubrik).

Matr. Nr. 8a m. fl. By eller Ejerlag Lysholt
Ejendommens Areal 7 ha 27 ar; Hartkørn Td. 6 Skp.
Ejend. Vurd.sum ved 8. alm. Vurdering 14000 - Kr.; heraf Grundværdi 7500 - Kr.
Den ved Formuebeskatningen senest ansatte Værdi af Besætning 2275 - Kr.
" " " " " " " Inventar 1040 - Kr.

Det følgende udfyldes af Ejendommens Ejer (se Vejledningen).

Er Ejendommen Statshusmandsbrug anføres dette
Er Ejendommen Jordrentebrug (Brug efter 1919-Loven) anføres dette

B. Gælden pr. 15. Juli 1937.

I. Prioritetsgæld (tinglyst Gæld)	Restgæld	
	Kr.	Aarlig Ydelse til Renter og Afdrag
Kredittforeningslaan (herunder Henstandslaan)		
Hypotekforeningslaan (herunder Henstandslaan)		
		Aarlig Ydelse
		Renter Afdrag
Sparekasselaan uden Kaution	<u>8.425</u>	<u>360</u>
" " med Kaution		<u>90</u>
Banklaan		
Laan ydet af Staten:		
Mergellaan		
Grundforbedringslaan		
Andre Statslaan; hvert enkelt Laan anføres		
Andre Prioritetslaan; hvert enkelt Laan anføres (Kreditlors Navn behøver ikke at angives)	<u>2000</u>	<u>80</u>
Tilsammen	<u>10.425</u>	
Aftægtsydelse, aarlig Værdi		Kr.
Høstpantebreve		Kr.
Tiendeydelse, Digeafgifter, Afvandingsbidrag o. l., aarlig Ydelse		Kr.
.....		Kr.
II. Ikke tinglyst Gæld (Ios Gæld; herunder Veksler, Værgæld, Kontraktgæld m. v.)		Kr.

Figur 13. Første side af et af de utallige gældsskemaer fra 1937. Rasmus Pedersen i Lysholt pr. Vejle havde købt sin gård i 1904. Det havde kostet ham 8000 kr., hvoraf sælgeren lod de 5000 kr. blive stående i gården. Fem år senere havde han købt tre hektar jord, og derved havde han pådraget sig en ekstragæld på 2750 kr. Endelig havde han i 1926 forøget sin gæld med 7000 kr. på grund af udgifter til nye bygninger. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Skemaer vedr. landbrugets gæld m.v. pr. 15. juli 1937, pakke 199: Vejle amt, Harte m.m.

Undersøgelser af landbrugets økonomiske tilstand

Mange af tællingsskemaerne i Danmarks Statistiks arkiv indeholder oplysninger om landmændenes indtægter og udgifter. Men de statistiske myndigheder har også flere gange gennemført særlige undersøgelser af bøndernes økonomiske tilstand.³¹ To af disse tællinger har givet anledning til en betragtelig arkivdannelse. Det er undersøgelserne af landbrugets gæld i 1937 og af landbrugets kreditforhold i 1954, der beslaglægger henholdsvis 248 og 30 arkivpakker.

Gældstællingen i 1937 blev til på et tidspunkt, hvor talrige landbrugsbedrifter var i stor gæld på grund af den økonomiske krise, og tællingen havde til formål at skaffe et solidt grundlag for Rigsdagens stillingtagen til en række problemer vedrørende gældsforholdene. Den enkelte landmand blev derfor både spurgt om den aktuelle prioritetsgæld og løse gæld og om ændringer i gælden siden erhvervelsen af ejendommen. I denne forbindelse var der blandt andet spørgsmål om året for overtagelsen af ejendommen samt købesummen, og hvor stor en del af dette beløb sælgeren lod blive stående i ejendommen. Desuden blev landmanden bedt om at oplyse, hvor stor en prioritetsgæld han havde optaget i forbindelse med senere byggearbejde, tilkøb af jord, grundforbedringer eller andre aktiviteter. Endelig måtte han svare på, hvor meget jord der var blevet frasolgt, tilkøbt eller nyopdyrket siden erhvervelsen, og hvor stor en udgift han havde haft til nybygninger.

Tællingen i 1954 blev også til i en konkret anledning, idet Indenrigs- og Boligministeriet havde nedsat en kommission, der skulle behandle landbrugets kreditproblemer. Kommissionen havde blandt andet fået til opgave at overveje *»muligheden for en forhøjelse af realkreditinstitutionernes låneudmåling såvel med henblik på investeringsbehovet i forbindelse med nybyggeri, modernisering og rationalisering, som med henblik på at lette berigtigelsen af ejerskifter«*. Desuden skulle kommissionen se på mulighederne for en mere effektiv finansiering af besætning og inventar og mulighederne for fondsdannelser, der kunne foretage udlån med konjunkturbestemte renteydelser. Mens det altså i 1937 drejede sig om at få nedbragt landmændenes gæld, var det nu væsentligt at skaffe mere kapital til landbruget, så man kunne gennemføre den ønskede modernisering af erhvervet. Det tre sider lange spørgeskema indeholder derfor blandt andet en række spørgsmål om landmandens formue og forgæves låneansøgninger inden for de seneste to år. Selv om der ses visse gentagelser fra 1937-skemaet, er der også en del nye og mere konkrete spørgsmål om finansieringen ved ejendommens overtagelse samt størrelsen og karakteren af landmandens gæld.

Oplysning
om
opdyrkede Hedestrækninger
i
Gislum - Herred.

Herredets og Sognees Navne.	I Aarene 1855 til 1864, begge incl., er af Hedejord opdyrket:	
	til Ager.	til Eng.
	Tdr. Land.	Tdr. Land.
<i>Gislum</i> Herred:		
<i>Karskilde</i> Sogn	248.	— . —
<i>Karskilde</i> "	207 $\frac{3}{4}$	— . —
<i>Brøstrup</i> "	124.	— " —
<i>St. Porsbæk</i> "	21.	— " —
<i>Grynderup</i> "	33 $\frac{1}{2}$	— " —
<i>Stensild</i> "	31.	— " —
<i>Dixrup</i> "	173 $\frac{1}{2}$	— . —
<i>Thisted</i> "	115.	— 14—
<i>St. Binderup</i> "	130.	— 27—
<i>Gislum</i> "	61 $\frac{1}{2}$	— " —
<i>Vognsild</i> "	50.	— " —
<i>Ullits</i> "	19 $\frac{1}{4}$	— . —
<i>Foulevang</i> "	50.	— " —
<i>Lövins</i> "	25.	— . —
<i>Åstrup</i> "	58 $\frac{1}{2}$	— . —
<i>ialt</i>	1348 $\frac{1}{4}$	— 41—

Figur 14. Omfangsmæssigt udgør indberetningerne vedrørende hedeopdyrkning en af de mindste tællinger i Danmarks Statistiks arkiv. Men det enlige læg indeholder mange interessante opgørelser over mængden af opdyrket hedejord fra 1855 til 1864. Oplysningerne blev indsamlet via herredsfogederne, som benyttede sig af sognefogedernes lokalkendskab. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Opgivelser angående hedeopdyrkning m.m., pakke 1.

Afsluttende bemærkninger

I denne artikel har jeg givet en kort præsentation af en snes arkivserier i Danmarks Statistiks arkiv. Der er langt fra tale om nogen udtømmende beskrivelse af de statistiske kilder, der kan have interesse for landbohistorisk forskning, men jeg har bestræbt mig på at udvælge de arkivserier, som synes at have størst værdi i denne sammenhæng. Således er alle de tællinger, som sætter fokus på landbrugsmæssige problemstillinger, og som har givet et arkivmæssigt afkast på mere end et par hyldemeter, blevet omtalt i artiklen. Det samme gælder nogle af de helt små arkivserier, som vurderes at være af særlig interesse.

Det har været mit mål at levere et inspirationskatalog, der kan medvirke til en bredere udnyttelse af et arkivfond, som ikke blot indeholder uendelige rækker af talkolonner, men også giver en grundig dokumentation af hundredtusinder af danskeres liv og færden siden midten af 1800-tallet. Mange af disse kildesæt er kendetegnet ved, at de på et eller flere tidspunkter indeholder et stort antal væsentlige oplysninger om alle – eller i alt fald de fleste – personer eller ejendomme, som står i centrum for den pågældende tælling. Derfor kan Danmarks Statistiks arkiv danne grundlag for et stort antal synkron og diakron analyser af landbosamfundet, sådan som jeg har eksemplificeret det ved beskrivelserne af købstadslandbruget i 1861 og 1949.

Noter

1. Arkivdatabasen Daisy har ikke overflødiggjort Statens Arkivers trykte registraturer. Der er således stadig meget at hente i den lange og emneopdelte oversigt over Danmarks Statistiks arkiv i Rosen II.4, 1991 s. 1826-53. Der foreligger fyldige beskrivelser af de enkelte dele af statistikforvaltningens historie, nemlig Marcus Rubin, 1899; Adolph Jensen, 1920; Einar Cohn, 1951 og Poul Jensen, 2000. Om den centrale statistikproduktion før 1850, se Axel Holck, 1901.
2. En kort karakteristik af de enkelte publikationsrækker ses i Jørgen Mikkelsen, 2008 s. 554. I alle bind af *Statistisk Årbog* fra 1913 til 1985 har der været fortegnelser over alle de publikationer, som statistikforvaltningen har udsendt siden 1835. Fortegnelserne er tematisk opbygget, således at man let kan få et overblik over alle udgivelser om et bestemt emneområde.
3. Om Statens Arkivers praksis i sager vedrørende arkivadgang, se Jørgen Mikkelsen, 2007.
4. En samlet fortegnelse ses i Axel Holck, 1901 s. 73. Holck giver også en indgående beskrivelse af periodens landbrugsstatistik s. 210ff.
5. Axel Holck, 1901 s. 217-19. Se også Holcks beskrivelse af proceduren ved indsamling af data via lokale embedsmænd. Trine Lochter Elkjær har behandlet

- købstædernes data og publiceret dem i databaseform; se www.dendigitalbyport.byhistorie.dk. Tabelkommissionens arkiv indeholder en enkelt pakke med sjællandske og bornholmske præsteindberetninger om kreaturhold og besåning i 1837-38 (Rigsarkivet, Rentekammeret 352.184).
6. Om opdyrkning af hede og udflytning af landbrug til Viborgs bymark i løbet af 1800-tallet, se Birgit Løgstrup, 1993 s. 41, og Henning Ringgaard Lauridsen, 1999 s. 275.
 7. Henning Ringgaard Lauridsen, 1999 s. 223.
 8. Først fra 1881 blev også uudnyttet jord medtaget i arealtællingerne (se Marcus Rubin, 1899 s. 89). Dog indeholder de foregående tællinger et felt, hvor man skulle anføre, hvor mange tønder land af fælle- og overdrevsjorden der blev anvendt til græsning.
 9. Sammenligningen omfatter kun købstæderne i kongeriget, da der ikke blev foretaget en arealtælling i hertugdømmet Slesvig.
 10. Græsningsareal er her defineret som summen af følgende tre tal i samleskemaerne: 1. af agermarken ... til afgræsning for husdyr ..., 2. som eng ... og 3. af fællede og overdrev benyttes til græsning ... Derimod er ren brakjord ikke medtaget, selv om også den kan have været brugt til græsning i et vist omfang.
 11. En fyldig præsentation af Ribes landbrugshistorie ses i Smith, 1929 og 1936.
 12. Ribe er den eneste kongerigske købstad, hvorfra der mangler kreaturtællingslister fra 1861.
 13. Poul Thestrup, 1986 s. 55.
 14. En grundig redegørelse for indholdet i de generelle og specielle landbrugs-tællinger indtil 1950 ses i Einar Cohn, 1951 s. 43-51.
 15. Hvad de specielle tællinger angår, kan det blandt andet nævnes, at Rigsarkivet har modtaget originalmaterialet fra tællingen vedrørende rug og hvede (høst, beholdning og areal med videre) fra 1939, tællingen for pelsdyrhold fra 1958 og svinetællingerne fra 1970-71. Opmærksomheden henledes også på Danmark Statistiks arkivalier om gartnerier og skovdrift.
 16. Skemaerne vedrørende frøavlsarealer 1939-59 er siden blevet lagt sammen, og de udgør i dag en selvstændig arkivserie.
 17. Dog kom spørgsmålene om frugttræer og -buske først med i 1949.
 18. Den vage formulering skyldes, at tallene fra 1861 og 1949 ikke er helt sammenlignelige. For mens tallene fra 1861 angiver det samlede landbrugsareal i byen, drejer det sig i 1949 om det landbrugsareal, der blev drevet af ejendomme i kommunen. Heri indgik også jorder uden for kommunen. Det fremgår dog også af 1949-listerne, at kun Hasle og Aakirkeby rådede over større mængder af jord udenfor kommunen, og for Hasles vedkommende kan kun en mindre del af denne »eksterne« jordbesiddelse have været brugt til landbrug.

19. Det drejer sig om Tønder med 433 og Haderslev med 225 får.
20. Ifølge landbrugstællingen havde de 79 købstadskommuner i alt 279 traktorer, men i 19 af kommunerne var der ikke en eneste, og i flere af de helt store landbrugskommuner såsom Viborg og Varde var der kun en eller ganske få. Derimod var der 10-19 traktorejere i seks kommuner på øerne, nemlig Holbæk, Odense, Roskilde, Rødby, Svendborg og Vordingborg.
21. Se Rigsarkivet, Rentekammeret, Indberetninger om høsten 1771-1848 (Rtk. 352.156-180) og Tabellariske oversigter over høstens udfald og flere agerdyrknngen vedkommende genstande 1819-1848 (Rtk. 352.182-183).
22. Marcus Rubin, 1899 s. 91-93. Se også Axel Holck, 1901 s. 214-19, hvor lovgrundlaget for de tidlige indberetninger blandt andet omtales.
23. Et uddrag af et skema fra denne tælling er gengivet i Jørgen Mikkelsen, 2004 s. 325.
24. Undersøgelsen omfattede ikke landarbejdere i selvejerhuse og arvefæstehuse med ret til at sælge og pantsætte.
25. Ved begyndelsen af Anden Verdenskrig var tallet vokset til ca. 25.000 brug, jævnfør Otto Smith, 1999 s. 5 og 61. Smiths bog indeholder en grundig redegørelse for såvel 1890'ernes lovgivningsarbejde som virkningerne af statshusmandslovgivningen.
26. Et sådant skema er præsenteret i Jørgen Mikkelsen, 2004 s. 328.
27. En sammenligning af hovedresultaterne fra de tre tællinger samt flere senere tællinger ses i Erik Helmer Pedersen, 1988 s. 24-26.
28. Einar Cohn, 1951 s. 48.
29. Der er dog også materiale fra en maskinstationstælling i 1970, men denne tælling var en del af årets generelle landbrugstælling.
30. Rigsarkivet, Danmarks Statistik, Maskinstationer i landbruget 1950, pakke 1.
31. Se Einar Cohn, 1951 s. 60f.

Litteratur

- Det statistiske departement 1920-1950* (Statistiske Meddelelser, 4. række, 139. bind, 4. hæfte), København 1951. [Redigeret af Einar Cohn]
- Det statistiske Departement* (Statens statistiske Bureau) 1866-1920, København 1920. [Redigeret af Adolph Jensen]
- Axel Holck: *Dansk Statistiks Historie 1800-1850*. København 1901.
- Poul Jensen: *Dansk statistik 1950-2000*, bd. 1-2. København 2000.
- Henning Ringgaard Lauridsen: »Viborgs erhvervsliv og institutioner 1850-1940«. Henning Ringgaard Lauridsen (red.): *Viborgs historie*, bd. 2, Viborg 1999, s. 221-304.

- Birgit Løgstrup: *Jord og mennesker på Viborgeggen 1688-1988* (Viborg Leksikon, bd. 9). Viborg 1993.
- Jørgen Mikkelsen: »Statistik handler også om mennesker«. *Personalhistorisk Tidsskrift*, 2004, s. 313-337.
- Jørgen Mikkelsen: »Statistikforvaltningen«. Jørgen Mikkelsen og Erik Nørr (red.): *Efter bemyndigelse. Kilder til dansk forvaltningshistorie 1920-1970*. København 2008, s. 551-596.
- Jørgen Mikkelsen: »Utilgængelige arkivaliers tilgængelighed. Bemærkninger i anledning af den nye arkivlov«. *Personalhistorisk Tidsskrift*, 2007, s. 279-287.
- Statistisk Bureaus Historie*, København 1899. [Redigeret af Marcus Rubin]
- Erik Helmer Pedersen: *Det danske landbrugs historie IV 1914-1988*. Odense 1988.
- Wilhelm Rosen (red.): *Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse*, II, 1848-1990, 4. København 1991.
- Otto Smith: »Næringslivet«. Hugo Matthiessen m.fl.: *Ribe Bys Historie 1660-1730*. København 1929.
- Otto Smith: *Ribe Bys Historie 1730-1820*, bd. 1. København 1936.
- Torben W. Smith: *Vi vil rejse nye Huse. Statshusmandsloven af 1899*. Ringe 1999.
- Poul Thestrup m.fl.: *Mod bedre tider. Odense 1789-1868* (Odense bys historie). Odense 1986.

Nogle arkivserier fra Danmarks Statistiks arkiv (Rigsarkivet)

- Antal bortfæstede bøndergårde 1869-1879. [1 pakke]
- Areal- og kreaturtal 1919-1938. [5 pakker]
- Bortsalg af fæstejord 1905-1919. [4 pakker]
- Frøavlsarealer 1939-1959. [4 pakker]
- Fæste-, leje- og tjenestehuse 1899. [31 pakker]
- Fæstegårde overgået til selveje 1909-1913. [1 pakke]
- Fæstegårde, overgået til selveje eller arvefæste 1908-1913. [2 pakker]
- Fæstegårdes overgang til selveje 1880-1915. [12 pakker]
- Husmandshuse, indberetningsskemaer 1945-1962. [4 pakker]
- Høstindberetning 1949-1959. [8 pakker]
- Høstindberetninger, tabellarisk 1849-1853. [1 pakke]
- Høstudbytte, totalt (tælling 1610) 1970-1980. [34 pakker]
- Høstudbyttet, indberetninger fra Det kgl. Landhusholdningsselskab 1895 ... 1930. [11 pakker]
- Investeringer i landbruget 1961. [5 pakker]

Købstædernes hartkorn 1860. [2 pakker]
Landbrug, total, skema A1, amtsvis (tælling 1300) 1970. [En del af landbrugstællingen 1970. 93 pakker]
Landbrugets areal 1919-1938. [4 pakker]
Landbrugets investeringer, edb-udskrifter (tælling 1630) 1960-1970. [2 pakker]
Landbrugets investeringer, indberetningsskema (tælling 1630) 1969-1970. [7 pakker]
Landbrugets kreditforhold 1954. [30 pakker]
Landbrugs- og gartneritælling (tælling 1300) 1980. [343 pakker]
Landbrugsmaskiner 1944. [213 pakker]
Landbrugstælling 1939-1959. [Omfatter tællingerne 1939, 1949 og 1959. 255 pakker]
Landbrugstælling, amtsvis 1938. [47 pakker]
Landbrugstælling, B-Ejendomme, alle kommuner (tælling 1300) 1970. [2 pakker]
Landbrugstælling, total landbrug (tælling 1300) 1970. [Omfatter landbrugstællingens A2-skemaer. 87 pakker]
Lister vedrørende det besåede areal 1861-1876. [Areal-tællingerne: 212 pakker]
Lister vedr. kreaturhold 1861-1881. [Kreaturtællingerne: 214 pakker]
Maskinstationer i landbruget 1950. [4 pakker]
Maskinstationer, skema A 2 (tælling 1400) 1970. [2 pakker]
Opgivelser angående hedeopdyrkning 1855-1864. [½ pakke]
Pelsdyrhold 1958. [2 pakker]
Rug og hvede 1939. [31 pakker]
Skemaer vedr. landbrugets gæld mv. pr. 15. juli 1937. [248 pakker]
Statshuse 1900-1905. [Indberetninger om statshusmandsbrug: 3 pakker]
Statshusmandsbrug (oprettet fra 1903) 1900-1925. [12 pakker]
Svinetælling 1970-1971 (tælling 1500). [41 pakker]
Tabellariske fortegnelser over større landejendomme 1850. [8 pakker]

11 arkivpakker udgør normalt en hyldemeter.

Summary

In recent years the state archives in Denmark have engaged in extensive database registration of their collections. It is hoped that this will lead to the use of far more types of records in research than has previously been the case. One of the great archive foundations that has been far from exploited as it deserves is the archive of Statistics Denmark, which also includes records from its three

precursor authorities, the Danish Bureau of Statistics (1850-95), the Danish State Bureau of Statistics (1896-1913) and the Department of Statistics (1913-66). The statistical authorities have supplied a total of between two and three shelf-kilometres of records to the National Archives, and these are distributed over several hundred series of records. However, it should also be noted that there has been very considerable discarding of material prior to delivery to the records authority. The argument for this was presumably normally that the material had already undergone thorough statistical processing, and that the most important results had been published. In many cases, indeed, the researchers can easily manage with the many tables in *Statistisk Årbog* (Yearbook of Statistics) and other publication series. But even such detailed and fine-meshed statistical analyses are unable to pass on the original material's myriad of information about the individuals and production units. It is therefore pleasing that so many census lists have survived despite everything. This is true not least of agriculture, which is indisputably the sector that has been the object of the most comprehensive interest from the statisticians.

The article has the aim of providing an introduction to some of the most important statistical records viewed from the perspective of agrarian history. I have focused in particular on area and livestock censuses carried out approximately every five years since 1861, and their successors, the general agricultural censuses that were introduced in 1920 and then conducted every year until 1984. While original charts have only been preserved from a few of these censuses, they provide a highly detailed picture of the crop and livestock production in all Danish villages and rural parishes, and for recent years there is also much useful information on the use of machinery and manpower.

The statistical authorities have also conducted a wealth of isolated studies. Many of these were conducted at the request of Parliament or the agricultural organizations, which wished to delve into a particular issue. In the article I point to a number of interesting record series that were created to meet these needs – among other things, charts with information on rural workers and their dwellings, livestock holdings and incomes in 1899, reports on state smallholders' financial situation from 1905 until c. 1925, forms with information on 58 different kinds of machines etc. in the agricultural machinery census of 1944, and responses to questionnaires on debt in agriculture in 1937 and its credit status in 1954.

I hope that the article can serve as an inspirational catalogue that will contribute to a broader understanding of the records in Statistics Denmark. Many of the source sets of the statistical administration are characteristic in containing, at one or more junctures, a large amount of important information about all – or at least most – of the individuals or properties that are in focus in the census in question. For that reason the records of Statistics Denmark can form the basis

for a large number of synchronic and diachronic analyses of agrarian society. In the article I have exemplified this with some analyses of market-town farming in 1861 and 1949 on the basis of area, cattle and farm censuses from these years.

Forfatter

Jørgen Mikkelsen, født 1959, ph.d., arkivar og seniorforsker, Statens Arkiver. Har især forsket i dansk og international byhistorie, men også beskæftiget sig med bl.a. landbrugs-, rets-, administrations-, social-, medicin- og uddannelseshistorie. Mange artikler, deriblandt ”De rige bønder og formueskatten”, Bol og By 1997.

Landbohistorisk Tidsskrift

Abonnement

Landbohistorisk Tidsskrift udkommer to gange årligt og koster 180 kroner i almindeligt abonnement, der kan tegnes på www.landhist.dk eller hos selskabets bogklub.

Landbohistorisk Selskabs Bogklub

Ved medlemskab af Landbohistorisk Selskabs Bogklub er prisen for abonnement på Landbohistorisk Tidsskrift kun 160 kroner årligt.

Medlemmer af bogklubben modtager information om selskabets øvrige udgivelser og kan købe disse til reduceret pris. Medlemskab af bogklubben er gratis og der er intet krav om køb ud over abonnement på Landbohistorisk tidsskrift.

Selskabets publikationsliste kan ses på webstedet www.landhist.dk. Bestilling af publikationer kan ske på webstedet eller hos Landbohistorisk Selskabs Bogsalg.

Landbohistorisk Selskabs Bogklub

Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup, 8963 Auning

E-mail: bogsalg@landhist.dk

Telefax: 86 48 41 82, telefon: 86 48 34 44

Landbohistorisk Selskab

Landbohistorisk Tidsskrift udgives af Landbohistorisk Selskab.

Landbohistorisk Selskab er et tværvideenskabeligt forum, der har til formål at fremme forskning i landbohistorie i bred forstand. Selskabet opfylder sit formål gennem udgivelse eller medvirken til udgivelse af fremstillinger med landbohistoriske emner og kilder af væsentlig betydning for forskningen herindenfor. Desuden tager selskabet initiativ til afholdelse af seminarer om landbohistorie eller beslægtede emner. Selskabets statutter og anden information kan ses på www.landhist.dk.

Landbohistorisk Selskab har sekretariat på Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup – se adresse ovenfor. Landbohistorisk Selskabs formand, lektor, dr. phil. Carsten Porskrog Rasmussen træffes på Historisk Afdeling, Aarhus Universitet, Bygning 1410, Bartholins Allé 16, 8000 Århus C. E-mail: hiscpr@hum.au.dk. Telefon: 89 42 20 39.